

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Н.В. Кушакова-Костицька

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ
ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА
В УКРАЇНІ**

Монографія

Київ – Логос – 2019

УДК 340.12

K96

Кушакова-Костицька Н.В.

K96 Філософсько-правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні : монографія / наук. ред. М.В. Костицький. – Київ: Логос, 2019. – 346 с.
ISBN 978-617-7446-80-3.

Монографію присвячено одному з ключових питань сьогодення – формуванню та перспективам розвитку інформаційного суспільства. На філософсько-правовому рівні досліджено історію, закономірності, особливості регулювання і функціонування інформаційного суспільства як в Україні, так і в інших країнах, проаналізовано його вплив на світоглядні, правові, соціальні, політичні, моральні, культурно-освітні та інші виміри життєдіяльності соціуму.

Видання розраховане на науковців, працівників органів державної влади, викладачів, аспірантів, магістрів та студентів вищих закладів освіти, а також всіх, хто цікавиться проблемами подальшого розвитку інформаційного суспільства.

УДК 340.12

The monograph is devoted to one of the key issues of today – the formation and prospects of the development of the information society. At the philosophical and legal level, the history, regularities, peculiarities of the regulation and functioning of the information society both in Ukraine and in other countries are investigated, its influence on worldview, legal, social, political, moral, cultural, educational and other dimensions of social life is analyzed.

The publication is intended for scientists, government officials, teachers, postgraduates, masters and students of higher education institutions, as well as all those interested in the problems of further development of the information society.

*Рекомендовано до друку
вченою радою Національної академії внутрішніх справ
від 26 лютого 2019 року (протокол № 3)*

Науковий редактор

М.В. Костицький, доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України, член-кореспондент НАПН України,
заслужений юрист України

Рецензенти:

Д.В. Андрєєв, доктор юридичних наук, професор;

О.І. Гвоздік, доктор філософських наук, професор;

В.І. Невідомий, доктор юридичних наук, заслужений юрист України

ISBN 978-617-7446-80-3 © Кушакова-Костицька Н.В., 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	7
Розділ 1.	
ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО: ІСТОРІОГРАФІЧНА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Історія дослідження інформаційного суспільства	11
1.2. Методологія дослідження філософсько-правових аспектів функціонування інформаційного суспільства	19
1.3. Міждисциплінарний підхід до дослідження інформаційного суспільства	41
Розділ 2.	
ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	47
2.1. Визначення основних понять і цінностей інформаційного суспільства	47
2.2. Основні ознаки інформаційного суспільства	68
2.3. Особливості формування колективної та індивідуальної свідомості в інформаційну еру	77
Розділ 3.	
РЕГІОНАЛЬНІ ТА ГЛОБАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	89
3.1. Західний варіант інформаційного суспільства	89
3.2. Становлення інформаційного суспільства у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи	108
3.3. Становлення і розвиток інформаційного суспільства в розвинутих азійських країнах	122
3.4. Особливості розвитку інформаційного суспільства в пострадянських країнах	130
Розділ 4.	
ПРАВОВІ ТА ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	140
4.1. Правовідносини в інформаційну епоху: теоретичні передумови	140

4.2.	Міжнародно-правові норми щодо розвитку інформаційного суспільства	165
4.3.	Законодавче регулювання формування інформаційного суспільства в країнах із прецедентною системою права	179
4.4.	Законодавче регулювання формування інформаційного суспільства у країнах із континентальною системою права	198
4.5.	Законодавче регулювання формування інформаційного суспільства в окремих країнах – колишніх республіках СРСР	226
Розділ 5.		
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ		245
5.1.	Інтегративні та наднаціональні тенденції розвитку інформаційного суспільства	245
5.2.	Правові та етичні проблеми регулювання мережі Інтернет	269
5.3.	Електронне урядування та особливості його законодавчого регулювання в Україні	283
5.4.	Негативні та позитивні наслідки подальшого розвитку інформаційного суспільства	299
ВИСНОВКИ		313
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ		320

CONTENT

INTRODUCTION	7
Section 1.	
INFORMATIONAL SOCIETY: HISTORIOGRAPHIC AND METHODOLOGICAL BASIS OF RESEARCH	11
1.1. History of information society research	11
1.2. Methodology of the study of the philosophical and legal aspects of the functioning of the information society	19
1.3. Interdisciplinary approach to information society research	41
Section 2.	
PHILOSOPHICAL ANALYSIS CONCEPTS OF INFORMATIONAL SOCIETY	47
2.1. Definition of the basic concepts and values of the information society	47
2.2. The main features of the information society	68
2.3. Features of the formation of collective and individual consciousness in the Information age	77
Section 3.	
REGIONAL AND GLOBAL FEATURES OF DEVELOPMENT OF INFORMATIONAL SOCIETY	89
3.1. Western variant of the information society development	89
3.2. The formation of an information society in the postsocialistic countries of the Central and Eastern Europe	108
3.3. Formation and development of the information society in developed Asian countries.	122
3.4. Features of information society development in post-soviet countries	130
Section 4.	
LEGAL AND LEGISLATIVE FRAMEWORKS FOR DEVELOPMENT OF INFORMATION SOCIETY	140
4.1. Relationships in the information age: theoretical preconditions	140
4.2. International legal norms on the development of the information society	165

4.3.	
Legislative regulation of the formation of information society in countries with a precedent system of law	179
4.4.	
Legislative regulation of the formation of information society in the countries with a continental system of law	198
4.5.	
Legislative regulation of the formation of informational superstition in some countries – former Soviet Union's republics	226
Section 5.	
PERSPECTIVES FOR THE DEVELOPMENT OF INFORMATIONAL SOCIETY IN UKRAINE	245
5.1.	
Integrative and supranational tendencies of the development of the infographic society	245
5.2. Legal and ethical issues of Internet regulation	269
5.3. Legislative features of e-government in Ukraine	283
5.4.	
Negative and positive consequences of the further development of the information society	299
CONCLUSIONS	313
LIST OF USED SOURCES	320

ВСТУП

Свобода інформації та нові правовідносини, що виникають в умовах розвитку інформаційного суспільства, є однією з найбільш цікавих та важливих проблем сучасності. В ХХІ ст., в період трансформації технократичного суспільства в інформаційне, питання правового регулювання інформації, встановлення меж такого регулювання чи, як передбачають деякі футурологи, правова саморегуляція інформаційного співтовариства стають принциповими для подальшого розвитку цивілізації. На особливу увагу в цьому контексті заслуговують питання, пов'язані з гарантіями реалізації і захистом інформаційних прав людини, визначенням характеру інформації, на яку громадяни мають право.

Не менш актуальною залишається проблема законодавчого регулювання глобальної мережі Інтернет, яка фактично є «світом без кордонів», та проблема вільного інформаційного обміну людей в цьому середовищі, зокрема в Україні. При цьому треба чітко усвідомлювати, що не розуміючи і не знаючи передісторію питання, неможливо дати йому правильну оцінку і прогнозувати подальший розвиток або стагнацію інформаційної цивілізації (якщо існуючий стан речей можна визначити як «цивілізація» взагалі). Отже, є сенс простежити, як людство поступово розширило поняття свободи слова, друку, розвинуло його до формулювання «свобода інформації» та «свобода самовираження», відмінило цензуру, закріпило право на інформацію в націо-нальних конституціях, численних міжнародних правових актах і в результаті розглядає сьогодні свободу інформації як міру демократичності та цивілізованості суспільства в цілому і запоруку подальшого формування інформаційного суспільства.

Очевидно, що при вивченні форм, структури, різних моделей інформаційного суспільства, його особливостей функціонування в різних правових системах особливе значення відіграє міждисциплінарний підхід, інтеграція різноманітних наукових дисциплін. Саме така методологічна стратегія міждисциплінарного та інтегративного підходу на стику філософії, правознавства, соціології, інформатики, психології тощо дає можливість гарантувати об'єктивне розуміння тих процесів, які сприяють збалансуванню інтересів індивіда, окремих соціальних груп та соціуму при використанні інформаційного простору.

Комплексне дослідження інформаційного суспільства як соціально-культурного феномена, філософське переосмислення поняття, змісту та загальних особливостей, проблем його правового і законодавчого регулювання, перспектив і напрямів розвитку в Україні передбачає вивчення досвіду його розбудови в інших країнах, насамперед технологічно розвинутих. При цьому аналіз історії розвитку інформаційного суспільства в інших країнах свідчить, що жодна вже існуюча модель такого розвитку не є оптимальною: США, наприклад, занадто уваги приділяють технічній та технологічній стороні такого розвитку (фактично йдеться про розбудову техногенної цивілізації), Західна Європа більше концентрується на етичній стороні проблеми, Тихоокеанський регіон (зокрема, Японія) має прекрасно розвинуту інформаційну інфраструктуру, найкращу в світі електроніку, але, як і США, «не ускладнює» моральні проблеми сучасного та майбутнього японського суспільства.

Важливим при дослідженні проблем інформаційного суспільства є також визначення його основних понять і цінностей (таких, наприклад, як інформація, інформаційне суспільство, віртуальне суспільство, Інтернет, інформаційна послуга, інформаційна безпека тощо), його ознак і специфіки формування колективної та індивідуальної свідомості в інформаційну еру.

Теоретичні передумови правовідносин в інформаційному суспільстві пов'язані з процесами формалізації, автоматизації, інформатизації у праві; створенням електронної юриспруденції, електронних правових баз даних; правовим регулюванням нових видів злочинів (комп'ютерних), проведенням інформаційно-психологічних війн; розвитком нових специфічних правових дисциплін (інформаційного права, комп'ютерного права, правової інформатики, міжнародного права

телекомунікацій та ін.). Крім того, виникають нові галузі права з урахуванням не тільки інформаційної специфіки, а й нинішнього глобального та інтегративного характеру права під впливом різних галузей науки: гуманітарних, точних, природознавчих (наприклад, правова статистика, юридична психологія, юридична деонтологія, юридична педагогіка тощо).

Однією з важливих рис сучасного інформаційного суспільства є створення нової наукової галузі на єдиній фундаментальній основі – інформаціології, яку можна розглядати як загальну методологію, метамову для вчених, фахівців, державних та громадських діячів. Вона виникла як результат міждисциплінарних досліджень на стику фізики, хімії, математики, астрономії, біології, інформатики, філософії, історії та інших фундаментальних наук і містить як загальнонаукові, так і специфічні методи тих наук, з якими взаємодіє.

В інформаційному суспільстві спостерігається також злиття науки і релігії, що потребує окремого вивчення і може мати несподівані наслідки як для соціуму в цілому (внаслідок зміни сталих традицій і звичаїв), так і для відповідної трансформації психотипу сучасної людини, орієнтованої переважно на споживання запропонованих стереотипів мислення і світогляду.

Не менш важливими питаннями, які постають при подальшому розвитку інформаційного суспільства, є регулювання електронного уряду, електронної медицини, дистанційної освіти, юридичного веб-консалтингу, електронної комерції, електронної банківської системи, електронних грошей, електронної освіти тощо. В цьому напрямі особливе значення відіграє створення реально діючих законодавчих актів (а не офіційно прийнятих, але не діючих), які регулюють діяльність мас-медіа, міжнародний інформаційний обмін, діяльність інтернет-провайдерів, надання інформаційних послуг, захист інформаційних прав людини тощо. У зв'язку з цим особливо актуальним є вироблення оптимальної стратегії щодо реалізації та вдосконалення українського інформаційного законодавства з урахуванням специфіки історичного моменту її розвитку як самостійної держави.

Слід додати, що в Україні першочергові завдання для подальшого розвитку інформаційної сфери можуть бути пов'язані з дослідженням таких правових та законодавчих проблем, як регулювання віртуальної юриспруденції; заміна правових норм законодавчих актів технічними, технологічними нормами та етичними кодексами; поступовий перехід до саморегулювання суспільства; вивчення характеру впливу інформаційних технологій на суспільну (державну) ідеологію та індивідуальний світогляд; аналіз позитивних і негативних наслідків розвитку інформаційного суспільства для відповідного корегування ситуації.

Незважаючи на низку наукових розробок, присвячених інформаційному суспільству в Україні, в тому числі юридичного характеру, можна стверджувати, що системних, комплексних наукових досліджень у цьому напрямі ще майже не проводилося, а окремі публікації на цю тему носять епізодичний і вузькоспрямований характер, що визначає необхідність цілісного філософського та правового осмислення феномена «інформаційного суспільства» в умовах українського соціуму. На думку автора, саме філософсько-правовий підхід дає змогу інтегрувати знання в галузі гуманітарних і точних наук, з одного боку, і служить певним «містком» між фундаментальною наукою і юриспруденцією – з другого. У свою чергу теоретична частина цієї роботи забезпечує базу для вироблення спеціальних законодавчих норм та правових положень.

Автор сподівається, що матеріал монографії сприятиме подальшому дослідженню інформаційного суспільства в Україні з точки зору розвитку духовності та гуманізму, раціональності й логіки, справедливості та верховенства права. Розглянуті в цій книзі проблеми та ідеї в сучасному українському суспільстві набирають дійсної вартості, і від того, як буде осмислено феномен інформаційного суспільства в Україні, реалізовано інформаційні права її громадян, яке буде відведено місце цьому питанню в системі вітчизняних правових пріоритетів, залежатиме майбутнє нашої держави в новому інформаційному світовому співтоваристві.

Розділ 1.

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО: ІСТОРІОГРАФІЧНА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історія дослідження інформаційного суспільства

Сучасна наука не надає однозначної відповіді на питання щодо часу та передумов формування засад інформаційного суспільства як стадії розвитку людської цивілізації.

Так, згідно з Д. Беллом, генезис людської цивілізації слід розглядати як процес, розділений на три типи соціальної організації:

- доіндустріальний (добувний), який характеризується малою динамікою розвитку;
- індустріальний (виробничий), важливою особливістю культури якого є установка на науково-раціональне пізнання у напрямі перетворення і підпорядкування людиною природи, що притаманне не тільки науці, а й усьому способу мислення соціуму;
- постіндустріальний (інтелектуальний), протягом якого суспільство формується під впливом інтелектуальних технологій, основою яких є інформація і знання, отримання, обробка, засвоєння, використання та передача котрих здійснюються за допомогою телекомунікацій і комп'ютерів. При цьому процес утворення даного типу соціальної організації необхідно досліджувати не тільки з точки зору економічних процесів, а й щодо виникнення нових тенденцій у соціальній і духовній сферах [1, с. 63–64].

На відміну від Д. Белла, який наголошував на еволюційному характері процесу утворення постіндустріального (інформаційного) суспільства, Е.Тоффлер наполягав на тому, що досліджувати цей процес слід виходячи з його хвильової («вибухової») сутності. Згідно з його теорією трьох хвиль:

- перша хвиля змін, близько 10 тис. років тому, викликана впровадженням сільського господарства;
- друга хвиля пов'язана з промисловою революцією;
- третя хвиля є наслідком трансформації індустріального суспільства в інформаційне [2, с. 15].

Професор В. Рейвард (Університет штату Іллінойс, США) також вважає, що процес формування інформаційного суспільства є нееволуційним, та визначає його як революційний, дослідження якого слід здійснювати з точки зору логічно-послідовної інформаційної революції, яку залежно від епістемологічних, аксіологічних, онтологічних, соціальних, економічних і політичних та інших наслідків він поділяє на три етапи:

- поява друкованої книги, що суттєво змінило тодішній стан справ у галузях освіти та комунікації;
- настання періоду домінування інформаційних технологій, які, хоча, як і раніше, були засновані на друку, однак сприяли поширенню наукової та технічної інформації, що стало наслідком як прогресивних, так і кризових ситуацій у процесі виробництва;
- поява онлайн-світу оцифрування інформації, Інтернету і Все-світнього веб-браузера (World Wide Web), що привело до того, що всюдисущі інформаційні системи і технології на цей час *de facto* трансформують наше життя [3, с. 862].

Із цим, мабуть, можна погодитися лише частково, оскільки започаткування друкарської справи, яку В. Рейвард ставить в основу своєї концепції, було б неможливим за відсутності феномена людської мови, дискусії щодо виникнення якої тривають, мабуть, не одне тисячоліття.

На нашу думку, саме набуття людиною можливості отримувати та передавати інформацію за допомогою усної, а згодом і писемної мови є предтечею усіх подальших трансформацій соціального устрою людського суспільства: від примітивного – первісного до постіндустріального – інформаційного.

Існує безліч гіпотез щодо пояснень цього феномену: від уже згадуваного Божого дару, втручання прибульців на генному рівні (хоча, в принципі, одне одного не виключає) до поступового еволюційного удосконалення людського організму в процесі боротьби за виживання тощо. Однак жодна з них не може вважатися такою, яка претендує бути абсолютно істинною, оскільки породжує більше питань, ніж дає відповідей.

Так, прихильники теологічної теорії розвитку людської цивілізації вважають, що слід орієнтуватися на біблійські канони, згідно з якими «спочатку було Слово», оскільки це, на їхню думку, співзвучно сучасному постулату інформаціології як науки про всі інформаційні явища, мікро- й макродинамічні процеси безмежного Всесвіту про те, що «інформація первинна».

Американський вчений Р. Сайфарт вважає, що «дещо сталося в нашій історії розвитку, що зробило нас дуже відмінними від інших приматів. Перш за все, наш мозок набагато більший за обсягом, що сприяло створенню умов для когнітивної відмінності: у нас набагато більше тем для обговорення. Інша відмінність – хоча багато ссавців, серед них шимпанзе і горили, розуміють безліч комунікативних символів, звуковідтворюючі здатності у них вкрай обмежені. Це результат змін, що сталися мільйони років тому, коли м'язи гортані та язика людини мутували, а мавп – ні. Собака та кішка мають здатність розуміти, про що з ними говорять, але самі можуть відтворити тільки обмежені звуки: гавкіт або нявкання – і це все. Проте розуміють вони багато. Так само і щодо мавп. І в цьому інтрига: як вийшло так, що ми можемо не тільки розуміти величезну кількість звуків, а й відтворити їх» [4].

Хоча пошуки відповідей на ці запитання не є предметом нашого дослідження, слід зазначити, що усі вони по суті є характерним результатом розумової діяльності людського організму в його прагненні пізнання онтологічних вимірів буття та оточуючого світу. До того ж не слід недооцінювати важливість мови (усної, писемної, у тому числі цифрованої) у процесі пізнання алгоритму виникнення, засвоєння, використання, передачі та отримання інформації.

Важливість пізнання цього алгоритму у тому, що нині сутнісний зміст поняття інформації полягає у її тісному зв'язку з простором, часом, матерією, світлом, енергією, рухом, свідомістю, світоглядом та іншими визначальними явищами навколишнього матеріального і духовного світу.

Вбачається, що саме ці властивості інформації є однією з перед-умов формування інформаційного суспільства.

Ідеться про те, що незважаючи на різючі зміни технологій інформаційної діяльності, як у первісному суспільстві, так і за часів наступних етапів генезису людської цивілізації, включаючи сучасний високотехнологічний, інформація, яка сприймалася за допомогою слуху, зору, нюху, дотику та на смак, так і продовжує сприйматися такими самими способами. Як існували два об'єкти: той, що передає інформацію, та той, що її сприймає, так і продовжують існувати. Отже, відбувається лише удосконалення технології інформаційної діяльності, а її алгоритм, складовими фазами якого є отримання, сприйняття, засвоєння, використання та передача інформації, лишається принципово незмінним.

Як зазначив у цьому контексті С. Дятлов, за всіх часів тісний соціальний зв'язок є інформаційним за своїм глибинним змістом. Цей загальний соціальний зв'язок і взаємна залежність виявляються у тому, що кожні окремі взаємини між суб'єктами відтворюються у трьох видах: лінійному, тобто інформаційно кодуються кожним суб'єктом, нелінійному – відтворюються групами людей, та опосередкованому – відтворюються інтегрально усім суспільством [5, с. 190].

Водночас беззаперечним є те, що еволюційні зміни у життєдіяльності сучасного соціуму, які супроводжуються корінними соціальними перетвореннями, поступово, але невпинно просуваються у напрямі нового типу людської формації, яка визначається поняттям інформаційного або, як його називають Д. Белл та деякі вчені, постіндустріального суспільства [6, с. 46]. Цей процес пов'язаний з утворенням глобальної інформаційної індустрії, підвищенням рівня знань індивіда та соціуму в цілому в економічному і соціокультурному розвитку, появою нових форм демократії, кардинальними структурними зрушеннями в інших сферах життєдіяльності суспільства.

Як справедливо відзначає В. Іноземцев, «на початок 60-х років сформувалися найважливіші методологічні основи, що дають можливість розглядати становлення нового соціального стану з позицій відходу від традиційного індустріалізму і розвитку «економіки послуг», пов'язаного з підвищенням ролі технологічного фактора, науки й освіти, розширенням впливу нового класу кваліфікованих професійних менеджерів і технократів та якісною зміною місця теоретичного знання й інформації в суспільному виробництві» [7, с. 9].

Водночас у наукових колах існує досить популярна концепція, яка полягає у тому, що основою формування інформаційного суспільства є не соціальні фактори, а стан розвитку інформаційних технологій (далі – ІТ) та інформаційних мереж. Як аргумент на її підтримку, зокрема, зазначається, що саме завдяки впровадженню цих технологій інформаційний обмін набув глобального масштабу, оминаючи державні кордони, а поширення інформаційних потоків, у свою чергу, сприяє значному зростанню можливостей отримання, обробки, зберігання, використання та ретрансляції інформації практично у всіх галузях життєдіяльності соціуму [8, с. 15].

Із цим важко погодитися, оскільки сутнісний зміст прогресу полягає у полегшенні умов життєдіяльності як індивіда, так і соціуму в цілому, тобто існує соціальний фактор. Саме тому інформаційне суспільство, що ґрунтується на понятті технології, слід розглядати як першу фазу формування суспільства знань, в якому вирішальне значення матимуть соціальні, етичні та політичні параметри.

Однак, як зазначає один з ідеологів концепції такого суспільства П. Друкер (Університет Нью-Йорка, США), нинішнє суспільство ще передчасно розглядати як суспільство знання (*knowledge society*), нині можна говорити лише про створення економічної системи на основі знання [9, с. 28].

Реалії сьогодення підтверджують висновки цього видатного американського економіста, оскільки економічна складова застосування ІТ набагато переважає духовну та морально-етичну. Це багато в чому сприяє поширенню так званої кібернетичної злочинності як з корисливих мотивів (крадіжки коштів з банківських рахунків), так і як прояву тероризму (кібератаки на енергосистеми) та відвертого цинізму (розсилка вірусів).

При цьому саме поняття інформаційного суспільства сприймається неоднозначно. Наприклад, М. Кастельс вважав, що мова повинна йти не про інформаційне, оскільки інформація використовувалася й раніше, а про «інформаціональне» суспільство й, відповідно, про «інформаціональну» економіку. На його думку, саме «інформаціональність» повніше характеризує сучасні трансформаційні соціальні тенденції, коли виникає суспільство, в якому утворюється нова форма суспільного устрою, що ґрунтується на інформації та знаннях [10, с. 104].

Одним із ключових концептів М. Кастельса є поняття мережі. На його думку, сучасний капіталізм організований за зразком Інтернету – глобальної інформаційної мережі, що охоплює всі країни незалежно від політичних і державних кордонів. Базовою структурною моделлю соціальної взаємодії в такому суспільстві стає мережевий проект, створений не окремою групою, а учасниками мережі. Усе вирішують інформація та контроль над нею: «У новому, інформаційному способі розвитку джерело продуктивності наявне в технологічному генеруванні знань, обробки інформації та символічної комунікації. Специфічним для інформаційного способу розвитку є вплив знання на власне знання як головне джерело продуктивності» [10, с. 39].

Однак головною рисою мережевого суспільства є навіть не інформація чи знання, а зміна напряму їх використання, внаслідок чого особливої ваги в житті людей набувають глобальні мережеві структури, що витісняють попередні форми особистої і речової залежності. М. Кастельс підкреслює: «Не всі соціальні виміри й інститути відповідають логіці мережевого суспільства, як, власне, й індустріальні суспільства протягом тривалого часу включали в себе численні доіндустріальні форми людського існування. Але всі суспільства інформаційної епохи дійсно пронизані, з різною інтенсивністю, повсюдною логікою мережевого суспільства, чия динамічна експансія поступово абсорбує та підкорює попередні соціальні форми» [10, с. 505]. Динамізм соціальної структури мережевого суспільства, його глобальний характер, зумовлений фінансовими ринками, інформаційними потоками, робить із нього систему, що постійно розширюється, проникає

різними шляхами та з різною інтенсивністю в усі суспільства. На думку М. Кастельса, мережеве суспільство не є моделлю успіху, це, імовірно, загальна характеристика нової соціальної структури [10, с. 588]. Він стверджує, що централізована система прийняття рішень від метрополії до периферії поступається місцем мережам, які ґрунтуються на принципах децентралізації та спільної координації самопрограмованих і самопрямуючих суб'єктів [10, с. 163]. Мережеві організаційні принципи використовують не лише транснаціональні корпорації, а й держави, оскільки вони розвиваються в умовах високої залежності від макроекономічних чинників.

Дещо з іншої позиції, але схожу думку висловив Е. Гідденс, який вважав, що суспільство завжди було інформаційним і тому не слід виділяти сучасний стан розвитку цивілізації в окрему інформаційну епоху. Він, зокрема, зазначив, що концепції щодо виникнення нового типу соціального устрою (наприклад, інформаційне суспільство або суспільство споживання) є некоректними, оскільки ґрунтуються на передбаченні зростання незалежності індивіда від природних факторів у процесі суспільного розвитку [11, с. 2]. Він вважає, що усі перетворення у соціумі є наслідком «рефлексивної модернізації», сутність якої полягає у тому, що соціальні фактори життєдіяльності людської спільноти реформуються рефлексивно, у світлі вхідної інформації про них, та дуже практично, тим самим констатуючи зміни характеру цих факторів [11, с. 38].

Згідно з концептуальним підходом Д. Тапскотта, суспільство в епоху мережевого інтелекту має називатися не інформаційним, а електронним, оскільки інформація у всіх її різновидах набуває електронно-цифрової форми, поділяється на біти, введені у комп'ютери, та несеться зі швидкістю світла по мережах [12, с. 9].

На важливість здатності учасників мережевого механізму (робітників, інженерно-технологічного персоналу та керівників) виробничого процесу до навчання з метою отримання нових знань у галузях інформаційних технологій та управління цим процесом вказував і автор ідеї мережевого підприємства (*network enterprise*) та мережевого суспільства (*network society*) П. Хіманен [13, с. 2].

Теоретичні й практичні аспекти створення та розвитку зазначеного соціуму, його сучасні тенденції і доміанти, виклики та загрози нині активно досліджують вітчизняні науковці. Так, розглядаючи витоки інформаційного суспільства, академік М. Згуровський виокремлює три періоди (концепції) його розвитку на межі XX–XXI ст.: комунікаційний, інформаційний і суспільство знань. У комунікаційному суспільстві 80-х – початку 90-х років відбувалися «перетворення важливої для людей інформації в цифрову форму, створення архівів для її збереження, передача її на значні відстані за допомогою нової техніки, а також було започатковано розвиток глобальної комп'ютерної мережі Інтернет». В інформаційному суспільстві другої половини 90-х років інформація перетворилася на товар, який можна було продавати й купувати. Водночас вона ще не стала знанням, не набула особистісного виміру. У суспільстві, що ґрунтується на знанні, інформаційно-комунікативні технології повинні реально поєднуватися з людським, творчим компонентом [14].

Розглядаючи концепцію інформаціоналізму, А. Колодюк зауважує: «Досліджуючи теорію інформаційного суспільства як парадигму суспільного розвитку, можна сказати, що вона певним чином поєднала в собі усі найкращі здобутки людства, дала поштовх позитивним зрушенням у всіх інших нетехнічних сферах людської життєдіяльності й задоволення потреб, ставши основою розвитку людських потенціалів, якнайширшої реалізації громадянських прав і свобод особи, поставивши пов'язані з цим відносини на якісно новий рівень існування» [15, с. 18]. Водночас О. Воробйова звернула увагу на те, що в Україні проблеми інформаційного суспільства первинно були сформульовані в межах різних кібернетичних теорій. Дослідниця зазначає, що інформаційне суспільство «забезпечує комплексний та органічний розвиток людини, створює для неї необхідні умови духовного поступу, накопичення національного людського капіталу як основи розвитку нового типу соціальної організації» [16]. З'ясовуючи сутнісні риси інформаційного суспільства, О. Селезньова доходить висновку, що воно не є сталим поняттям, оскільки нині лише «можна спостерігати його становлення, адже характерні ознаки інформаційного суспільства тільки формуються» [17, с. 92].

Таким чином, ще одною важливою передумовою інформаційного суспільства є те, що інтенсифікація інформаційних процесів істотно скорочує тривалість управлінських циклів, удосконалюючи тим самим механізм управління життєдіяльністю соціуму, який сформувався в процесі його еволюції під впливом законів живої природи.

Людина за своєю природою істота соціальна, що, мабуть, є основною причиною спочатку виживання популяції, а згодом й опанування нею верхнього щабля в ієрархії мешканців планети Земля за відсутності грізних пазурів та разючих іклів тощо. Головним фактором цього феноменального успіху вважається інтелект, тобто розумова перевага над іншими істотами. Однак інтелект – це не тільки здатність винайти та виготовити засоби, які допоможуть перемогти конкурентів з інших видів фауни та полегшити процес добування їжі. Ознакою рівня інтелектуального розвитку, який сприяв розвитку людської цивілізації, є, насамперед, здатність знаходити баланс між потребами індивіда та його обов'язками перед соціумом, образно кажучи, між намірами управляти та свідомим підкоренням управлінню. У протилежному випадку як складовим суспільства (родина, виробничий колектив, територіальна громада тощо), так і соціуму в цілому загрожують хаос, занепад та повна деградація.

Підсумовуючи історію дослідження інформаційного суспільства, можна з упевненістю послатися на слова академіка М. Мойсєєва, який ще в 1993 році писав, що інформаційне суспільство – це словосполучення, яке потребує розшифрування. Його широко використовують, але крім фраз про зростаючу роль інформаційних технологій справа просувається повільно, і для того щоб виробити стратегію, слід розшифрувати саме це поняття [18, с. 428–429].

Інформаційне суспільство, на нашу думку, пов'язане з інформаційною епохою, яка інтенсивно себе проявила з другої половини ХХ ст. незалежно від того, чи вона, за висловлюваннями її дослідників, настала після індустріальної чи постіндустріальної та чи вона корелюється з постмодерном, який настав (перш за все в архітектурі, мистецтві та філософії) приблизно в цей самий час. Ми будемо використовувати як робочі терміни «інформаційна епоха» та «інформаційне суспільство».

1.2. Методологія дослідження філософсько-правових аспектів функціонування інформаційного суспільства

Вирішуючи питання, пов'язані з визначенням методології встановлення сутності поняття інформаційного суспільства як філософсько-правової категорії та соціально-політичного феномена, автор виходив з того, що для досягнення бажаного результату слід застосувати метод поєднання позитивістського та јus-натуралістичного підходу до аналізу об'єкта і предмета дослідження.

Виходячи із завдань цього дослідження, його об'єктом слід визначити філософську сторону формування інформаційного суспільства, його сутність і вплив на всі галузі життєдіяльності соціуму. Відповідно предметом дослідження є поняття, зміст, структура та характерні особливості інформаційного суспільства, проблеми філософського обґрунтування та правового регулювання його діяльності, а також перспективи і напрями подальшого розвитку в контексті трансформації його у суспільство знань.

Основними методами дослідження були такі загальнонаукові та спеціальні методи:

- понятійний аналіз – для формулювання таких понять, як інформація, інформаційне суспільство, Інтернет, інформаційні послуги тощо;
- дедуктивний – для конкретизації змісту цих понять у філософії та праві;
- аналіз і синтез – для класифікації видів інформації, її джерел і можливих операцій з нею (збирання, поширення, використання тощо) в контексті функціонування інформаційного суспільства;
- системний підхід з метою визначення місця індивіда в інформаційному суспільстві, його права на інформацію в системному зв'язку з іншими правами, які становлять конституційний статус особи;

– історико-порівняльний, за допомогою якого досліджувався генезис філософії та правового регулювання різноманітних фрагментів інформаційного суспільства, а також особливостей окремих етапів його становлення;

– моделювання – для аналізу перспектив та розробки пропозицій щодо вдосконалення і розвитку філософії та правового регулювання інформаційного суспільства в контексті реалізації права на інформацію як загальнолюдської цінності в аксіологічному розумінні;

– порівняльно-правовий – для зіставлення вітчизняного інституту регулювання правових відносин у галузі інформаційного простору з континентальною та англосаксонською системами права;

– тлумачення (герменевтики права) і контент-аналіз – для з'ясування змісту філософсько-правових вимірів функціонування інформаційного суспільства;

– соціологічного аналізу – для вивчення рис функціонування інформаційного суспільства та його членів.

Застосовуючи названі методи, автор установив, що за нинішніх часів ситуація з визначенням основних напрямів розвитку філософії та права у сфері розуміння методології формування інформаційного суспільства не є однозначною.

Так, незважаючи на численні дослідження сучасних спеціалістів, як вітчизняних, так і зарубіжних, виявляється, що на нинішньому етапі логічно розмірковувати не про філософію права взагалі, а про філософію можливостей та ймовірність реалізації цих можливостей в умовах формування інформаційного суспільства, яке по суті повинно бути предтечею суспільства знань. Це означає, що в такому суспільстві у кожного є нерівні права, які декларуються усіма відомими конституціями та численними міжнародно-правовими актами і які *a priori* (що всім відомо) важко забезпечити, і є рівні можливості щодо отримання будь-яких знань завдяки інформаційним технологіям, а відтак – рівні можливості щодо придбання певної кваліфікації і вмінь у будь-якій галузі. Таким чином, першопочатково кожному надаються однакові можливості для самореалізації і саморозвитку, проблема лише в усуненні так званої цифрової нерівності деяких держав (переважно «третього світу»).

Водночас досягнення сучасної фізики, зокрема застосування методології дослідження теорії єдиного поля академіка Г. Шипова, дали можливість виробити нову наукову парадигму світу. В результаті відкриття фундаментальної інформаційної взаємодії, носієм якої є торсійні поля, у фундаментальну фізику введено нові уявлення про структуру часу і простору [19]. Завдяки теорії фізичного вакууму вдалося науково пояснити природу свідомості людини, світового розуму, парапсихологічних явищ, тонкого світу.

Крім того, з'явився новий науковий напрям, що невдовзі може прийти на зміну філософії в її сучасному варіанті. Йдеться про інформаціологію, яка семантично означає вчення про інформацію, а в більш широкому сенсі – науку фундаментального дослідження всіх процесів і явищ мікро- і макросвітів Всесвіту, узагальнення практичних і теоретичних даних математики, фізики, хімії, космології, біології, історії та інших досліджень з єдиної інформаційної точки зору [20]. Головне завдання інформаціології фактично збігається з головним завданням філософії, тобто йдеться про розкодування Всесвіту. Зауважимо також, що метод інформаційного підходу в дослідженнях є основою концепції сучасного високорозвинутого інформаційного суспільства та повністю збігається з останніми досягненнями в галузі фізики й інших фундаментальних наук. У кінцевому рахунку нова наукова парадигма передбачає наявність Абсолюту з його надсвідомістю, що породжує інформацію у вигляді первісних торсійних полів.

Останні, у свою чергу, впливають на фізичний вакуум, що породжує енергію та матерію.

У цьому контексті розмірковування сучасних філософів на філософські теми виглядають в інтелектуальному сенсі дуже скромно, точніше, взагалі не виглядають інтелектуально. Отже, проблема полягає в тому, що штучне відокремлення гуманітарних наук від точних та природознавчих, віддаленість від техніки та технологій, духовних практик і мистецтва призвело до їх

спустошення та позбавлення змісту у сучасній технократичній цивілізації, а в кінцевому рахунку – і сенсу подальшого розвитку.

Сьогодні можна назвати ряд вчених, які досліджували цю проблему в різних аспектах. Серед них, насамперед, зазначимо таких дослідників, як А. Шапіро, К. Джослін, Ф. Гейліген, В. Турчін, І. Юзвішин, Ю. Бондаренко, Ф. Заводнін, А. Овсєєв, Н. де Андраде, С. Монтелеоне, Л. Флоріді, І. Красіков, Е. Радко, М. Кастельс, Ф. Фукуяма, Е. Тоффлер, М. Порат, Й. Масуда, Т. Стоунер, Р. Карц, Ю. Мартін, Р. Абдєєв, Т. Вороніна та ін.

Так, Алан Шапіро (медіа-теоретик та викладач, автор наукових робіт у галузі французької філософії, технологічного мистецтва, соціології культури, теорії програмного забезпечення, гуманітарної інформатики, робототехніки, переосмислення науки тощо), будучи ключовим доповідачем на Міжнародній конференції з інформаційного суспільства (i-Society 2012) у Лондоні, присвятив свою доповідь політичній філософії інформаційного суспільства, тому що ця тема взагалі ще не досліджувалася. Він зазначив, що тоталітарні тенденції в інформаційному суспільстві випливають з того факту, що ми створили і продовжуємо створювати цілком і повністю онлайн-світ. Ми виробляємо онлайн-технології, не придатні для використання на фундаментальному шляху. Онлайн-технології повинні розвиватися у зв'язку з оффлайн-світом, оффлайн-життям та оффлайн-реальністю. Ми повинні, вважає Алан Шапіро, «переглянути, перелаштувати та перебудувати інформаційне суспільство та застосування нових технологій і нових медіа як гібрид онлайн – оффлайн-ситуацію» [21].

Один із домінуючих сучасних наукових напрямів – організація спільного розвитку в контексті методології еволюційно-системної філософії, розроблений вченими К. Джосліном, Ф. Гелігеном та В. Турчіним. Свою кібернетичну філософію вони назвали теорією метасистемного переходу (Metasystem transition theory (MSTT)) [22]. Зокрема, у книзі «Феномен науки: Кібернетичний підхід до еволюції» видатний вчений, фізик і кібернетик В. Турчін надає концепцію метасистемного переходу і з її позицій простежує еволюцію світу від найпростіших одноклітинних організмів до виникнення мислення, розвитку науки і культури (за внеском у науку і філософію ця монографія стоїть в одному ряду з такими відомими працями, як «Кібернетика» Н. Вінера і «Феномен людини» П. Тейяра де Шардена) [23].

Найхарактерніший методологічний концепт цієї теорії – метасистемний перехід – еволюційний процес, згідно з яким найвищі рівні складності й контролю генеруються. Цей процес також включає наші уявлення про філософські проблеми та прогнозування щодо можливого майбутнього людства і життя. Мета теорії метасистемного переходу – створити на основі кібернетичних концептів інтегровану філософську систему, або світогляд, що пропонує відповіді на більшість фундаментальних питань, які стосуються світу, людства та його найвищих цінностей.

Методологія, на якій будується сформована філософська система, базується на принципі *bootstrapping*¹ (самозабезпечення): дія теорії впливає на її зміст та значення, і навпаки. Таким чином, мета розробників цієї теорії – застосування принципів кібернетики в їх власному розвитку. Ця філософія базується також на кібернетичних принципах. У цьому контексті епістемологія розуміє знання як модель, що створюється суб'єктом або групою, але під впливом відбору з боку навколишнього середовища. Метафізика визначає дії як онтологічні найпростіші елементи. На основі цієї онтології визначаються найважливіші концепти та організуються в семантичну мережу. На найвищому рівні розташовані фундаментальні принципи кібернетики в термінах цих вищезазначених концептів.

В. Турчін та К. Джослін у «Кібернетичному маніфесті» [24] наголошують на тому, що філософія – це приведення наших думок та мови у порядок. Філософія – це важлива частина наших знань, яка визначає успіхи науки і робить можливим підняти прапор кібернетичної вічності. Ідея полягає у

¹ Англ. *bootstrapping* – зтягування ремінців на взутті, зтягування поясів. Це спосіб фінансування компанії на свої гроші без залучення зовнішніх інвестицій.

тому, що існування людства, за останніми дослідженнями, – це певна форма організації матерії. Це є дуже складна організація, яка включає високу багаторівневу ієрархію контролю. Те, що ми називаємо «душа», або свідомість, асоціюється з найвищим рівнем ієрархічного контролю. Організація може виживати частково – можливо, й повністю – змінюється матеріальна форма, в якій вона побудована.

У Маніфесті передбачається, що соціальна інтеграція буде продовжуватися у двох напрямках. З одного боку, інтеграція світових культур приведе до створення єдиного світового співтовариства і світового уряду з відповідальністю за екологію Землі. З іншого боку, етика кібернетичного світогляду вимагає, щоб кожен із нас турбувався про збереження виду та екосистеми і про максимізацію потенціалу для наступних кроків еволюції та інтеграції. Але існує фундаментальне протиріччя конструктивної еволюції суспільства: між соціальною інтеграцією й особистою свободою. Інтеграція є еволюційною необхідністю; це черговий метасистемний перехід. Коли людство визначить собі цілі, не сумісні з інтеграцією, результатом буде еволюційний тупик. Тоді людство не зможе вижити. Це реальне протиріччя, але це не означає, що його неможливо подолати, адже аналогічне протиріччя успішно долалось еволюцією на попередніх рівнях організації.

На відміну від вищезазначених вчених, які результати своїх надбань у галузі точних та природознавчих наук узагальнили і розвинули на філософському рівні, спроби сучасних філософів та інших гуманітаріїв використання у своїх книгах і статтях, так би мовити, фізичних та математичних формул, термінів тощо, виглядають не тільки непрофесійно, а і вкрай дивно, враховуючи відсутність у них відповідної технічної або природознавчої освіти. Так, у монографії «Науковий світогляд на зламі століть», виданій Інститутом філософії імені Г.С. Сковороди НАН України [25], автори намагаються філософськи осмислити «нерівноважну термодинаміку, синергетику, Nonlinear science (нелінійну науку), квантово-польову космофізику, computer science (інформатику), молекулярну біологію, а також індустрію нано-біо-геномо-нейро-інформаційно-комп'ютерних супертехнологій», розшукати «нові шляхи розвитку технаук, новітніх фундаментальних теорій сучасного природознавства», дати «аналіз опорних понять і базових мов наукового опису реальності, реконструювання базових парадигм природознавства, які домінували у XX ст.» тощо [25, с. 2]. Одна із сентенцій авторів цієї монографії полягає у тому, що методологія створення інформаційного суспільства потребує «зовсім іншого рівня інтелектуальної підготовки всього людства до нового «стилю життя», але така підготовка вже сьогодні базується не тільки на природничо-наукових і технічних знаннях, але, насамперед, на знаннях соціально-антропологічних, культурологічних, гуманітарних» [25, с. 5]. Подальші розмірковування на зразок «фізичний світ, якому належать наші тіла, можна порівняти з небом, у якому спонтанно виникають, еволюціонують і зникають усілякі хмари атомів», «проблеми комп'ютерного розуміння (концептуально-епістемологічні аспекти мови і мислення)» й інші новації, метафори та численні цитати красномовно свідчать про суто філософський або глибоко гуманітарний підхід авторів до розуміння досягнень сучасної фундаментальної науки та безнадійну відстань, яка їх розділяє [25, с. 7, 282].

Аналізуючи історію питання, бачимо, що «розкол» між філософією та фундаментальною наукою остаточно сформувався у німецькій класичній філософії (Кант, Гегель, Фейєрбах), яка, у свою чергу, стала плацдармом для формування наукового комунізму (Маркс, Енгельс, Ленін). Науковий комунізм, марксизм-ленінізм, історичний та діалектичний матеріалізм склали основу радянської філософії, зокрема філософії права, котра як самостійна міжгалузева дисципліна тоді ще не фігурувала у вітчизняному правознавстві. Після розпаду СРСР наукова парадигма в гуманітарній сфері змінилася, а відірвані від інших вчених філософи (зокрема, філософи права) стали шукати нову платформу, формуючи ідеологічне підґрунтя для підтримки певного соціального порядку і його політикуму.

Таким чином, сучасна філософія, незважаючи на певні спроби створення інтегрального знання (див., наприклад, «Алгебру природи» Ю. Бондаренка [26]), не може розглядатися як метанаука, а сучасні філософи – як вчені у традиційному розумінні, адже результатом наукової діяльності повинні виступати нові ідеї, парадигми, концепції, вироблення нової картини Всесвіту, світового порядку, що ґрунтується на досягненні інших наук: математики, фізики, хімії, біології, астрономії тощо. На жаль,

сьогодні базова філософська освіта ґрунтується на вивченні історії філософії і не спрямована на освоєння інших галузей знань (не суспільно-політичних). Але це ще не означає «кінець філософії», а лише повернення по спіралі до того моменту, коли філософія передбачала вироблення певного універсального знання, узагальнення як власного наукового досвіду, так і надбань усіх попередніх поколінь.

Звичайно, виникнення нової наукової парадигми, пов'язаної з розвитком методів інформаціології, буде поступово призводити до відходу від класичної філософії. Але по суті генералізаційна наука, якою претендує стати інформаціологія, і філософія, як її розуміли стародавні вчені, є більше питанням термінології, ніж питанням зміни змісту. Ми не можемо достеменно стверджувати, що сьогодні володіємо більшими знаннями, ніж попередні покоління людства, ми можемо лише припустити, що змінилася певною мірою їх інтерпретація. І немає принципового значення, як ця інтерпретація буде називатися – «філософія»², як і раніше, або «інформаціологія». Зрозуміло лише, що методологія інформаційного підходу відіграватиме ключову роль у подальшій науково-дослідницькій та практичній діяльності сучасних вчених. А завдання вищої освіти, яка сьогодні втрачає позиції перед фактичними знаннями і навичками, полягатиме в тому, що людина вмітиме в результаті знайти необхідну їй інформацію і відповідно скористатися нею.

Додамо, що певна криза філософії безпосередньо пов'язана з комерціалізацією та формалізацією підходів у галузі освіти і науки в цілому, а відтак зі знецінюванням результатів такої діяльності (зокрема, у вигляді дипломів, звань, титулів тощо). Наукова діяльність принципово відрізняється від ринкової, і спроби трансформувати науку в певний різновид бізнесу, очевидно, в цілому призводять до її деградації. Але є в цьому процесі і позитивний сенс, а саме: доведення майже до абсурду сучасної системи наукової та освітянської діяльності призведе до її заперечення і відмирання «природним» шляхом за непотрібністю, з одного боку, та до зростання престижу бути тим, «хто знає», і тим, «хто вміє», як того вимагає інформаційне суспільство, – з іншого.

Отже, складається враження, що вітчизняна філософія права має проблеми і з філософією, і з правом, і з науковістю, і з певними дисциплінами. Але це зовсім не означає, що неможливо визначити її місце і роль як міждисциплінарної галузі з огляду на новітні наукові методології [27].

Так, на думку автора, вона дуже вписується у концепцію зміни парадигми Т. Куна, за якою філософію права можна розглядати як спосіб діяльності певного наукового співтовариства. Розглянемо більш детально, в чому полягає концепція Т. Куна, для підтвердження цієї думки.

Основна робота Т. Куна – «Структура наукових революцій» [28] – присвячена розгляду історико-наукового процесу на основі введення ключового в цьому контексті поняття – парадигми як способу діяльності наукового співтовариства. Образ науки він подає як діяльність наукових співтовариств. Його специфіка образу науки полягає у тому, що логіко-методологічні фактори розвитку втрачають свою надісторичну нормативність і стають у функціональну залежність від пануючих в ті чи інші періоди способів діяльності наукового співтовариства (парадигм). Отже, парадигма – це концептуальна схема, яка протягом певного часу визнається науковим співтовариством як основа його практичної діяльності. Такий підхід цілком можна застосувати до філософії права, що прийшла на зміну попереднім філософським та правовим течіям у період соціальної і відповідної наукової революції в галузі суспільних та гуманітарних наук.

Поняття парадигми виражає сукупність переконань, цінностей і технічних засобів, прийнятих науковим товариством, і забезпечує існування наукової традиції. Вона знаходить втілення, як правило, у підручниках, класичних працях учених і на багато років визначає коло проблем і методів їх вирішення у тій чи іншій галузі науки. Наприклад, Т. Кун вважає парадигмами аристотелівську динаміку, птолемейську астрономію, ньютонівську механіку.

Визначення парадигми у Куна з часом піддалося певним змінам. Так, у 1962 році він визначає парадигму як визнані всіма наукові досягнення, що протягом певного часу дають науковому

² Є сучасний варіант – інтегральна філософія, «що передбачає сукупність різноманітних знань».

співтовариству модель постановки проблем та їх вирішення³. Пізніше (у 1969 р.) він доповнює це поняття, розглядаючи термін «парадигма» через поняття дисциплінарної матриці, яке враховує: належність учених до певної дисципліни; систему їх наукової діяльності.

До основних компонентів дисциплінарної матриці Кун відносить:

- символічні узагальнення (формули);
- метафізичні частини парадигми (загальні визначення (приписи));
- ціннісні установки, які впливають на вибір напрямку дослідження;
- загальноприйняті зразки, визнані приклади, які забезпечують функціонування «нормальної» науки.

Усі ці компоненти дисциплінарної матриці можна виокремити й у філософії права. Має вона і вже визначену систему діяльності своїх апологетів (стиль викладання та написання робіт з філософії права, організацію навчального процесу та наукових досліджень тощо).

Узагальнюючи теорію Куна, можна сказати, що він: визначив загальний механізм розвитку науки як єдності «нормальної» науки і «некумулятивних стрибків» (наукових революцій); сформулював поняття парадигми як конкретного досягнення, конкретного зразка.

Виникає питання, який у цьому практичний сенс. Розвінчати «ненормальну» науку? За Куном, є «нормальна» наука, отже, повинна бути й «ненормальна». Очевидно, досягнення «нормальної» науки, її наукові результати не змінюються від чергової наукової революції. Змінитися можуть лише досягнення «ненормальної» науки, бо насправді вони не є науковими і взагалі не є досягненнями, які з легкістю наступна група вчених чи псевдовчених може встановити.

Так сталося і з філософією права: науковий комунізм, марксистсько-ленінська філософія оголошені сьогодні псевдонауками (тобто за логікою Куна – «ненормальними»); залишає наукову арену й історія політико-правових вчень, а справжньою, правильною, «нормальною» наукою сьогодні у нас декларується філософія права. Цікаво, що в США, наприклад, вона не поширена взагалі, і це, очевидно, пов'язано з прийнятою там прецедентною системою права, для якої філософія права є принаймні неактуальною, незважаючи на окремі ознаки і вплив континентальної правової системи. Додамо, що європейське право сьогодні теж набуває прецедентного характеру, що з часом може визначити місце філософії права як «нормальної» науки XIX – початку XX ст., яка наприкінці XX ст. внаслідок певних соціальних і відповідно наукових змін знову вийшла на історичну арену.

Правильним і актуальним видається підхід Куна до загального розвитку науки, що визначається такими чинниками, як досвід вченого, його власний індивідуальний спосіб мислення, сукупність фактичного матеріалу, інші особисті та історичні чинники, важливим серед яких є «правила-приписи» або «методологічні директиви». Серед методологічних передумов важливе місце займає «буденна філософія». На цьому етапі наша філософія права має, вочевидь, слабкі позиції. Насамперед це пов'язано з оригінальністю й індивідуальним характером мислення, досвідом дослідника (в Україні – до 10 років), відсутністю фактичного матеріалу, вже не кажучи про методологічні директиви.

Щодо методологічних правил цікавою є їх ієрархія, запропонована Куном, від найвищого до найнижчого рівня. На вищому є система приписів, без яких людина не може бути вченим (він називає їх філософсько-гносеологічними на відміну від квазіметафізичних, де переважає онтологічний аспект); на нижчому рівні знаходяться інструментарій та правила його використання. З формального погляду, ситуація вирішується просто: науковий ступінь із філософії права, наукове звання, опубліковані праці з певної тематики визначають належність індивіда до вчених – філософів права. Розроблено також філософсько-правовий інструментарій з певними правилами використання. Таким чином, можна вважати, що формальну сторону щодо власної методології в контексті філософсько-правової парадигми дотримано.

³ Багато вчених одразу випадають «із цієї концепції», бо часто справжні вчені випереджають час, але є вчені-одинаки, відкриття та теорії яких оцінили нащадки і зовсім не визнавало тогочасне наукове співтовариство.

Зазначимо також, що Т. Кун приділяє увагу питанню визначення ролі філософії у розвитку науки, що виглядає доволі підозрілим, можна сказати, дискредитує філософію як науку, адже будь-яка справжня наука (біологія, математика, хімія тощо) не потребує доказів своєї корисності: вона тому і розвивається, що корисна. Наприклад, який сенс був би доводити, що математика корисна для розвитку науки? Це є своєрідною аксіомою. Ситуація ж із філософією останнім часом вельми специфічна (особливо впродовж ХХ ст.): весь час «чисті» філософи доводять корисність філософії для тієї чи іншої сфери життя, що породжує сумніви щодо її справжньої цінності, коли вона не є результатом узагальнення знань у певних галузях.

Сьогодні, на жаль, філософія перероджується на ідеологію чи на історію філософії, коли замість створення власних концепцій так звані професійні філософи переказують та переписують вже створене іншими.

У цілому розвиток філософії права можна пояснити за Куном як звернення за допомогою до філософії та обговорення її фундаментальних положень – важливих ознак переходу від нормального дослідження до екстраординарного, від старої парадигми до нової через наукову еволюцію (тим самим підтверджуючи думку, що філософія не є «нормальним» дослідженням).

Характерним для філософії права є й інше припущення Куна, що парадигми мають пріоритет перед правилами-приписами, причому останнє є складнішим і таким, що приносить менше задоволення. Більше того, на думку Куна, «вчені не потребують ніякої повної системи правил», що також, очевидно, влаштовує як філософів, так і правників.

Т. Кун зазначає, що парадигми можуть передувати будь-якому набору правил дослідження, який, у свою чергу, може бути однозначно з них висунутий. Для цього є чотири основні причини: 1) складність виявлення цих правил; 2) вчені ніколи не заучують поняття, закони й теорії (для використання їх як методологічних директив) і не вважають це самоціллю; 3) парадигми спрямовують наукове дослідження за допомогою як «прямого моделювання», так і абстрагованих із них правил; 4) правила є загальними для досить великої наукової групи, але для парадигм це зовсім не обов'язково. Зауважимо, що остання причина звучить досить неконкретно.

Видається, що основні функції парадигми – пізнавальна й нормативна, які є джерелом методів, проблемних ситуацій і стандартів їх вирішення, цілком притаманні сучасній філософії права.

Ще раз підкреслимо, що загальну схему історико-наукового процесу, яка включає, за Куном, два основні етапи: «нормальну» науку, де необмежено панує парадигма, та наукову революцію – розпад парадигми, конкуренцію між альтернативними парадигмами і, нарешті, перемогу однієї з них, можна віднести і до філософії права. У процесі соціальної та наукової революції відбулася зміна «понятійної сітки» вчених, що зумовило необхідність зміни методологічних правил-приписів. Із цією метою правники звернулися до філософії та обговорення фундаментальних положень, що не було характерним для періоду «нормальної» науки радянського періоду.

Отже, видається, що практичним підтвердженням, ілюстрацією концепції Т. Куна можуть виступати як сучасна західна і пострадянська парадигми суспільних наук у цілому, так і філософія права зокрема. В рамках пострадянської парадигми кожен фахівець сам визначає, вчений він чи ні. Правила-приписи полягають в основному у дотриманні формальних вимог, у добрих стосунках з іншими представниками певної наукової галузі, а особливо – у складних, але гнучких фінансових взаєморозрахунках.

Сьогодні як ніколи ми відчуваємо розрив між теоретичним знанням у гуманітарній сфері (особливо це стосується філософії, соціології, політології) та реаліями нашого повсякденного життя, де фактично немає місця і практичного застосування певним науковим абстракціям і поняттям, розробленим і широко описаним у відповідній науковій літературі. Прагматична епоха, орієнтована на розвиток техногенної цивілізації, замовляє та підтримує лише ті напрацювання, які можна досягнути з позицій раціональності, практичного застосування, можливості отримання матеріальних прибутків і моральних дивідендів, на які є соціальні замовлення і на які виділяються кошти з боку зацікавлених осіб та організацій. Так звана чиста наука, певні абстракції, притаманні насамперед філософським дослідженням, все більше відходять у площину погано оплачуваного хобі, втрачають

свої наукові і світоглядні функції завдяки відсутності чіткої, зрозумілої і корисної для суспільства ідеологічної спрямованості, розмитості формулювань, надуманим поняттям, які народжуються і тут же вмирають на сторінках монографій та інших наукових праць, так і залишившись «дитям мертвонародженим». Одним із таких проблемних, на нашу думку, понять, що залишилися в межах вузьких і абстрактних вельми досліджень, є поняття наукового дискурсу. Тому вбачається актуальним проаналізувати це поняття з позицій постмодернізму, інших філософських течій та наукових досліджень на предмет його змістовності, доцільності, методологічності та практичного сенсу як відомого теоретичного концепту.

Вважається, що дискурс – поняття постмодерністської філософії, яке фіксує конкретний історичний стан дискурсивного середовища, що конститується як результат соціокультурної детермінації (регуляції, контролю й обмеження) дискурсивних практик [29, с. 592]. Введено це поняття у 1970 році в роботі М. Фуко «Порядок дискурсу», присвяченій осмисленню сутності і механізмів соціокультурної детермінації і контролювання дискурсу. Пізніше воно було розвинуто і досліджено в різних аспектах і наукових галузях. У результаті сьогодні розроблені такі концепти, як історичний, політичний, філософський, філософсько-правовий, соціологічний, математичний, комунікативний, лінгвістичний, поетичний, рекламний, художній, агрономічний дискурси тощо. Останні кілька десятиріч років в Україні захищено близько 100 дисертаційних робіт, присвячених дискурсу переважно у галузі філології, мистецтво- і літературознавства, філософії, є також роботи в галузі політології, соціології, соціальної комунікації, історії, права (див., наприклад, [30, с. 6]). Серед вітчизняних дослідників у галузі гуманітарних наук зазначимо насамперед таких як М. Попович, Л. Петрова, Ю. Лобода, В. Лук'янець, О. Кравченко, Л. Озадовська, В. Бурлачук, О. Вергун, А. Овчиннікова, А. Андрусів, О. Варениця, В. Войналович, М. Єнін, А. Єрмоленко, Н. Кравченко, А. Мельник, Г. Яворська, І. Малик, І. Побєдоносцева та багатьох інших. У їх розвідках під поняття дискурсу у контексті сучасних постмодерністських досліджень підводиться будь-яка культурна і, зокрема, текстуальна практика. Отже, для його дослідження звернемося до аналізу постмодерністських концепцій, найбільш поширених у філософії ХХ ст., наведеного в колективній монографії [31], а також у працях [32, 33], присвячених аналізу дискурсу і дискурсивним практикам.

Щоб адекватно зрозуміти головну особливість філософського постмодерну, слід, на думку деяких авторів [31, с. 141], порушити питання: які висновки з факту непереборної проблематичності основ філософії роблять теологи, раціоналісти і постмодерністи?

Теологи впевнені, що цей факт однозначно доводить «істину Одкровення».

Раціоналісти вважають визнання цього факту тотожним «смерті» філософії і наголошують на тому, що постмодерністи, якщо їхня концепція відмінна від теоцентристської, повинні запропонувати для філософії підстави «ноологічно» більш бездоганні, ніж ті, що пропонують мислителі премодерну і модерну.

Постмодерністи ж нагадують раціоналістам, що незважаючи на спроби створити логічно бездоганні підстави філософії, жодному раціоналістові так і не вдалося відкрити чи сконструювати такі підстави, з чого постмодерністи доходять висновку, що філософський дискурс приречений розвиватися на ризикових, умовних підставах замість того, щоб розшукувати бездоганні основи чи прирікати філософію «на смерть». З огляду на умовність філософічних підстав усі культури філософування повинні бути рівноправними. Але ж з прагматичної точки зору ні про яку рівноправність премодерністської, модерністської і постмодерністської культур філософування не може бути й мови.

Постмодерністи вважають, що раціоналістична культура філософування – це лише особливий різновид метафізики історій з «*happy end*» і вона не має жодних прав на привілейований статус у європейській культурі; крім того, немає жодних підстав оцінювати послідовну зміну філософічних культур як історичний прогрес у філософії⁴. Природний стан філософії для постмодерністів – стан

⁴ Постмодерністи знайшли певне виправдання для існування сучасних філософів: нехай філософія так і не змогла стати єдиною й остаточно обґрунтованою системою мислення, це доводить лише те, що вона в принципі не може стати такою.

єретичного дискурсу (який видається «скандалом» лише для метафізиків раціоналізму). Будь-який дискурс із позицій постмодерну – це прояв волі до влади якогось мовного співтовариства, зокрема це стосується філософського дискурсу постмодерну.

Головна мета єретичного дискурсу – звільнити свідомість його учасників від ідеологічних шор, ідеалізму для того, щоб зрозуміти насамперед причини, через які просвітництво стало джерелом глобальних екзистенціальних загроз, тверезо оцінити його соціокультурні, ідейні, концептуальні підстави⁵. Філософський постмодерн, таким чином, – це культура філософування, яка викриває метафізику Нового часу як «раціоналістичне марновірство». Хоча декларується, що постмодерн не зводиться лише до критики, наші⁶ автори [31], однак, не пояснюють, що фактично корисного пропонують для розвитку цивілізації апологети постмодернізму.

Прибічники постмодерністів вважають, що теорія постмодерну «просто і природно впливає з кантівського вчення про Просвітництво. У ній немає нічого містичного, ірраціонального, антигуманного»; проте логіка просвітницького раціоналізму – «логіка панування глобальних схем над особистістю і культурою», стратегія модерну – «стратегія тотального придушення в ім'я свободи» [31, с. 140].

Після критики просвітницького раціоналізму з боку постмодерністів видається несподіваним такий висновок: протиставляючи свій дискурс апокаліптичному дискурсу раціоналізму, вони характеризують його як просвітительський дискурс. У контексті єретичного дискурсу слово «просвітництво» означає багатовікову практику викриття помилкових апокаліптичних дискурсів. Апокаліптичний дискурс у постмодерністів означає будь-яку когнітивну практику, агенти якої вірять, що ця практика обов'язково приведе людство до остаточного пізнання світу, обдарує істиною, увінчає історію метафізичним «*happy end*».

Ж. Дерріда, можливо, не дуже скромно, але надзвичайно влучно заявляє, що «ми – просвітителі Нового часу, будемо і далі викривати удаваних апостолів, «облудних посланців», яких ніхто не посилав, брехунів і невірних, бундючність і чванливість усіх обтяжених історичною місією, яких ніхто ні про що не просив, яких ніхто нічим не наділяв. Продовжимо ж кращу апокаліптичну традицію, викриваючи помилкові апокаліпсиси». Отже, насправді йдеться не про заперечення апокаліптичної традиції, а про її продовження, як можна було б зрозуміти з викладання (вільного переказу) цієї теорії нашими авторами [31]. Як висновок до теорії постмодерну вони надають таке за-уваження: «бути раціоналістом у наш час означає бути у полоні гранднаративів⁷ модерну, філософський ж постмодерн – це філософія тих, хто має мужність самотійно скористатися своїм розумом і не довіряти ніяким гранднаративам»⁸.

Якщо вважати філософію системою мислення, світоглядом, то вона досить індивідуальна і суб'єктивна, а це автоматично заперечує доцільність існування «чистих» філософів та викриває «паразитарність» їхнього становища. Звичайно, якщо раціоналісти визнали «смерть» філософії у ХХ ст., це відповідно означає «смерть» філософів, а вони загалом явно ще не готові до «самогубства», чим, видається, переважно зумовлена поява постмодернізму.

⁵ Отже, фактично постмодерністи не збираються створити нову систему мислення, а лише критично оцінити надбання попередників.

⁶ Під «нашими» маються на увазі частина вітчизняних філософів, їхня не зовсім мовчазна більшість, «на яку вказують французькі постмодерністи як на одну з основних особливостей сучасності».

⁷ Термін «гранднаративи» важко залишити поза увагою – його не знайдеш у жодному словнику, в жодному дискурсі «науковому чи не дуже». (Автори) розшифровують «його як» ідеологічні казки, «вільно поєднуючи англійські слова» *grand* «та» *narrative*, «створюючи в ході міркувань щодо наукового дискурсу власний аномальний» дискурс «сучасного західного постмодерну, який полягає, насамперед, у вживанні іноземних слів, незвичним чином використаних на український лад, численних цитувань інших дослідників та власних міркувань про» наукові та філософські істини.»

⁸ Як бачимо, коли вже має місце вільна інтерпретація «постмодернізму з боку авторів», виникає низка риторичних запитань, наприклад: коли постмодерністи на відміну від інших філософів користуються власним розумом, то чим користувалися їхні попередники та користуються інші науковці?

Важливим поняттям у сучасній науковій методології визнається науковий дискурс – «багатовікова практика співтовариства творців науки, розглянута у сукупності всіх її соціокультурних вимірів», яка має свій «кінцевий словник»⁹.

Сучасне відновлення методологічної культури зумовлено такими факторами: виникненням і розвитком «наук про складність»: синергетики, нерівноважної термодинаміки, нелінійної динаміки, теорії катастроф і біфуркацій, космомікрофізики тощо. Ці науки змінюють традиційний характер наукового пізнання, що спонукає сучасних учених заявляти про виникнення «нової науки», «нової методологічної культури», «нового планетарного комунікативного праксису», «нової планетарної культури» тощо.

Отже, міркування про дискурс перетворилися на ключовий концепт сучасної методології гуманітарних наук, зокрема філософії права, а загальне вчення про дискурс привело до появи дискурс-аналізу, що, у свою чергу, викликало появу таких нових наукових дисциплін, як психолінгвістика, соціолінгвістика, герменевтика мови тощо. Сьогодні немає єдиного визначення поняття дискурсу, найчастіше під цим терміном розуміють:

- надфразовий взаємозв'язок слів;
- самоузгоджений текст;
- усно-розмовну форму тексту;
- взаємодію між особистостями;
- діалог;
- полілог;
- мовленнєву практику;
- «мову у мові» тощо.

Головне, як зазначають автори [31, с. 15], що в неозорій множині різних визначень дискурсу немає і не передбачається такого його визначення, яке можна було б вважати правильним. Тут виникає логічне запитання: який сенс розробляти концепцію дискурсу взагалі, якщо неможливо визначити, що це є? Адже без визначення предмета наукового дослідження неможливо його здійснювати. Як оперувати чи аналізувати цей дивний концепт (науковий дискурс), коли він *a priori* не може бути визначений? Звичайно, відповіді на ці запитання автори дослідження наукового дискурсу не дають, проте зазначають, що вони зосередять зусилля на аналізі перетворення цього лінгвістичного концепту на ефективний методологічний інструмент трансдисциплінарних досліджень.

Спочатку дискурс трактувався як «функціональний стиль мовлення», що можна було визначити формулою Дискурс = Тип текстів + Граматика. Його можна трактувати і як абстракт національної мови, тобто як сурогатну «підмову» живої мови, її «субмову», тобто своєрідну «мову у мові»¹⁰. В цілому численні міркування про дискурс, на нашу думку, можна узагальнити і визначити його як конкретний напрям сприйняття дійсності через мову.

Виходячи з лінгвістичної інтерпретації, кожен дискурс є «можливим (віртуальним) світом», а національна мова – мультиверсумом, у якому вільно виникають, еволюціонують, співіснують «паралельні» універсуми можливих світів. Знову таки виникає питання, яка перспектива цієї теорії з огляду на очевидну сучасну мовну інтеграцію, на майбутню телепатію. Зрозуміло, що мова як така

⁹ Чому ,власне ,цей словник має бути» кінцевим ?«Він розвивається таким самим чином ,як будь-який» живий «тезаурус чи національна мова ,з якою весь час його порівнюють автори.

¹⁰ На відміну від авторів [31] вважаємо ,що дискурс не є» субмовою «самої національної мови .Наприклад ,програмістський сленг має спільні риси в усіх мовах ,він має наднаціональний чи позанаціональний характер і відображає загальну тенденцію мовної інтеграції на базі англійської .Це ,видається ,можна віднести і до інших дискурсів ,отже ,дискурс має транснаціональний характер ,а не національний ,як стверджують вищезгадані автори ,пропонуючи читачеві сприйняття всіх дискурсів через» дискурс національної ідеї .«

(зокрема, про яку пишуть автори [31]) буде невербальною, то яка в такому випадку доля дискурсів? На жаль, у перспективі ця теорія авторами «Сучасного наукового дискурсу» не розглядається.

Цікавим прикладом дискурсу є політичний дискурс, який відносять до найпростішого і визначають як «українську (або будь-яку іншу національну) мову, яка використовується політиками, партіями або владними структурами для досягнення таких цілей, як суспільний консенсус, прийняття політичних та соціально-ідеологічних стратегій і т. п.».

Підкреслюється, що єдиної класифікації дискурсів немає. Але наводяться такі найпоширеніші їх види: тематичні, конфесійні, професійні, метадискурси, дискурс влади. Постмодерністи свою стратегію щодо дискурсу влади позначають терміном «реконструкція».

У рамках дискурс-аналізу будь-який дискурс одночасно розглядається і як лінгвістичний, і як соціокультурний феномен. Дискурс-аналіз базується на припущенні, за яким будь-яка соціокультурна дійсність не тільки влаштована, а й еволюціонує так само, як і жива національна мова (це положення видається помилковим, бо мова еволюціонує в напрямі передачі інформації невербальними засобами, як уже зазначалося; важливим видається сприйняття інформації («текстів») не вербально, а на різних рівнях – фізичному, ефірному, ментальному тощо).

Дискурси поділяють умовно на нормальні та аномальні, причому дискурс-аналітик не визнає, що нормальні дискурси є привілейованішими, ніж аномальні (отже, всі дискурси приймаються незалежно від їх сприйняття чи несприйняття, «результатом аномального дискурсу може бути все, що завгодно – від нісенітниць до інтелектуальної революції» [31, с. 30]).

Таким чином, науковий дискурс – це і певна мова науки, вироблена науковим співтовариством, і певні правила користування цією мовою. Тому термін «дискурс» можна вважати тотожним терміну «дискурсивна практика» [31, с. 76].

Із чим зовсім важко погодитися, так це з висновком, що під впливом філософії дискурсу в царині «комп'ютерсайєнс»¹¹ формується нова методологічна культура досліджень комп'ютерного дискурсу у сукупності всіх його проявів, бо це зовсім не входить до сфери інтересів комп'ютерних наук, тим більше що подібний дискурс-аналіз не мав би там ніякого практичного сенсу. Взагалі, в результаті студіювання «Сучасного наукового дискурсу» читач може скласти уявлення про те, що автори мали на увазі під науковим дискурсом, але зовсім вислизає сенс застосування наукового дискурсу як нового наукового методологічного підходу.

Безперечно, заслуговує на увагу постмодернізм Ж. Бодрійяра, М. Фуко та інших французьких соціологів, і насамперед робота Бодрійяра «У затінку мовчазної більшості, або кінець соціального» (1982 р.). Елегантна, красива і досить оригінальна теорія Бодрійяра зводиться до того, що існування соціології у сучасному суспільстві втрачає сенс. Є певна межа, за якою питання про ліпший соціальний лад перестає бути соціологічним і перетворюється на різновид питання про сенс життя, перебудову світу тощо.

Соціальна політика включала соціальне пізнання і самосвідомість мас. Із часом справу соціального пізнання перебрала на себе соціологія. Соціальне ж розуміють як деяку універсальну форму со-ціальних відносин. Наприкінці ХХ ст. В. Бурлачук [32] за допомогою Ж. Бодрійяра доходить такого логічного висновку: проблема соціального наприкінці ХХ ст. формувалася за допомогою соціології, соціальної політики та соціалізму. Концепція Бодрійяра щодо со-ціального зводиться до маніфесту: «все хаотичне скупчення соціального обертається... навколо мас», «мовчання мас, безмовність мовчазної більшості – от єдина істинна проблема сучасності» [32, с. 50]. У зіткненні з масою соціальне розпадається, бо передбачає певну класову диференціацію суспільства.

Для Бодрійяра історія соціального – історія його експансії. Це також чудово дослідив М. Фуко у своїй праці «Історія божевілля за класичної доби». За Бодрійяром і Фуко, соціальне заявляє про себе

¹¹ Викликає певні сумніви вживання таких виразів ,як» комп'ютерсайєнс «замість» комп'ютерні науки ,«а також» комунікативний праксис «замість» практика спілкування ,«тобто незрозуміло ,чим викликана необхідність вживати англійські терміни ,коли є аналогічні власні українські ,адже сучасна українська мова і без того досить англійзована.

в процесі інституціоналізації ставлення до маргінальних груп (раніше до них відносили бідняків, розпусників, богохульників, навіжених, божевільних і т. п., сьогодні це – іммігранти, злочинці, жінки). Існували суспільства, які обходилися без соціального і терміна «відносини». Соціальне виникло на уламках символічних і ритуальних суспільств, і його період життя обмежується вузьким проміжком між «добом символічних формацій» і виникненням нашого суспільства, де воно вже не живе, а згасає. Соціальне – це залишок, а коли залишок досягне масштабу усього суспільства, соціалізація завершиться.

Соціальне існує лише у просторі перспективи (як і все решта). Перспективи є різновидом симуляції. П. Флоренський дійшов висновку, що перспектива є одним з можливих тлумачень світу. Сучасна доба взагалі почала відмовлятися від самого принципу перспективи, на зміну якому прийшло поняття моделі та гіперреальності. У моделі реальність перетворюється на гіперреальність. Модель – це бінарний код, яким охоплені всі повідомлення нашого суспільства, тобто потік інформації будується за принципом питання – відповідь. Сприйняття світу передбачає знання коду, а не розуміння реальності, а спосіб поводження зі світом наближається до читання.

На відміну від концепції політики М. Вебера (політика охоплює всі види діяльності із самостійного керівництва; центральним змістом політики залишається ставлення до влади) Бодрійяр вбачає у політиці деякий конкретно-історичний феномен, який не можна визначити самим лише стосунком до влади (як і Фуко). З появою мас, «населення» предмет політики суттєво змінюється. Покарання, заборона й стягування вже не залишаються основними функціями влади. Формується новий механізм влади, який Фуко називає «біовлада». Влада «розташовується і здійснюється на рівні життя, роду, раси й масових феноменів народонаселення». Бодрійяр вважає, що такий зв'язок політики із соціальним (у Фуко – з народонаселенням) зумовлює зникнення самої політики: соціальним поглинається політичне. «Починається доба цілковитої гегемонії соціального й економічного, і політичному залишається бути лише дзеркалом – відбитком соціального у царинах законодавства, інституціональності й виконавчої влади» [32, с. 55].

Зникнення політичного пов'язане з втратою репрезентативності, з якої воно почало своє існування. Єдиний референт, що залишився (замість народу, класу, пролетаріату, об'єктивних умов) – це «мовчазна більшість».

Головна царина, де виникає найбільша загроза для системи, – сфера символічного, бо вона скасовує принцип реальності, на якому базується сучасне суспільство з його бінарним кодом та опозиціями. Такими реальностями, за Бодрійяром, що прийшли зі сфери символічного, є виклик, смерть, розбещування і ритуал. Виклик він вбачає у феномені сучасного тероризму. Репресивний характер соціалізації життя почався зі встановлення заборони на смерть. У результаті сучасне суспільство перетворює себе на суспільство смерті, стає «культурою смерті». В такому інтересі суспільства до явищ насильницько-катастрофічної смерті треба вбачати не невідомий вияв садизму, а почуття перетворення й спокути.

За Бодрійяром, відстояти свободу в сучасному суспільстві можна лише за допомогою символічного виклику, який кидають водночас безпеці й власному життю, однак найпотужнішим викликом соціальному є поява «мовчазної більшості». Формі її опору соціальному відповідає концепція дворівневої комунікації (на першому рівні мікрогрупи код розшифровують, на другому – код привласнюють і перетворюють, перетворене послання втрачає сенс). Отже, сутність нашої сучасності полягає у протистоянні «мовчазної більшості» нав'язуваній їй соціальності.

На жаль, В. Бурлачук не робить жодних висновків і не надає власного розуміння поставлених соціологічних проблем у своїй роботі «Жан Бодрійяр, маси і «кінець соціології». Але на основі його аналізу концепцій Бодрійяра і Фуко, кінця політики і соціології можна дійти висновку і про кінець дискурсу як інструменту дослідження соціуму і держави.

На думку академіка М. Поповича, дискурс – це сукупність установок, що визначає, які речення можуть, а які не можуть бути задані у певному контексті. Вчений зазначає, що він обирає саме такий сенс терміна «дискурс», бо тоді ясніше постає сама проблема: з'ясувати умови взаємного розуміння (і нерозуміння) людей, що вступають у спілкування. Ця одвічна проблема, однак, не вирішується в

рамках його статті «Поняття «дискурс» у метафоричному та логіко-лінгвістичному розумінні» [33], а наведені визначення можуть лише поглибити непорозуміння між автором і читачем. Численні цитати в його роботі не прояснюють суть поняття дискурсу, а складна, специфічна логіка у викладенні матеріалу, як-то кажуть дискурс-аналітики, може навіть активізувати негативну «експресивну діяльність», про яку згадує автор [33, с. 35]. На особливу увагу заслуговує положення, що ефективність дії може бути виміряна точно (навіть коли йдеться про певну її імовірність). Виникають й інші запитання. Так, автор закликає до аналізу колективного екстазу як до надзвичайно перспективного, не вказуючи, що саме він від нього очікує і як це пов'язано з філософським розумінням поняття дискурсу. Не інакше як його можна досягнути саме в стані такого колективного екстазу [33, с. 35].

1.3. Міждисциплінарний підхід до дослідження інформаційного суспільства

Аналіз проблем сучасного інформаційного суспільства (локальні війни, небезпека ядерного конфлікту, зростання населення, енергетична криза, екологічні та медико-генетичні проблеми, поширення певних соціальних проблем та погіршення здоров'я людини і, як наслідок, бідність, самогубства, порушення психіки, алкоголізм, наркоманія, злочинність і роздробленість культури) дає підстави для висновку: земна цивілізація на межі тисячоліть вступила у фазу еволюційної кризи.

Причинами кризи є дисбаланс між технологічною (зокрема, інформаційно-технологічною) складовою суспільного розвитку і духовним рівнем розвитку окремої людини та суспільства загалом. Спостерігаються домінування науки й інформаційних технологій, інтелектуалізація багатьох сфер життя на фоні нерозуміння законів природи і вищого сенсу існування людини, зруйнування людиною своєї екологічної ніші.

Міждисциплінарні дослідження антропосоціогенезу, історії, інформаціології підказують, що можливі два варіанти виходу з кризи: самознищення або трансформація інтелекту, формування нової свідомості – етика ненасилля, терпимість до відмінностей, екологічний імператив (зокрема, у вигляді Екологічної Конституції Землі, запропонованої М.В. Костицьким і Ю.Ю. Туницею ще у 1993 р.). Головними кроками на гуманістичному шляху є об'єктивна інформація про негативні тенденції в суспільстві, реформування системи освіти і визнання освіти найпріоритетнішою сферою суспільного життя. Основними цінностями в епоху інформаційного суспільства повинні стати гуманізм, раціоналізм, формування нової парадигми освіти [34, 35].

Формування нової парадигми освіти пов'язано з визнанням базового значення освіти і науки для суспільства, змінами функцій системи освіти в інформаційному суспільстві: від підготовки вузьких спеціалістів та орієнтації виключно на певні професійні знання до виховання моральності й розуміння актуальних проблем суспільства і випереджаючої соціалізації особистості за принципом «методологія + знання». Вади сьогоденної системи вищої освіти в усьому світі – це вузька спеціалізація і втрата цілісного, комплексного світовідчуття, орієнтація на інформацію і відсутність аналізу нагальних проблем. Спрямованість до вузької спеціалізації призводить до немичності, роздробленості культури.

Суть реформ у системі вищої освіти полягає у принциповій переорієнтації пріоритетів від підготовки вузького спеціаліста до формування освіченої, культурної особистості, яка розуміє свою відповідальність за майбутнє всієї земної цивілізації.

Роздробленість культури (етика, релігія, мистецтво, філософія, наукознавство, езотерика тощо) і розрив природознавчого і гуманітарного знання в сучасній науці призводять до фрагментарного бачення реальності. Більшості наших сучасників властива нездатність охопити комплексність проблем, зрозуміти зв'язки і взаємодії між речами, що містяться для нашої сегментованої свідомості у різних сферах. Природознавство буквально означає знання природи поза людиною (фізика, космологія, хімія, біологія), це знання про природу неживої і живої матерії. Гуманітарні (від лат. *homo* – людина) науки досліджують свідомість людини і її суспільне буття, тобто суспільство. Природознавче і гуманітарне знання традиційно розділялося (раціональне та ірраціональне, різні

предмети дослідження, методи, мова тощо), що було історично зумовлено. Але в реаліях інтеграції наукового знання (міждисциплінарна теорія прогресивної еволюції Всесвіту і людини, концепція самоорганізації і новий антропоцентризм), розуміння умовності та шкідливості розділення науки природознавче і гуманітарне знання синтезується в одну науку – науку про природу. Основою ж подібного синтезу є загальнонаукова теорія прогресивної еволюції. (див.: Кушакова-Костицька Н.В. Людина, природа, інформаційне суспільство: проблеми взаємодії в умовах глобалізації // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.1. – С. 331–335).

Ця теорія передбачає, що єдина модель еволюції Всесвіту, біосфери й людини синтезує дані природознавчих і гуманітарних наук і є основою трансдисциплінарної єдиної теорії. Її розробниками та прихильниками є відомі вчені:

- фахівець у галузях культурної антропології, психології в системі сучасного знання, історичної, психологічної та політичної психології професор А. Назаретян [36];

- перший президент Міжнародного незалежного еколого-політологічного університету академік М. Моїсєєв, автор відомої доповіді на конференції «Проти темних сил псевдовчень» – «Гуманізм – завіса проти середньовіччя, що наближається», присвяченої проблемі збереження стійкості біосфери, яку вона може втратити внаслідок нашого неучтв або жадоби [37];

- австрійський вчений Е. Янч, консультант Організації економічного співробітництва і розвитку, автор таких відомих книг, як «Прогнозування науково-технічного прогресу» (1970 р.), «Всесвіт, що самоорганізується» (1980 р.), в яких він трактує історію природи, суспільства і людської свідомості в гуманітарно осмислених поняттях нелінійної нерівновагової термодинаміки І. Пригожина [38].

У рамках такої моделі розвитку світу (універсальний еволюціонізм) йде переорієнтація від технократичної спрямованості навчання до гуманітарної, оскільки історія людської цивілізації представлена як одна з фаз самоорганізації Всесвіту.

Основні етапи еволюції Всесвіту пов'язуються з розділами сучасного природознавства: Великий вибух та еволюція мікро- і мегасвітів – із фізикою і космологією, самоорганізація молекул і хімічних реакцій, макромолекул і гіперциклів – із хімією, походження й еволюція біосфери – з біологією, антропосоціогенез, соціально-історична стадія еволюції і перспективи цивілізації – з гуманітарною складовою природознавства. За даними емпіричних досліджень, Всесвіт взагалі й природа нашої планети зокрема безперервно і невідворотно змінюються. Сучасна наука стверджує, що все існуюче є продуктом процесу самоорганізації елементарних часток, який почався внаслідок вибухової нестійкості приблизно 15 млрд років тому. Вважається, що антропосоціогенез (процес виникнення людини і суспільства) розпочався понад 6 млн років тому, а становлення біологічного виду *Homo sapiens* завершилося 40–50 тис. років тому.

Не менш цікавим є підхід, запропонований Ю. Бондаренком, який полягає у цілісному погляді на світобудову, людину і суспільство, що дає змогу наблизитися до розуміння законів природи та розвивати знання у бажаючих зрозуміти істину. Вчений розробив неординарний підхід до явищ світового порядку та інструмент «алгебра природи», що дає можливість фундаментально досліджувати і відкривати єдину базу (математику живого) для різних наук, релігій і філософських теорій, на основі яких вдалося вивести загальні закони світового порядку, зокрема було запропоновано модель електромагнітної теорії єдиного світу [39].

Цікавим також, на нашу думку, є дослідження президента Міжнародної академії меганауки В. Журкіна, в якому вчений зробив спробу на основі особистих філософських поглядів класифікувати різні філософські концепції щодо світосприйняття з метою створення загальної концепції і вдосконалення єдиних наукових та інтуїтивних уявлень. Постановка такої проблеми єдиного інтегративного знання, безумовно, актуальна і важлива. У погоні за вдаваною «глибиною» дослідження сучасна наука розділилася на безліч дисциплін, і внаслідок цього було упущено (або розпочато з великим запізненням) багато важливих комплексних досліджень, наприклад з екології, інформатики, науки про людину і середовище тощо. В Академії наук України досі штучно розділені навіть такі близькі дисципліни, як фізика, математика і механіка, замість спрямування зусиль на інтеграцію знань, коли світ рухається до нової інформаційної ери, символом якої і будуть комплексне

сприйняття та опис світу [40]. Своїми філософськими міркуваннями В. Журкін звертає увагу вчених на необхідність прискорення процесу наукового синтезу і, таким чином, стимулює розвиток вироблення єдиного комплексного підходу до вирішення наукових проблем, зокрема, щодо об'єднання природознавчих і гуманітарних дисциплін [40].

Зазначені дослідження вчені та й ті, хто себе не вважає ними за формальними та загальноприйнятими ознаками, сприймають не-однаково, адже існують й інші свідчення щодо датування виникнення людини та різного типу людських спільнот (див., наприклад, «Хроніки Акаші»). Тому виникають проблеми, пов'язані з визначенням самих термінів «наука» і «вчений», цілей і критеріїв наукового пізнання, теоретичних доказів, а також з верифікацією, можливістю фальсифікації або спростування наукових теорій. Видається, що головна проблема сучасної науки – нерозуміння природи людини, фрагментарність опису світобудови, співвідношення між наукою та філософією, релігією, духовними знаннями, етичні проблеми.

Очевидно, важлива роль у вирішенні питань інтеграції сучасної науки і гуманітарної сфери належить філософії. Але, на жаль, як зауважив директор Інституту машин і систем НАН України і Міністерства промислової політики академік М. Тернюк, ніякої філософії у наших високих посадовців немає, а отже, не передбачено її розвиток і на нижчих ланках – на рівні фінансування науки, культури, промисловості, соціальної сфери, державницької ідеології і розробки особистих філософських концепцій тощо. «І результат – плачевний, – зазначає академік М. Тернюк. – Не маючи раціональної структури, суспільство не може повноцінно розвиватися. Для нього зірка манливого щастя недоступна». Але ця проблема все ж таки може бути вирішена, вважає він, треба тільки вибудовувати загальні для нації цілі та пріоритети, стимулювати те, що сприяє еволюції природи, необхідно створювати умови для реалізації нашого головного багатства – людського потенціалу [41].

Варто додати, що одна з найскладніших проблем сучасної науки – функціонування відображення в неживій природі, тобто проблема відповіді на запитання, чи існує в неживому світі опосередкована ланка між багатоманітним світом і світом даної системи. Багато емпіричних даних не піддаються поясненню без гіпотези слабких форм «свідомості» в неживій матерії, «космічної свідомості», загального інформаційного поля.

Таким чином, можна зазначити, що головною проблемою науки в інформаційну добу є її «ненауковість», пов'язана з фрагментарністю сучасного знання про навколишній світ, особливо в гуманітарній площині, її відірваність від законів, за якими створено та розвивається Всесвіт. Сучасна людина замість осягнення загальної картини Всесвіту заціклюється на технологічних можливостях, характерних для інформаційного суспільства і зумовлених вузьким, спеціальним знанням, отриманим у системі вищої освіти. Ситуація ускладнюється доволі абстрактним характером релігійних систем, переважно відірваних як від науки, так і від істинних законів Всесвіту, та відсутністю оптимальної, загальноприйнятої ідеології, спрямованої на збереження ноосфери, розвиток цивілізації та вдосконалення особистості в нових умовах.

2.1.

Визначення основних понять і цінностей інформаційного суспільства

В аксіології – розділі філософської науки, яка вивчає загальнолюдські цінності, поняття цінності прийнято розуміти як будь-яке матеріальне або ідеальне явище, котре має значення для людини чи суспільства, заради якого вона діє, витрачає сили, час, гроші, здоров'я тощо, заради якого вона живе.

Згідно з теорією цінностей, яка охоплює сучасні емпіричні дослідження людських цінностей, аксіологія поділяється на етичну та естетичну залежно від властивостей предмета або явища, які вона вивчає, а також задоволення духовних (добро, справедливість, патріотизм, любов, дружба тощо) чи матеріальних (благополуччя, житло, капітал, їжа тощо) потреб, бажань, інтересів соціального суб'єкта (індивіда, групи людей, суспільства) [1, с. 707].

Автор «Світового обстеження цінностей» Р. Інглеарт зазначає, що цінності не є константою, а зазнають зміни у людській свідомості під впливом поліпшення або погіршення матеріальних умов життя. «Становлення передового індустріального суспільства, – пише він, – веде до ще одного абсолютно особливого зрушення в базових цінностях – коли зменшується значення характерної для індустріального суспільства інструментальної раціональності. Переважаючими стають цінності постмодерну, несучи із собою низку різноманітних соціальних змін, від рівноправності жінок до демократичних політичних інститутів і занепаду державно-соціалістичних режимів» [2].

До загальнолюдських цінностей у сучасному аксіологічному розумінні належать, насамперед, узагальнені філософською думкою людства права, свободи та законні інтереси особистості, які ґрунтуються на теоретичних надбаннях та стали однією з головних перед-умов входження кожної людини в загальнокультурний світовий контекст у будь-якій сфері життєдіяльності.

Проблема цінностей в інформаційному суспільстві є викликом сьогодення, оскільки якщо перший бум досліджень на тему загальнолюдських цінностей пов'язано із розвитком аксіології як розділу філософської науки, то сьогоднішній – із потребою обґрунтування прав і свобод людини як суб'єкта права на отримання, використання та передачу інформації.

Розмірковування про цінність сягають давніх часів, зі становлення держави, права, суспільного виробництва. Цінність полягала у корисності речі для споживача. Першим у філософії про цінність писав Платон у діалогах «Лісід», «Горгій» та в трактаті «Закони», де він виділяв цінності «звичайного порядку» та цінності «другого порядку» [3, с. 208, 213–217, 251]. В Аристотеля [4, с. 300] цінність ув'язується з категорією «мета», цінним є те благо, яке ближче до мети. У період Середньовіччя цінність жорстко прив'язувалася до Творця, цінними були віра, релігія та церква. У Новий час у трактатах Монтеня, Гоббса, Декарта, Паскаля важливою стає цінність людини.

Значний доробок в обґрунтуванні цінності належить І. Канту, який виводив цінності не з природи душі, а з розуму, скеровуваної ним волі та моралі. Мислитель ув'язує природу моральної цінності з категоричним імперативом, який корелює душевні якості із зовнішніми цінностями.

І. Кант виступив предтечею аксіології як окремого вчення про цінність. Саме поняття аксіології запровадив у 1902 році французький філософ П. Лапі. Розвиток аксіології пов'язаний з іменами М. Шелера, Е. фон Гартмана, Г. Мюнстерберга, Е. Шпрангера, Х. Еренфельса, В. Віндельбанда, Г. Ріккєрта, М. Вебера, М. Гайдегера та ін. Завдяки їм в аксіології виділено такі напрями:

- «матеріальна» аксіологія;
- аксіологічна онтологія;
- аксіологічна гносеологія;
- аксіологічний натуралізм;
- феноменологічна аксіологія;
- дефінітивна аксіологія;

- суб'єктивістська аксіологія;
- суб'єкт-об'єктивістська аксіологія;
- об'єктивістська аксіологія.

Пік розвитку аксіології припав на 30-ті роки XX ст. У СРСР у зв'язку з «відлигою» 50–60-х років філософи звернулися до проблем аксіології наприкінці цього періоду. Аксіологічні проблеми досліджували в своїх працях С. Алексєєв, В. Баранов, М. Вітрук, В. Копейчиков, П. Рабінович, Ю. Тихоміров та ін.

Показовим є те, що політекономісти від «речової» трактовки цінності піднімалися до психологічних рівнів, а юристи «заземляли» цінність до біологічних, психофізіологічних потреб та можливості їх задоволення. Крім того, напевно, під впливом ленінського постулату про існування матерії об'єктивно поза свідомістю та її первинністю цінності, у т. ч. правові (чи цінності в праві), описувалися як такі, що існують об'єктивно поза рефлексуючою їх свідомістю. Від такого пояснення цінностей до об'єктивності держави і права, їх позасуб'єктності один крок. А якщо ці останні існують об'єктивно, то суб'єкту (людині) у взаєминах з ними відводиться завідомо похідна, вторинна роль. Тобто радянський етатизм дістає серйозні підпори у вигляді вчення про цінність соціалістичного права і держави.

Соціально-політичні зміни середини 80-х років XX ст. зробили непотрібними теоретичні міркування про цінність радянського права і держави. І вже у 90-ті роки XX ст. дослідження прав і свобод людини, їх захисту стали найпоширенішими. Багато з теоретиків держави і права перекваліфікувалися в дослідників прав і свобод. Але, як це часто буває в науці, маятник інтересу до цінності права, окремих галузей правознавства, інститутів права знову хитнувся у бік зацікавлення цими питаннями.

У своїй основі право громадянина є завжди правом на те, що потрібно людині, на що вона претендує, або на те, що їй надає закон, чим закон її забезпечує, що служить інтересам людини, задоволенню її потреб, що визначається як соціальне благо, соціальна цінність. Тому право громадянина за своєю сутністю є правом на певне соціальне благо, певну соціальну цінність. Ці соціальні цінності, як бачимо з Паризької хартії для нової Європи, досить широкі й включають потреби та інтереси людини правового, політичного, економічного, культурного, соціального та іншого характеру.

Права і свободи людини певною мірою позанаціональні й позатериторіальні. Як загальнолюдська цінність, незалежна від націй, ідеологій, релігій, вони давно стали об'єктом міжнародно-правового регулювання.

Питання класифікації та юридичного розуміння прав і свобод людини з давніх часів було предметом філософської та наукової дискусії. Класифікацію прав особи давали Дж.С. Мілль та Ж.П. Есмен, Л. Дюгі та Г. Еллінек, В. Гумбольдт та Є. Тарновський. Так, останній визначив загальноприйнятий розподіл особистих прав на чотири основні групи – свобода особистості (у прямому сенсі слова), свобода зборів та об'єднань, свобода совісті та свобода слова. Нові правові школи змінили акценти та пріоритети щодо систематики прав і свобод людини, але принципових рішень не внесли. Виняток становить лише те, що пов'язано з так званим *privacy*, тобто подальшим відходом держави від втручання в особисте (приватне) життя людини [5, с. 42].

У зарубіжній літературі та міжнародно-правових актах існують різні підходи до класифікації основних прав і свобод людини та громадянина. Одні автори встановлюють такий поділ: соціально-економічні права; політичні права та демократичні свободи; рівні права громадян; особисті права і свободи. Інші диференціюють систему прав і демократичних свобод на соціально-економічні, політичні права та особисті свободи.

Заслугує на увагу система класифікації основних прав людини, запропонована американськими вченими у книзі «Права американців як вони є і якими вони мають бути» [6]. Американська філософія і теорія є невід'ємною від європейської та своєрідним продовженням останньої. Тому ми розглядаємо їх у нерозривному зв'язку. Усі права та свободи розподілені на:

- права громадян, що становлять необхідні умови їхнього життя;

- політичні права;
- права, що забезпечують свободу особи;
- права осіб, що підозрюються та звинувачуються в злочинах, права неповнолітніх тощо;
- права окремих категорій населення (молоді, жінок, військових, учителів тощо).

Серед досліджень сучасних українських вчених у галузі прав людини на особливу увагу заслуговують наукові праці П. Рабіновича та його учнів [7]. За сферою суспільних відносин і характером потреб людини або цінностей, що є їхнім об'єктом, він поділяє права та свободи людини і громадянина на такі:

- фізичні (життєві);
- особистісні;
- культурні (гуманітарні);
- економічні;
- політичні.

Особистісні (особисті) права П.М. Рабінович розуміє як можливість збереження, прояву, розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду та духовності.

Незважаючи на різні підходи до класифікації основних прав і свобод людини, загальновизнаним є неприйняття державного контролю, що виходить за суворо окреслені межі. Заперечується також опіка держави над людиною в умовах тоталітарних режимів, коли за нею пильно стежать, підслуховують, дисциплінують, на щось націлюють, попереджають тощо.

Пріоритетним видом прав і свобод людини і громадянина є конституційні особисті права. Їх необхідно розглядати як елемент системи основних прав і обов'язків. Водночас ці права мають риси відносно самостійної підсистеми, що складається з елементів нижчого порядку – окремих конституційних прав. Кожне окреме конституційне особисте право конкретизується в галузевих (кримінально-процесуальних, цивільних, адміністративних тощо) суб'єктивних правах.

Групі конституційних особистих прав притаманні ознаки спільності та цілісності. Суть і призначення окремих конституційних особистих прав полягає в тому, щоб всебічно, багатоаспектно забезпечити громадянам блага особистої свободи. Остання є основою системи особистих прав, кожне з яких безпосередньо пов'язане з іншими. Розглядаючи всі існуючі конституційні особисті права і свободи людини та громадянина, виділяють окрему групу прав і свобод, що дістали назву «права-гарантії» [8, с. 60–61].

Питання про співвідношення між правами людини та громадянина, як і співвідношення між правами та свободами, багато в чому визначаються конституціями, які, зрозуміло, не можуть вмістити всі права та свободи людини й громадянина, а лише найбільш важливі з них.

Конституція України 1996 року піднесла права і свободи людини і громадянина на якісно вищий рівень порівняно з попередньою Конституцією УРСР 1978 року. Вони закріплені й гарантовані розділом II Конституції України, причому права і свободи людини поставлені на перше місце. Це означає, що Україна відповідно до положень Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, положень, що закріплені Загальною декларацією прав людини на конституційному рівні, ввела норми забезпечення прав і свобод людини. Показовим є те, що проєкт Конституції України з цих позицій аналізували 18 міжнародних експертних груп, у тому числі Венеціанська комісія. Усі вони відзначили високий кваліфікаційний рівень проєкту, особливо в частині захисту прав і свобод людини.

Таким чином, головною галуззю права і законодавства, яка сьогодні зробила заявку на аксіологічні дослідження, стало конституційне право [4; 6, с. 15; 9, с. 15–16]. І, можливо, основний інтерес представляють не стільки цінність конституційного права як галузі, скільки конституційні цінності, які є предметом пізнання не лише конституційного права або юриспруденції в цілому, а й філософії, психології, політології, економічної теорії, соціології та інших галузей функціонування інформаційного суспільства, особливо в частині реалізації права особи на інформацію.

Інформацію у теорії імовірності розуміють як не будь-які повідомлення, якими обмінюються люди чи які передають по технічних каналах зв'язку, а лише ті, що зменшують невизначеність

(ентропію) в одержувача інформації. Невизначеність існує тоді, коли внаслідок неповноти інформації необхідно зробити вибір однієї з двох чи більше можливостей. Такі процеси відбуваються не тільки в комунікаціях, а й в управлінні, пізнанні. Поряд із шеннонівським, імовірним, варіантом математичної теорії інформації з'явилися й інші варіанти – топологічний, комбінаторний, динамічний, алгоритмічний та ін. Ці математичні підходи до вимірювання інформації описують лише знакову структуру повідомлень і тому можуть бути охарактеризовані як синтаксичні теорії. Змістовний та аксіологічний аспекти інформації досліджуються в семантичних та прагматичних теоріях інформації [10]. Крім кількості, цінності та змісту інформації (зокрема, соціальної) притаманні й інші властивості (правдивість, вірогідність, повнота, глибина, точність, переконливість, надійність, доказовість, новизна, ефективність, оптимальність, оперативність, виразність тощо), які досліджуються у працях із соціальної теорії інформації (В.Г. Афанасьєв, Г.Т. Журавльов, Ф. Цирдя та ін.). У 1960–1970-ті роки з'явилися праці, в яких не тільки на змістовному, а й на формально-математичному рівні окреслилась ідея синтезу знань про зв'язок та управління в так званій інформаційній теорії управління, яку розвивала школа Б. Петрова (у школі В. Глушкова її називали «інформаційно-керуюча система»). Поняття інформації стало загальнонауковим, тобто загальним для всіх окремих наук, а інформаційний підхід, що включає сукупність ідей і комплекс математичних засобів, перетворився на загальнонауковий спосіб дослідження.

Однак розробити єдине поняття інформації, що відображало б різноманітні її сторони, а також її єдину класифікацію, до цього часу не вдалося. Мало у чому допомогли антропоцентрична та природнича концепції інформації. На думку автора, сьогодні вчені не можуть дати вичерпного та чіткого визначення таких понять, як «матерія», «енергія», «інформація», оскільки їх змістове наповнення в гносеологічному сенсі постійно змінюється.

Багато дослідників стверджувало, що проблема інформації полягає не тільки у виробленні єдиної концепції інформації, а й містить ряд інших аспектів дослідження феномена інформації в науці та тісно пов'язаних з наукою сферах діяльності людини. У різних галузях знань це питання ставиться не однаково. Воно не звужується до кола питань, які цікавлять, скажімо, спеціалістів у галузі інформації. Деякі фахівці, навпаки, вважають, що поняття і проблему інформації необхідно обмежити вузькою сферою, де це поняття найефективніше зараз спрацьовує. Серед філософів, наприклад, є захисники і «вузьких», і «широких» тлумачень проблеми інформації [11]. Але реальна ситуація така, що існує різноманітність ідей та методів, пов'язаних з проблемою інформації, які неможливо звести тільки до ідей теорії інформації чи іншої окремої теорії.

Поряд із подальшим поглибленим розробленням вузьких тем у проблемі інформації в інформаційному суспільстві виникає необхідність створення цілісного чи у будь-якому разі ширшого погляду на цю проблему, який би враховував як єдність, так і багатоманітність виявів феномена інформації. Найімовірніше, розв'язання цієї проблеми має починатися із загальнонаукових досліджень питання інформації в сучасній науці (тобто таких досліджень, що інтегрують досягнення різних наукових дисциплін).

Отже, є сенс розмірковувати не так про поняття, як про проблему інформації, причому мати на увазі й те, що визначення інформації в кожному разі загальне. Дуже часто у науковій літературі на основі аналізу досить невеликого матеріалу доходять «остаточних» висновків щодо поняття інформації. Ситуація уявляється такою, що той чи інший автор уже збагнув таємницю природи інформації і необхідно, щоб інші вчені повірили та погодились з цією «єдино правильною» концепцією. Інші переконання, як правило, відкидаються, виникає полеміка, мета якої фактично полягає в їхній дискредитації.

Треба зауважити, що багатоманітність поглядів на інформацію сьогодні неможливо вважати невинуватою чи серйозною хибой, зокрема, правничих досліджень. Феномен інформації завдяки її розвитку має проблемний характер. Поняття інформації чітко ніким ще не визначено і через це не є загальноприйнятим, тому будь-яка дефініція виглядає поки що як гіпотеза чи свідомо редуція. У цій ситуації остаточна згода з однією думкою означала б не що інше, як неправомірну монополізацію тієї чи іншої концепції.

Характерною ознакою сучасної техногенної цивілізації є небачена для попередніх здатність до прогресу, швидке удосконалення існуючих технічних засобів і технологій та запровадження нових, у тому числі ІТ. Застосування у виробництві та побуті новітніх наукових знань та технологій потребує їх детального аналізу з метою систематизації за історичними, культурними та техногенними ознаками, а також в контексті їх впливу на розуміння загальнолюдських цінностей.

Однією з таких класифікацій, запропонованих В. Розіним, є концепція визначення технічного прогресу як «специфічного інженерного способу використання сил і енергій природи; невіддільного від широкого розуміння технології» [12, с. 60].

Із цим варто погодитися, водночас зазначивши, що поряд із подальшим поглибленим розробленням вузьких тем у проблемі цінностей інформаційного суспільства виникає необхідність створення цілісного чи у будь-якому разі ширшого погляду на цю проблему, який би враховував як єдність, так і багатоманітність виявів феномена інформації. Найімовірніше, розв'язання цієї проблеми має починатися із загальнонаукових досліджень питання інформації в сучасній науці (тобто таких досліджень, що інтегрують досягнення різних наукових дисциплін).

Так, в Окінавській хартії глобального інформаційного суспільства (яка уже згадувалася) йдеться про те, що «інформаційне суспільство, як ми його уявляємо, дає змогу людям ширше використовувати свій потенціал і реалізовувати свої прагнення». Основною демократичною цінністю такого суспільства є вільний обмін інформацією і знаннями, взаємна терпимість і повага до особистості інших людей [13, с. 85].

В умовах побудови інформаційного суспільства, єдиного кіберпростору в ХХІ ст. природне право людини на комунікацію й інформацію, вільний обмін якою став доступним завдяки Всесвітній комп'ютерній мережі Інтернет, набуває особливої уваги. Це явище потребує всебічного вивчення з позиції нових прав, свобод та обов'язків людини, які виникають при використанні необмеженого інформаційного простору та нового усвідомлення життя у світі «без меж». Сьогодні в Україні законодавче регулювання Інтернету ще недостатнє, а проблеми, які виникають в цій галузі, вже стоять досить нагально. Це, передусім, захист честі, гідності людини, приватності її життя, конфіденційності різного роду інформації, захисту психічного здоров'я людини від впливу негативної інформації та багато інших.

Нині важко уявити, як зміниться погляд на основні права, свободи (особливо особисті) та обов'язки людини в еру віртуальної реальності. Безсумнівно, зміняться загальнолюдські цінності, а з ними правові норми та погляди на права індивідуума (а може, вже і його клона). Але якими б не були ці зміни у майбутньому, сьогодні перед Україною стоять конкретні завдання, пов'язані з розвитком інформаційного законодавства, зокрема створення блоку законів, які сприяли б розвитку українського сегмента Інтернету, а головне – розроблення реальних механізмів запровадження цих законів; вивчення міжнародного досвіду та ратифікація міжнародних документів у цій галузі; узгодження вітчизняного законодавства з міжнародними правовими стандартами.

І нарешті, Україна має визначитись, який шлях їй обрати для подальшого руху в інформаційне суспільство – надання максимальної свободи інформації чи її дозування? Політологи вважають, що ХХІ ст. – це час дискусій про духовність і відкрите суспільство, що передбачає свободу і доступ до інформації для широкого кола людей. Люди повинні мати можливість вільно, без страху думати, відкрито виражати свої думки, вільно розпоряджатися своїми силами, здібностями та майном. Свобода інформації може бути обмежена лише виключно в інтересах свободи. У зв'язку з проблемою свободи постає питання про її розуміння в системі освіти.

Отже, яким же чином реформа освіти може сприяти сьогодні суспільному та індивідуальному розвитку? На нашу думку, треба повернути функцію виховання у заклади освіти, зокрема у школи, які часто відіграють визначальну роль в інтелектуальному і духовному розвитку дитини, розкривають її творчий потенціал. Але цей процес можливий тільки за умови примату духовних цінностей над матеріальними. Суспільство, яке визначає за мету існування людини отримання матеріальних благ (приватної власності), безспірно є деструктивним. Таким чином, головним орієнтиром вітчизняної освіти має стати установка на саморозвиток, самовдосконалення як сенс

існування. Людина змалку повинна розуміти, що вона прийшла в цей світ не для того, щоб щось придбати (захопити/відібрати), сплачувати кредити і податки, а щоб зробити себе і цей світ кращими.

Видається, що перехід від *homo consumer* до *Homo sapiens* не тільки можливий, а й необхідний. Надія і запорука тому – розвиток системи освіти, яка, сподіваємось, і надалі забезпечуватиме наше майбутнє, тобто розвиток наших дітей, і духовний, і розумовий, і душевний – як протизвагу виключно матеріальному і прагматичному світогляду. Як писав Микола Заболоцький, «душа зобов'язана працювати і вдень, і вночі, і вдень, і вночі».

Генезис інформаційного суспільства, утвердження його основ та принципів у життєдіяльності соціуму супроводжувалися оновленням словникового запасу, яким користуються люди як у процесі виробництва, так і у побуті. *De facto* утворився глосарій інформаційного суспільства, який хоча й має сформований так би мовити кістяк, однак постійно поповнюється новими поняттями. Слід також мати на увазі, що в науковій літературі певні поняття, які належать до цього глосарія, інколи тлумачаться по-різному. Тому автор вважає за доцільне надати дефініції деяких термінів із глосарія, які, на його думку, найповніше розкривають їх зміст і сутність, оскільки єдиний глосарій надає можливість створити інтернет-систему.

Інтернет (від англ. *Internet* – міжмережжя) – Всесвітня система сполучених комп'ютерних мереж, що базуються на комплекті інтернет-протоколів як способів взаємодії, обміну даними між комп'ютерами при роботі у мережі. Щоб різні комп'ютери могли разом працювати, вони повинні «розмовляти однією мовою», тобто використовувати однакові протоколи. Інтернет також називають мережею мереж, що складається з безлічі локальних і глобальних приватних, публічних, академічних, ділових і урядових мереж, пов'язаних між собою з використанням різноманітних дротових, оптичних і бездротових технологій. Інтернет становить фізичну основу для розміщення величезної кількості інформаційних ресурсів і послуг, таких як взаємопов'язані гіпертекстові документи, під якими в комп'ютерній мові розуміються тексти, сформовані за допомогою мови розмітки, що дає змогу переходити від вихідного (одного) тексту до безлічі інших текстів, розміщених у веб-мережі.

У повсякденній мові слово «Інтернет» найчастіше вживається в значенні Всесвітнього павутиння і доступної в ньому інформації, а не у значенні самої фізичної мережі. Також вживаються терміни «Все-світня мережа», «Глобальна мережа» чи навіть одне слово «Мережа», «Інет», «Тенета», «Міжмережжя», «Інтернетрі». Все частіше слово «Інтернет» вживається і з малою літерою по аналогії з термінами «радіо» і «телебачення». Характеризуючи комунітарний потенціал Інтернету, С. Туронок розрізняє:

- інструментальну роль інтернет-технологій, що відкривають нові можливості відродження реальних громад;

- «віртуальні громади», що зароджуються і розвиваються виключно в межах кіберпростору і не мають аналогів у реальному світі [14, с. 60].

Деякі дослідники є прихильниками застосування інтернет-технологій як практичного й ефективного інструменту громадянської освіти та суспільної ініціативи. Інші більш радикально налаштовані дослідники вважають, що Інтернет здатний у принципі змінити структуру та форми суспільної самоорганізації, замінити застарілі, географічно обмежені громади новими, віртуальними громадами, які переборюють традиційні обмеження часу, простору, державних кордонів, мовних перешкод тощо (при цьому, однак, звертається увага на відсутність соціальної солідарності в подібних громадах, а також на дух соліпсизму, породжуваний віртуальною реальністю, що стримують процес общинного будівництва [14, с. 60–61]).

Інтенсивна комп'ютеризація світу, як зазначає Є. Карпіловська, привела до формування в глобальному інформаційному просторі нових самостійних сегментів (секторів), що мають власні закономірності будови й функціонування, але виявляють і взаємозв'язки: інтернет-простору (кіберпростору/кібернетичного простору, віртуального простору), медіа-простору (медійного простору) та мобільного простору [15, с. 151].

Із соціально-психологічної точки зору стає очевидним, що Інтернет поступово замінює людині живе спілкування, служить засобом проти самотності, джерелом розваг, способом вирішення багатьох побутових проблем тощо.

Чи є в цьому певна соціально-психологічна загроза чи цей процес віртуалізації суспільства є цілком позитивним? Вбачається, що, як і будь-який інший процес, котрий відбувається на рівні сприйняття людської свідомості, він має дуалістичний характер. Ідеться, зокрема, про систему віртуальної реальності, яка, за визначенням І. Кузнецової, є штучною, складною, стохастичною, відкритою, динамічною системою. У психологічному аспекті мета цієї системи – зняття суперечностей між навколишньою дійсністю та психічною реальністю людини, що досягається за рахунок дії чотирьох підсистем: віртуальної, соціальної, культурної та інформаційної. Системний погляд на проблему функціонування інтернет-реальностей, на нашу думку, відкриває нові обрії у розумінні механізмів впливу Інтернету на психологічний розвиток людини [16, с. 154].

Таким чином, уявляється цікавим визначення всіх «за» і «проти» нової віртуальної реальності, яку, вважаємо, сьогодні точніше визначати як інтернет-реальність. Для цього необхідно сформулювати коло основних питань, відповідь на які зумовлює позитивне або негативне сприйняття Інтернету у певних аспектах. Це, насамперед, питання, пов'язані з інформаційно-психологічною загрозою, яку розглядають як на соціальному, так і на індивідуальному рівні, а саме:

- чи пов'язана проблема інформаційно-психологічної загрози з розвитком інформаційного суспільства, тобто чи є ця проблема ідеологічною;
- чи пов'язана ця проблема з розвитком і особливостями сучасних ІТ, тобто чи є вона переважно технологічною;
- чи є ця проблема загальноцивілізаційною, перманентною незалежно від часу і притаманною будь-якій державі (класичний приклад – розп'яття Христа замість вбивці Варрари як поширювача «шкідливої» ідеології/інформації/ересі), тобто йдеться про проблему поширення ідеології як засобу маніпуляції свідомістю – головного інструменту влади, її «квінтесенції».

Видається, що за змістом проблема інформаційно-психологічної безпеки є перманентною. Змінюються лише технології поширення негативної інформації, тобто формальні ознаки, пов'язані з розвитком ІТ. Особливістю моменту є крах попередніх ідеологій на фоні відсутності нових і, як наслідок, спроба індивіда відшукати новий сенс буття та орієнтири у віртуальному просторі, перехід від сучасного прагматичного світу у площину інтернет-реальності. С. Туронок виокремлює низку факторів, які обмежують комунітарні перспективи «віртуальної громади». Отже, це:

- анонімність (найважливіший атрибут інтернет-комунікацій), що за самою своєю природою є несприятливим середовищем для виникнення таких обцинних якостей, як взаємодовіра, взаємоповага, взаємна відповідальність;
- соціальний тиск – невловимий нормативний ресурс спілкування віч-на-віч, що відіграє найважливішу роль у розвитку соціальної солідарності та відповідальності членів реальної громади; механізми «прагнення до заохочення» й «уникання осуду», що лежать в основі цього ефекту, не мають прямого зв'язку зі змістом інформаційного обміну між індивідами і носять значною мірою ірраціональний характер;
- абсолютна легкість зміни кола спілкування, нестабільність взаємозв'язків, плинність персонального складу яких має природні географічні, інституціональні обмеження.

Як пише С. Туронок, якості ці не те щоб повністю відсутні в мережевому просторі, але їх дефіцит відчувається досить гостро саме в тих «віртуальних громадах», які не мають реальних взаємозв'язків поза Інтернетом. Вони присутні достатньою мірою у тих реальних співтовариствах, які використовують мережеві технології як додатковий засіб комунікації: наукові, професійні співтовариства, групи друзів тощо [14, с. 61].

Очевидні позитивні сторони цієї нової реальності: можливість комунікації незалежно від державних кордонів та часу; можливість отримання (часто безкоштовно) необхідної інформації; ведення бізнесу та фінансових операцій у режимі онлайн; заповнення дозвілля (зокрема,

користування електронними бібліотеками, сайтами знайомств, дистанційне навчання); телемедицина; юридичний та інший консалтинг тощо.

Таким чином, незважаючи на певні застереження і навіть загрози психологічно-інформаційного характеру з боку Інтернету, вважаємо, що інтернет-реальність має значно більше «за», ніж «проти».

Кіберпростір – середовище (віртуальний простір), яке надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з'єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій із використанням мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних.

Крім розвитку кібернетики, на нове розуміння поняття інформації відчутний вплив мала математична теорія інформації, яку розробив К. Шеннон. Саме він вперше звернув увагу на необхідність кількісного аспекту інформації і ввів відповідну математичну величину [17, с. 653–655].

Інформація почала розглядатися не тільки з позицій її змісту, а й з позицій пропускну здатності каналів інформації та можливості її передачі у невикривленому вигляді в різних телекомунікаціях і пристроях. Інакше кажучи, для шеннонівської математичної теорії інформації не так важливий її зміст, як кількісна сторона – обсяг (трафік) інформації, який можна передати. Нерозривність і тісний взаємозв'язок наукової теорії інформації та математичної теорії інформації, науково-інформаційної діяльності, інформаційно-пошукових систем, інформаційно-логічних систем, інформаційно-пошукової мови, інформаційно-довідкових систем, наукової, документальної інформації тощо створили умови для появи єдиної наукової дисципліни – інформатики. Вважається, що інформатика вивчає інформаційні структури та інформаційні процеси збору, обробки, зберігання і поширення інформації в автоматизованих системах. Інформація в теоретичному аспекті стала мірою ентропії (невизначеності) того чи іншого об'єкта, події [18, с. 431–432].

Таким чином, філософська складова поняття інформаційного суспільства полягає у тому, що інформація, трансформована у знання, є продуктом людської розумової діяльності, яка сприймається, оцінюється, використовується згідно із методологією формальної та класичної логіки і відповідно до постулатів аксіології, онтології та епістемології як галузей загальної філософської науки. В такій триєдиній сутності інформація набуває і матеріальної сили, сили, яка не має фізичних характеристик, як-то вага, маса, об'єм, чи споживчих характеристик, здатних задовольняти потребу в харчуванні, і т. п. Вона є сходинкою в залученні людини до енергетично-інформаційного континууму, тобто таких всезагальних і світоглядних моментів, як Абсолют і Вічність.

Водночас слід погодитися з В. Горлинським, який вважає, що реалії інформаційної діяльності людини з позиції феномена безпеки як об'єкта аксіологічної рефлексії свідчать про необхідність вироблення нової аксіологічної парадигми, яка відповідає новій організації публічного управління на підставі використання інформаційних технологій [19].

Інформаційна безпека – це стан захищеності систем обробки і зберігання даних, при якому забезпечено конфіденційність, доступність і цілісність інформації, або комплекс заходів, спрямованих на забезпечення захищеності інформації від несанкціонованого доступу, використання, оприлюднення, руйнування, внесення змін, ознайомлення, перевірки, запису чи знищення. Інформаційну безпеку залежно від суб'єкта захисту інформації прийнято поділяти на інформаційну безпеку держави, організації та особи.

Інформаційна безпека держави, як зазначає О. Князєв, характеризується ступенем захищеності і, отже, стійкістю основних сфер життєдіяльності (економіки, науки, техносфери, сфери управління, військової справи, суспільної свідомості тощо) стосовно небезпечних (дестабілізаційних, деструктивних, суперечних інтересам країни тощо) інформаційних впливів, причому як до запровадження, так і до вилучення інформації [20].

Інформаційна безпека організації – цілеспрямована діяльність її органів та посадових осіб з використанням дозволених сил і засобів щодо досягнення стану захищеності інформаційного середовища організації, що забезпечує її нормальне функціонування і динамічний розвиток. Часто здійснюється Службою інформаційної безпеки [21, с. 157].

Інформаційна безпека особистості характеризується як стан захищеності особистості, різноманітних соціальних груп та об'єднань людей від впливів, здатних проти їхньої волі та бажання змінювати психічні стани і психологічні характеристики людини, модифікувати її поведінку та обмежувати свободу вибору, а також зазіхати на її майно та інтелектуальну власність.

Інтелектуальна власність включає права, які стосуються:

- літературних, художніх і наукових творів;
- виконавської діяльності артистів, звукозапису, радіо- і телевізійних передач;
- винаходів у всіх галузях людської діяльності;
- наукових відкриттів;
- промислових зразків;
- товарних знаків, знаків обслуговування, фірмових найменувань та комерційних позначень;
- захисту від недобросовісної конкуренції,
- а також усі інші права, що стосуються інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній і художній галузях [22].

З інформаційною безпекою пов'язана й інформаційна культура.

Поняття інформаційної культури характеризує одну з граней культури, що пов'язана з інформаційним аспектом життя людей. Роль цього аспекту в інформаційному суспільстві постійно зростає, і нині сукупність інформаційних потоків навколо кожної людини така велика, різноманітна і розгалужена, що вимагає від неї знання законів інформаційного середовища й умінь орієнтуватися в інформаційних потоках. Інакше вона не зможе адаптуватися до життя в нових умовах, зокрема до зміни соціальних структур, наслідком чого буде значне збільшення кількості працюючих у сфері інформаційної діяльності та послуг. На сьогодні існує безліч визначень інформаційної культури.

У широкому сенсі під інформаційною культурою розуміють сукупність принципів і реальних механізмів, що забезпечують позитивну взаємодію етнічних і національних культур, їх з'єднання у загальний досвід людства.

У вузькому сенсі – оптимальні способи поводження зі знаками, даними, інформацією і представлення їх зацікавленому споживачеві щодо вирішення теоретичних і практичних завдань; механізми вдосконалення технічних засобів виробництва, зберігання та передачі інформації; розвиток системи навчання, підготовки людини до ефективного використання інформаційних засобів та інформації [23].

Інформаційна культура базується на таких факторах: новому типі спілкування, що дає можливість вільного виходу особистості в глобальний інформаційний простір; новому типі мислення, якому більшою мірою властиві саморозвиток і самонавчання; вільному виході й доступі до інформації на всіх рівнях – від глобального до локального.

Сучасна інформаційна культура ввібрала усі свої попередні форми та з'єднала їх у єдиний засіб. Як особливий аспект соціального життя вона виступає предметом, засобом і результатом соціальної активності, відображає характер і рівень практичної діяльності людей. Це результат діяльності суб'єкта і процес збереження створеного, розповсюдження і споживання об'єктів культури.

На сьогодні створюється база щодо формування суперечності між категорією індивідів, інформаційна культура яких формується під впливом інформаційних технологій та відображає нові зв'язки і стосунки інформаційного суспільства, і категорією індивідів, інформаційна культура яких визначається традиційними підходами. Це створює різні рівні її якості при однакових витратах сил і часу, спричинює об'єктивну несправедливість, що пов'язано зі зниженням можливостей творчого прояву одних суб'єктів у порівнянні з іншими.

До критеріїв інформаційної культури людини належать такі уміння:

- адекватно формувати свою потребу в інформації;
- ефективно здійснювати пошук потрібної інформації у всій сукупності інформаційних ресурсів;
- переробляти інформацію та створювати якісно нову;
- провадити індивідуальні інформаційно-пошукові системи;
- адекватно відбирати й оцінювати інформацію;

– інформаційне спілкування та комп'ютерна грамотність [23].

Слід також зазначити, що проблема доступу до інформації потребує правового осмислення і пов'язана з правовою інформатикою, яка, з одного боку, є одним із напрямів інформатики, а з другого – прикладною юридичною наукою, що досліджує право і правову систему суспільства з інформаційних позицій. Професор А. Венгеров, характеризуючи предмет правової інформатики, зазначив, що ним є «інформаційна концепція права, тобто вчення про інформаційну природу права», а інформаційно-правова діяльність – це новий напрям у юридичній діяльності [24, с. 24].

Інформаційне право – це система правових актів, якими врегульовано взаємовідносини, що виникають у процесі реалізації права особи на інформацію. Складовими цієї системи є Конституція та закони України, акти міжнародного права, рішення вітчизняних та міжнародних судових установ, якими, зокрема, регулюється інформаційна діяльність.

Інформаційна діяльність – це сукупність дій, спрямованих на задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави (ст. 12 Закону України «Про інформацію»). Основними видами інформаційної діяльності є одержання, використання, поширення й зберігання інформації.

Одержання інформації – це придбання і накопичення відповідно до чинного законодавства України документованої або публічно оголошуваної інформації громадянами, юридичними особами або державою.

Використання інформації – це задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави.

Поширення інформації – це розповсюдження, обнародування, реалізація у встановленому законом порядку документованої або публічно оголошуваної інформації.

Зберігання інформації – це забезпечення належного стану інформації і її матеріальних носіїв (ст. 13 Закону).

Основними напрямками інформаційної діяльності є: політичний, економічний, соціальний, духовний, екологічний, науково-технічний, міжнародний тощо.

Держава зобов'язана постійно дбати про своєчасне створення, належне функціонування і розвиток інформаційних систем, мереж, банків і баз даних у всіх напрямках інформаційної діяльності. Держава гарантує свободу інформаційної діяльності за цими напрямками усім громадянам та юридичним особам у межах їхніх прав і свобод, функцій і повноважень.

Учасники інформаційних відносин – громадяни, юридичні особи або держава, які набувають передбачених законом прав і обов'язків у процесі інформаційної діяльності. Основними учасниками цих відносин є автори, споживачі, поширювачі, зберігачі (охоронці) інформації. Учасники інформаційних відносин мають право одержувати (виробляти, добувати), використовувати, поширювати й зберігати інформацію у всякому вигляді з використанням будь-яких засобів, крім випадків, передбачених законом.

Кожний учасник інформаційних відносин для забезпечення своїх прав, свобод і законних інтересів має право на одержання інформації про діяльність органів державної влади, народних депутатів, органів місцевого й регіонального самоврядування, місцевої адміністрації, а також такої, що стосується його особисто.

Так, побічним ефектом поширення ІТ стала поява у вітчизняній юридичній науці та законодавстві термінів:

– кіберзлочин, комп'ютерний злочин – суспільно небезпечне винне діяння у кіберпросторі та/або з його використанням, відповідальність за яке передбачена законом України про кримінальну відповідальність та/або яке визнане злочином міжнародними договорами України [25];

– кіберзлочинність, комп'ютерна злочинність – сукупність кібер-злочинів, до яких у вітчизняному законодавстві віднесено злочини, передбачені статтями Кримінального кодексу України, що входять до розділу XVI «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку» [26].

Водночас слід зазначити, що поняття кіберзлочинності (в англomовному варіанті – *cybercrime*) ширше, ніж комп'ютерної злочинності (*computer crime*), і точніше відображає природу такого явища,

як злочинність в інформаційному просторі. Так, Оксфордський тлумачний словник визначає префікс «*cyber*» як компонент складного слова. Його значення – той, що належить до ІТ, мережі Інтернет, віртуальної реальності. Практично таке ж визначення дає Кембриджський словник. Таким чином, *cybercrime* – це злочинність, пов'язана з використанням як комп'ютерів, так і ІТ та глобальних мереж. Водночас термін «*computer crime*» в основному стосується злочинів, скоєних проти комп'ютерів або комп'ютерних даних [27]. Наприклад, на початку 2018 року працівниками Департаменту кіберполіції МВС України викрито злочинну групу, яка під виглядом участі в онлайн-торгах валютними парами (бінарні опціони) використовувала низку створених веб-ресурсів («binex.ua», «binex.kz», «binex.ru»). Застосовуючи методи психологічного впливу та спеціально створені програми, шахраї націлювали клієнтів на максимальний розмір внеску на свій рахунок та проводили низку операцій, що призводили до втрати грошей клієнтом [28];

– кібератака – спрямовані (навмисні) дії у кіберпросторі, які здійснюються за допомогою засобів електронних комунікацій (включаючи інформаційно-комунікаційні технології, програмні, програмно-апаратні засоби, інші технічні та технологічні засоби й обладнання) та спрямовані на досягнення однієї або сукупності таких цілей: порушення конфіденційності, цілісності, доступності електронних інформаційних ресурсів, що обробляються (передаються, зберігаються) в комунікаційних та/або технологічних системах, отримання несанкціонованого доступу до таких ресурсів; порушення безпеки, сталого, надійного та штатного режиму функціонування комунікаційних та/або технологічних систем; використання комунікаційної системи, її ресурсів та засобів електронних комунікацій для здійснення кібератак на інші об'єкти кіберзахисту;

– комп'ютерний тероризм – терористична діяльність, що здійснюється у кіберпросторі або з його використанням;

– кіберзагроза – наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України у кіберпросторі, чинять негативний вплив на стан кібербезпеки держави та кібербезпеку її об'єктів;

– кібербезпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кібер-простору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі;

– кіберзахист – сукупність організаційних, правових, інженерно-технічних заходів, а також заходів криптографічного та технічного захисту інформації, спрямованих на запобігання кіберінцидентам, виявлення та захист від кібератак, ліквідацію їх наслідків, відновлення сталості й надійності функціонування комунікаційних, технологічних систем [29];

– хакер (від англ. *to hack* – рубати), – особа, що намагається отримати несанкціонований доступ до комп'ютерних систем, як правило, з метою отримання секретної інформації. Також у сленговій мові вживається у значенні «досвідчений комп'ютерний програміст або користувач» [30];

– комп'ютерний злам, або злам пароля, – процес відновлення паролів із даних, які були збережені або передані за допомогою комп'ютерної системи, найбільш поширеними способами є підбір та заміна пароля під приводом того, що його нібито забув користувач [31].

Треба зазначити, що перелік нових термінів, які виникають у процесі подальшого розвитку ІТ, їхня вживаність у правовідносинах увесь час зростають, що зумовлює необхідність їхнього аналізу та систематизації з боку правників і лінгвістів для формування відповідного тезауруса інформаційного суспільства.

2.2. Основні ознаки інформаційного суспільства

В актах міжнародного права існує багато варіантів визначення ознак інформаційного суспільства, наприклад:

– згідно з Женевською Декларацією принципів інформаційне суспільство орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток, у якому кожний може створювати інформацію і знання, мати до них доступ, користуватися й обмінюватися ними, даючи змогу окремим особам, громадам і народам повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи своєму сталому розвитку і підвищуючи якість свого життя на основі цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй [32];

– відповідно до Туніських зобов'язань інформаційне суспільство будується як орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток на основі цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, міжнародного права і принципу багатосторонніх відносин, дотримуючи в повному обсязі і підтримуючи Загальну декларацію прав людини, для того щоб люди в усьому світі могли створювати інформацію і знання, мати до них доступ, користуватися й обмінюватися ними, аби повною мірою розкрити свій потенціал і реалізувати погоджені на міжнародному рівні цілі та завдання розвитку, включаючи цілі розвитку тисячоліття [32];

– згідно з Окінавською хартією це суспільство, економіка якого базується на інформаційних технологіях і яке соціально трансформується з метою дати змогу індивідам та спільнотам використовувати знання та ідеї, що допомагає людям втілити їх потенціал та реалізувати їх прагнення [33];

– відповідно до Рекомендацій Європейській раді це суспільство, яке створюється внаслідок нової індустріальної революції на базі інформаційних і телекомунікаційних технологій та на базі інформації, яка є виразником знання людей. Завдяки технологічному прогресу в такому суспільстві оброблення, накопичення, отримання й обмін інформацією в будь-якій її формі – звуковій, письмовій або візуальній – не обмежені за відстанню, часом і обсягами. Ця революція додає великих можливостей людському інтелекту і створює ресурси, що змінюють спосіб суспільної праці і суспільного життя [34].

Питання, пов'язані з визначенням сутності поняття інформаційного суспільства та його ознак, є дискусійним і в наукових колах.

Так, відомий британський соціолог Ф. Уебстер зазначає, що ознаками, які можуть характеризувати настання інформаційного суспільства, є нові швидкі зміни у суспільстві, які можуть мати технологічний, економічний, працеорієнтований, просторовий, культурний або комбінований характер [35, с. 14].

Близькою за змістом є концепція американського соціолога В. Мартіна, яка полягає у тому, що існують п'ять критеріїв зрілого інформаційного суспільства:

- 1) економічний – інформаційний сектор у ньому розглядається як складова частина сучасного економічного життя;
- 2) технологічний – показує, наскільки технології проникають у всі сфери діяльності індивідів;
- 3) соціальний – змінюється соціальна поведінка індивідів під впливом ІТ;
- 4) політичний – формується свого роду глобальний форум, у якому пересічні громадяни можуть безпосереднім чином брати участь в управлінні;
- 5) культурний – відбуваються взаємодія і взаємопроникнення культур у глобальному масштабі [36, с. 5].

Натомість автори навчального посібника «Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції» зазначають, що здебільшого суспільство вважається інформаційним, якщо:

– будь-хто, будь-де й у будь-який час може одержати за відповідну плату чи безкоштовно на основі автоматизованого доступу і систем зв'язку будь-яку інформацію і знання, необхідні для його життєдіяльності і вирішення особистих та соціально значущих завдань;

– у суспільстві виробляються, функціонують і доступні будь-якому індивіду, групі чи організації сучасні ІТ;

– існують розвинуті інфраструктури, які забезпечують створення національних інформаційних ресурсів в обсязі, необхідному для підтримки науково-технологічного і соціально-історичного прогресу, що постійно прискорюється;

– відбувається процес прискореної автоматизації і роботизації усіх сфер і галузей виробництва та керування;

– здійснюються радикальні зміни соціальних структур, наслідком яких є розширення сфери інформаційної діяльності та послуг [37, с. 185–186].

Настання інформаційного суспільства, на думку групи інших учених, характеризується тим, що у суспільстві:

– вирішено проблему інформаційної кризи, тобто розв’язано протиріччя між інформаційною лавиною та інформаційним голодом;

– забезпечено пріоритет інформації у порівнянні з іншими ресурсами;

– головною формою розвитку стала інформаційна економіка;

– в основу суспільства покладено автоматизовані генерацію, збереження, обробку і використання знань за допомогою новітньої інформаційної техніки і технології;

– ІТ набрали глобального характеру, охоплюючи усі сфери соціальної діяльності людини;

– сформовано інформаційну єдність усієї людської цивілізації;

– за допомогою засобів інформатики реалізовано вільний доступ кожної людини до інформаційних ресурсів усієї цивілізації;

– реалізовано гуманістичні принципи управління суспільством і впливу на навколишнє середовище [38, с. 177].

А. Новицький окреслює такі ознаки переходу постіндустріального суспільства до інформаційного:

– поняття інформації набуває нового значення;

– значний розвиток інформаційних та телекомунікаційних систем в усіх сферах життя людини;

– загальний доступ до мережі Інтернет;

– зміни, пов’язані із зайнятістю населення, формування, становлення і розвиток новітніх суспільних відносин, створення нових суспільних конфігурацій, груп і відносин;

– при здійсненні досліджень у різних галузях науки використовується різноаспектне визначення наукових підходів для вирішення проблем теоретичного обґрунтування у сфері суспільних змін;

– створення новинно-мережових субкультур, притаманних віртуальним відносинам;

– можливість аналізу, планування та наукового прогнозування суспільного розвитку, де найвищими цінностями є знання та інформація;

– різноманітність пізнавальних процесів, зумовлених науковими дослідженнями у різних сферах науки; вивчення проблеми пізнання нових можливостей, притаманних нашому суспільству, та зіставлення знання й інформації з реальністю, дослідження умов вірогідності та істинності пізнання інформаційного суспільства;

– органи влади як вагомий важіль у розробці та запровадженні інформаційно-телекомунікаційних систем;

– виникнення та розвиток специфічних суспільних інститутів, притаманних новим інформаційним відносинам у суспільстві [39, с. 6].

Загалом існує багато факторів, що визначають інформаційне суспільство, але всі вони діляться на три основні групи:

1) вільний доступ людини до інформації;

2) високий рівень розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ);

3) наявність розвинутої інформаційної інфраструктури суспільства.

Саме ці умови, на нашу думку, створюють те суспільство, яке можна назвати інформаційним, хоча деякі вчені мають іншу точку зору щодо його характеристик.

Так, згідно з В. Бебиком вирішальною ознакою інформаційного суспільства є те, що переважна кількість працездатного населення працює саме в інформаційному секторі [40, с. 55]. Цю точку зору підтримує Л. Рейман, який у статті «Інформаційне суспільство і роль телекомунікацій в його становленні» зазначає, що «ознакою інформаційного суспільства є те, що у цьому суспільстві

більшість працюючих зайняті виробництвом, зберіганням, обробкою та реалізацією інформації, особливо вищої її форми – знань» [41].

Натомість І. Арістова вважає, що однією з найважливіших ознак інформаційного суспільства є соціальний фактор, який характеризується відсутністю «так званих просторових, часових та політичних меж і відкриттям суспільству нових можливостей для самореалізації та ідентифікації» [42, с. 45]. Схожу думку висловлює й А. Ракітов, який розглядає інформаційне суспільство як результат радикальних змін соціальних структур, наслідком яких і стає розширення сфери інформаційних послуг та діяльності загалом [43, с. 85].

Варто зазначити, що у процесі формування інформаційного суспільства відбуваються зміни в усіх сферах життєдіяльності соціуму, до того ж зміни в одній із цих сфер, як правило, викликають зміни в інших.

У цілому ж інформаційне суспільство характеризується:

- в економічній сфері – зростанням ролі інформації та володіння нею, появою електронних грошей, перетворенням інформації в основний засіб обміну, підвищенням впливу інтелектуальної власності, автоматизацією та комп'ютеризацією виробничих процесів;
- у політичній сфері – посиленням прозорості національних кордонів та впливу наднаціональних спільнот, перетворенням освіти та кваліфікації на головний фактор влади еліти;
- у соціальній сфері – збільшенням значення інтелігенції, «технічного класу», вчених, зниженням кількості робітників, зайнятих в індустрії, збільшенням кількості зайнятих в інформаційному і сервісному секторах, тенденцією до субурбанізації;
- у духовній сфері – пріоритетом духовних цінностей над матеріальними [44, с. 174].

Невід'ємними ознаками інформаційного суспільства, як слушно вважають деякі вчені, є інтеграція (від лат. *integrum* – ціле), котру прийнято розуміти як об'єднання чого-небудь у єдине ціле [45, с. 35], та глобалізація (від англ. *globalization*), основними ознаками якої є міжнародний поділ праці, міграція в масштабах усієї планети капіталу, людських та виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних і технічних процесів, а також зближення культур різних країн [46, с. 118].

Треба зазначити, що ці характерні риси інформаційного суспільства почали зароджуватися ще в постіндустріальній фазі розвитку цивілізації, що знайшло відображення у широкій інформатизації соціальних структур, виробництва, споживання, послуг, культури і мистецтва, торкаючись навіть таких консервативних сфер, як релігія, традиції, право.

Якщо постіндустріалізм є фазою переходу від індустріальної епохи до інформаційної, свого роду містком між ними, то інформаційне суспільство як феномен стає реальністю саме в інформаційну епоху. Складно погодитися з тим, що постіндустріальне суспільство є першим в історії інформаційним суспільством (І.А. Латипов) або що на зміну інформаційному суспільству приходить постінформаційне суспільство (Е. Хант). Навіть на філософському чи футуристичному рівні така постановка питання не видається актуальною.

Отже, для інформаційного суспільства характерною є не лише наявність технічних засобів для отримання, переробки і передачі інформації. Визначальною є зміна якісних характеристик суспільства: світогляду, свідомості, культури, відходу від класичної картини світу, від світу природи до світу зі штучно створеними об'єктами, кібер-простором, віртуальною реальністю.

Ще однією ознакою інформаційного суспільства є те, що рівень його розвитку визначають не продуктивні сили і виробничі відносини, а інформація, знання, освіта й наука. Фінансовий капітал витісняється інтелектуальним та інформаційним капіталом (як ілюстрація – створення фірми «Microsoft» Біллом Гейтсом, лідером світового програмного забезпечення, який трансформував інтелектуальний та інформаційний капітал у мільярди доларів). При цьому розвиток духовної культури сьогодні вже спирається не лише на класичні засоби масової інформації, книгодрукування, а й на електронні ЗМІ, Інтернет. Ескалація останніх простежується у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Як показала практика «кольорових» революцій в останні десятиліття, соціальні мережі (завдяки Інтернету) відіграли в них визначальну роль [47].

Акцентування уваги на ролі технологічного прогресу та систематизації теоретичного знання як визначальних чинників формування нового суспільства закономірно зумовило появу теорій, у яких ці фактори постали не лише як системотворчі, а й як єдино гідні уваги риси сучасного соціуму. Визнання визначальної ролі інформації та знань у суспільному житті сприяло закріпленню поняття інформаційного суспільства.

У межах ідеології інформаційного соціуму існують різноманітні напрями й тенденції, що концентруються на різних аспектах суспільних відносин і його соціальних перспектив.

Найбільш розвинутою вважають концепцію інформаційного суспільства М. Кастельса, яку він виклав у тритомній праці «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» [48]. У дослідженні здійснено ретельний аналіз ролі інформації в сучасну епоху, зокрема розроблено теорію мережевого суспільства. Автор не використовує звичну термінологію, зауважуючи, що термін «інформаційне суспільство» лише підкреслює роль інформації в суспільстві.

На його думку, інформація в широкому сенсі слова як передача знань мала важливе значення в усіх суспільствах, включаючи середньовічну Європу. Термін «інформаційне» у праці філософа вказує на атрибут специфічної форми соціальної організації, в якій завдяки новим технологічним умовам генерування, обробка й передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності та влади [48, с. 243]. Головною ознакою цього соціуму є те, що соціальні й технологічні форми соціальної організації охоплюють усі сфери діяльності, починаючи від домінуючих і закінчуючи об'єктами повсякденного життя.

Грунтовне дослідження ознак інформаційного суспільства представлено у праці Ф. Уебстера «Теорії інформаційного суспільства», де автор намагається проаналізувати як переваги, так і недоліки концепцій інформаційного суспільства. Він зазначає, що незважаючи на відмінності в позиціях, інтерпретаційних схемах, увазі до тих чи інших аспектів розвитку суспільства, усі дослідники констатують значення інформації й інформаційних технологій, їх особливу роль у сучасному світі [35, с. 7]. Дослідник виокремлює низку головних критеріїв для характеристики інформаційного суспільства: технологічний, економічний, просторовий, культурний та якісний [35, с. 14]. Зasadничим принципом цих критеріїв є переконання, що кількісні зміни у сфері інформації зумовлюють виникнення якісно нового типу соціального устрою – інформаційного суспільства. Ф. Уебстер формулює нове визначення вказаного феномена, в основі якого лежить якісний критерій, зумовлений «не тим, що в сучасному світі стало набагато більше інформації, а тим, що її характер змінив спосіб і стиль життя людей» [35, с. 14]. Аналогічний підхід передбачає, що основою поведінки сучасної людини слугують теоретичне знання й інформація. Також Ф. Уебстер вважає, що в такому соціумі ключовими стають гуманістичні принципи управління суспільством, що ґрунтуються на прозорості влади, загальному доступі до інформації, демократичності прийняття суспільних рішень.

Чимало дослідників, звертаючи увагу на філософсько-правову проблематику інформаційного суспільства, стверджують, що його ознакою є запровадження нової системи регулювання соціальних відносин, сутність якої полягає у відповідальному саморегулюванні як більш складної форми контролю соціально значущих дій, у якій не буде прямого директивного управління, притаманного позитивному праву. Інформаційне суспільство, засноване на визнанні безумовної значущості кожного свого учасника, заперечує директивне управління, яке заздалегідь обмежує взаємодію з владною адміністративною нерівністю, пригнічуючи свободу, природний рух і становлення інформаційного простору. М. Мамардашвілі підкреслює, що перехід на новий рівень соціально-правового розвитку можливий лише за умови усвідомлення права об'єктом, якому притаманні становлення, процесуальність, що відповідно формує ментальну установку на «відмову від визнання існування певного передбаченого світу з готовими законами й сутностями» на засадах усвідомлення того, що «дещо неможливо передбачити у вигляді закону, а можна лише встановити як закон» [49]. Згідно із концепцією М. Мамардашвілі для розв'язання цієї проблеми необхідно докорінним чином змінити ментальну установку на право як передбачувану караючу силу, що діє у форматі «влада – підпорядкування». Усвідомлення глибинних засад правових явищ дає змогу вивести на перший план регулятивну, а не охоронну функцію права, що є характерною особливістю інформаційного

суспільства. У цьому контексті слушною є точка зору І. Бачило про те, що інформаційне суспільство як найбільш організована соціальна система передбачає не лише інтенсивний обіг інформації, а й більш високий ступінь регулювання цих відносин, зокрема необхідних обмежень у цій сфері, що можна забезпечити передусім завдяки правовій основі [49, с. 64]. Українська дослідниця Н.Б. Новицька підкреслює, що крім технологічної складової формування інформаційного суспільства ґрунтується також на гуманітарній та правовій складових [50, с. 165]. Такий підхід є особливо важливим з огляду на дослідження правових проблем становлення глобального інформаційного суспільства.

Інформаційне суспільство як певний етап розвитку людської цивілізації характеризується також наданням соціуму можливості створення інструменту ефективного вирішення власних завдань якісно новими засобами. Інформаційне суспільство – це суспільство нового типу, формування якого відбувається в результаті нової глобальної соціальної революції, що передбачає прискорений розвиток і конвергенцію ІКТ; суспільство знань, у якому головною умовою благополуччя кожної людини і кожної держави стає знання, отримане завдяки вільному доступу та вмінню працювати з інформацією; глобальне суспільство, у межах якого обміну інформацією не заважають ані часові, ані просторові, ані державні кордони; суспільство, яке, з одного боку, сприяє взаємопроникненню культур, а з іншого – відкриває кожному нові можливості для самореалізації. Здійснений аналіз підтверджує необхідність та актуальність подальшого дослідження проблем інформаційного суспільства на сучасному етапі, з'ясування можливих наслідків його розвитку як для окремих індивідів, так і для цивілізації загалом.

Таким чином, можна дійти висновку, що головною ознакою інформаційного суспільства є формування інформаційного простору, безперешкодний доступ до якого підвищує якість життя і розширює можливості людини, сприяє розвитку та відкритості соціуму. В інформаційному суспільстві відбувається зміна моделі взаємодії держави й громадянина завдяки використанню ІКТ. Процес його становлення є складним завданням, яке вимагає комплексного підходу, інтеграції різних галузей знань і сфер діяльності задля врахування інтересів особистості, суспільства і держави. Водночас не слід ігнорувати те, що, як і всякі явища, об'єкти, дії у соціумі, інтеграція як характерна ознака інформаційного суспільства характеризуються настанням як позитивних, так і негативних наслідків. ІТ, зокрема Інтернет, можуть використовуватися, вочевидь, не лише для благих цілей, а й для маніпуляції свідомістю соціальних мас, шахрайства, обману, крадіжок у глобальних масштабах (хакерство) тощо.

2.3. Особливості формування колективної та індивідуальної свідомості в інформаційну еру

Сучасний стан речей характеризується виникненням складніших ІТ, інформаційних і телекомунікаційних засобів, а також організаційних структур, які потребують більш глибокого вивчення інформаційних процесів, що виходять за межі традиційних уявлень на рівень знань про інформаційні поля.

Свого часу Платон, Аристотель, І. Кант, В.М. Бехтерев, К.Е. Ціолковський, В.І. Вернадський схилилися до твердження про існування біоінформаційної сутності людини: ефірного, астрального тіл, аури, концентрації біоінформаційної структури, яка розглядалася ними як душа, свідомість людини. В.М. Бехтерев розглядав інформацію як нематеріальну субстанцію на відміну від речовини чи енергії, але від них невід'ємну як від своїх носіїв. Н. Вінер підкреслював, що інформація – це не матерія, не енергія. Інформація виробляється, зберігається, сприймається, губиться в результаті матеріальних процесів [51]. В.І. Вернадський вважав, що всесвітній розум (ноосфера) йде від загальногалактичної живої системи органічних молекул, які присутні в міжзоряному середовищі [52, с. 503].

З погляду сучасної генетики сума інформації, що нагромаджена попередніми поколіннями та зберігається на генетичному і молекулярному рівнях, представляє собою духовність людини. Ця інформація визначає її природжені якості [52, с. 503].

Сучасне усвідомлення природи та сутності інформації приводить до появи різноманітних інформаційних теорій: від інформаційної теорії єдності та розвитку світу до теорії інформаційного управління. Одна з найбільш претензійних – інформаціологія, об'єктом якої є «об'єктивна реальність без початку і кінця інформаційного Всесвіту, а предметом – дослідження інформаційних мікро- і макродинамічних процесів, що відбуваються у Всесвіті». Її засновник І. Юзвішин, президент Міжнародної академії інформатизації, розуміє інформацію як фундаментальний генералізаційно єдиний безпочатково нескінченний законопроцес резонансно-сотового, частотно-квантового та хвильового відношення, взаємопроникнення та взаємозберігання (в просторі і часі) енергії, руху, маси та антимаси на основі матеріалізації і дематеріалізації в мікро- і макроструктурах Всесвіту [53, с. 51–52].

Історичний досвід людської цивілізації свідчить, що впровадження прогресивних технологій зумовлює, з одного боку, нові блага та можливості, з іншого – негативні наслідки як щодо індивідуума та соціальних груп, так і щодо людства в цілому.

Враховуючи, що технічний прогрес зупинити неможливо, постає проблема формування правової культури в контексті правомірної діяльності та поведінки в інформаційному суспільстві.

Слід зазначити, що в сучасному розумінні правова культура – це комплекс світоглядних уявлень та професійних знань, що передбачає підвищення інтелектуального і духовного рівня особистості, її аналітичних здібностей.

Сьогодні в юридичних колах і не тільки дуже популярним стало обговорення необхідності розвитку правової культури та правосвідомості, рідше – загальної культури, а ще рідше – громадської та індивідуальної свідомості. Таким чином, вбачається, що розвиток правової культури хоча і є важливим чинником, однак далеко не основою державотворчих процесів сучасного українського суспільства.

На думку професора О. Скакун, «правову культуру слід розглядати як невід'ємну частину загальної культури, що становить систему правових цінностей (форм, норм, приписів та інститутів), розумінь і настанов, які відображають у правовій формі стан свободи і соціальних цінностей людства, суспільства» [54, с. 191].

Схожої позиції дотримуються й деякі інші правознавці, які характеризують правову культуру як систему поглядів, оцінок, переконань, установок щодо важливості, необхідності, соціальної цінності юридичних прав та обов'язків, які формують позитивне ставлення до права, законності, правопорядку, забезпечують соціальну поведінку в правовій сфері, виступаючи методами правового регулювання суспільних відносин, заснованих на інтелектуально-психологічному ставленні до правопорядку [55, с. 21].

Із цим варто погодитися, оскільки виходячи з одного з основних постулатів онтології – «буття визначає свідомість», зміст поняття правої культури багато в чому залежить від ідеологічної складової суспільної правосвідомості, яка в свою чергу є похідною від технологічного, економічного, соціального, культурно-морального та інших напрямів розвитку соціуму.

Ідеться, зокрема, про те, що правова культура повинна розглядатися перш за все в аспекті інформаційної культури, що пов'язано із загальною інформатизацією суспільства та подальшою розбудовою інформаційного суспільства. При цьому варто було б розглядати правову культуру юриста і правову культуру пересічного громадянина окремо, але враховуючи розвиток ІТ та їх вплив на різноманітні суспільні процеси, можна передбачити, що різниця між правовою культурою вищезгаданих категорій осіб буде дедалі зменшуватися, тому такий розподіл видається неперспективним.

Підтвердженням цього є всі існуючі правові електронні системи, що, як правило, створюються інженерами, а не правниками. Правники, у свою чергу, щоб не залишитися осторонь, змушені все глибше вивчати та освоювати ІТ, прямо пов'язані з юриспруденцією чи не пов'язані взагалі. Отже,

спостерігається певна конвергенція між спеціалістами-юристами і технічними спеціалістами в галузі інформаційних та комунікаційних технологій.

Невипадково наприкінці минулого століття почала формуватися спеціальна галузь науки – правова інформатика, про що зазначалося вище, яка, з одного боку, є одним із напрямів інформатики, а з другого – прикладною юридичною наукою, що досліджує право і правову систему суспільства з інформаційних позицій [24, с. 74].

Слід також зауважити, що завдяки ІТ сьогодні в Україні стає можливим створення електронного уряду, електронної демократії, електронних правових баз даних та інших електронних систем, доступ до яких відкритий для всіх категорій громадян незалежно від державних кордонів, національності, професії.

Водночас слід погодитися з В. Горлинським, який вважає, що реалії життєдіяльності людини з позиції феномена безпеки як об'єкта аксіологічної рефлексії свідчить про необхідність вироблення нової аксіологічної парадигми, яка відповідає новій організації публічного управління на підставі використання ІТ [56].

Відомий педагог і філософ П. Фрейре в своїй праці «Формування критичної свідомості» правильно зазначає, що проблеми суспільства можуть бути вирішені тільки за умови формування в людей критичного ставлення до дійсності, розвитку в них уміння і здатності бути суб'єктами, а не об'єктами державотворчого та культурологічного процесу. Отже, тільки тоді, коли наші співвітчизники стануть суб'єктами, а не тільки об'єктами, коли в них сформується здатність критично усвідомлювати проблеми свого часу і, таким чином, активно втручатися у свою реальність, а не чекати постановки та вирішення проблем з боку фахівців і експертів, визначених державою, коли вони усвідомлять, що їм бракує саме правової культури, тільки тоді правова культура зможе бути позитивним фактором розвитку державотворчих, правотворчих та правозастосовних процесів в українському суспільстві [57, с. 21].

Дійсно, викликом сучасної інформаційної епохи (епохи постмодерну, або постіндустріалізму) є тотальна ревізія цінностей попередньої епохи (модерну, індустріальної епохи). Цінності конституційних норм і Конституції в цілому пов'язані з Новим і Новітнім часом, які іншими словами називають класикою. Звичайно, в країнах розвинутої демократії цінність конституційних положень усвідомлювалася тоді, коли писалися перші конституційні акти чи конституції (починаючи з Magna Carta 1215 р.). У таких країнах цінність конституційних норм є очевидною, зрозумілою, невід'ємною, достатньою.

У сучасну епоху постмодерну, яка проголошена як звільнення від «ідеалів-ідолів» минулих епох, які «гальмували процес самореалізації особистості» та абсолютизації особистості і протиставлення її соціуму, в політичній філософії зростає орієнтація на децентралізацію та анархізм. Постмодернізм відкидає вертикальні й ієрархічні зв'язки, замінюючи їх горизонтальними, заперечує традиційні ціннісні центри (людина, етнос, логос), зводить пізнання до набору тверджень, а буття людини – до віртуальності [58, с. 376–390].

За таких тенденцій змін у суспільній свідомості, насамперед в інтелектуальній еліті, традиційні цінності ревізуються, заперечуються, нівелюються. Стосується це й конституційних цінностей, які, власне, для означеної соціальної групи цінностями і не є. У суспільствах, де домінує постмодерн, все глибшим стає розмежування між інтелектуальною елітою і загалом, який, у свою чергу, тримається за рятівний психологічний круг утверджених (у тому числі конституційним шляхом) цінностей ліберально-демократичної організації соціуму. На це накладаються прогнозовані більше як три десятиліття тому Е. Хонтінгтоном «зіткнення цивілізації» та «мирна окупація» Європи вихідцями з Азії й Африки. Для останніх європейські конституційні цінності є порятунком від голоду, нужди, злиднів, дискримінації. Але використовуючи ці цінності для себе, мігранти не хочуть розуміти, що такі цінності розвивалися в результаті складного історичного процесу, є невід'ємною рисою європейської культури та матеріально забезпечувалися працею не одного покоління європейців. У результаті зріє серйозна проблема вже не філософського змісту, а швидше міжетнічного та міжрасового.

Можна припустити, що проблема з цінностями, ціннісними орієнтаціями в сучасній Європі, в інституціональні структури якої ми прагнемо ввійти, набуває чіткого психологічного забарвлення. Соціальні, в т. ч. конституційні цінності, переломлюючись крізь призму індивідуальної життєдіяльності, все більше заповнюють психологічну структуру особистості у формі особистісних цінностей, які є важливим джерелом мотивації поведінки. В кожній людині є специфічна ієрархія особистісних цінностей, що виступають ланкою, яка пов'язує духовний світ суспільства з духовним світом особистості, суспільне й індивідуальне буття. Система особистісних цінностей складається в результаті привласнення (засвоєння) індивідом суспільних цінностей, зафіксованих у предметах матеріальної і духовної культури. На рівні особистості цінності відображаються в свідомості як ціннісні орієнтації та служать регулятором поведінки і діяльності людини. Ціннісні орієнтації можуть розвинути в стійку систему спрямованості та потреб особистості, ієрархію життєвих цінностей, критерій диференціації явищ і об'єктів за ступенем їх значимості для людини. Період соціалізації людини пов'язаний з активним впливом соціальних ціннісних орієнтацій на самоусвідомлення, самовираження інтелектуальних, моральних, естетичних проявів особистості. Остання орієнтується на ті цінності, які найбільше актуальні для неї в даний час та в перспективі, відповідають її інтересам, цілям, досвіду. Тому сутність, природу цінності неможливо відшукати лише в об'єкті потреби особистості, яким є певне благо. Міра цінності – це міра суб'єктивних психологічних переживань. Отже, цінність значною мірою є психологічною залежністю людини, яка прагне задовольнити свої потреби, від речей і явищ зовнішнього світу.

Природні потреби людини у рівності, справедливості, свободі, розвитку та вдосконаленні більшою чи меншою мірою стверджуються і захищаються в конституційних нормах, і тоді такі норми стають ціннісними для людини. Закріплені конституційні положення у впливові на людину і соціум реалізуються через її політичну, економічну, соціальну, ідеологічну, економічну й інформаційну функції. Виділені в теорії конституціоналізму ці функції і особливо їх реалізація свідчать, що цей перелік неповний, якщо в ньому не виділена ціннісна функція. Власне, вона і виконує сьогодні головну роль в оцінці значимості й актуальності конституційних норм для людини. І незважаючи на всі вищезазначені особливості епохи постмодерну, остання – лише свідчення кінця епохи модерну, «кінця історії» (за Ф. Фукуямою) чи дійсного «присмерку Європи» (за Е. Шпенглером). В історії змінюються періоди, епохи, ери, але без людини і соціуму вони є лише абстракціями. Людина завжди потребуватиме закріплення в соціальних, у тому числі конституційних, нормах того, що вона вважає цінним. Тому цінності, закріплені в Конституції, повинні мати не перехідний, тимчасовий, а стабільний і довготривалий характер.

Додамо також, що коли йдеться про цінності в сучасних спільнотах, зокрема в українському суспільстві, сьогодні робиться орієнтація на західні (або європейські) цінності. Виникає питання: а чи є антипод такого роду цінностям, чи існують східні, азійські, африканські тощо цінності? Очевидно, що в такому ракурсі (географічному, регіональному) це питання не прийнято розглядати. За радянських часів комуністичним (соціалістичним) протиставляли західні цінності в сенсі капіталістичні, виходячи зі способу виробництва. Видається, що при розгляді поняття цінностей, зокрема конституційних цінностей, на філософському або світоглядному рівні політологічний чи регіональний підхід є недоцільним.

Окремого дослідження заслуговує і психологічний аспект сприйняття новітніх конституційних цінностей, пов'язаний зі зміною таких соціалістичних цінностей, як безоплатна медицина та освіта, на відповідні платні сервіси в європейському варіанті конституційних змін. Виникає питання: чи багато знайшлося та знайдеться громадян, які захочуть їх замінити, наприклад, на гендерну рівність або інші новели, зміст яких неочевидно позитивний?

Отже, склалася ситуація, коли сьогодні свідомо відбувається заміна понять в аксіологічному контексті, зокрема комуністичні цінності протиставляють західним замість логічного порівняння капіталістичних та комуністичних або східних і західних. Але цінності, закладені в Основний закон будь-якої країни, *a priori* (теоретично) повинні передбачати орієнтацію на довічні, духовні цінності, а не на європейські, американські, капіталістичні, соціалістичні та інші, пов'язані з конкретною

політичною ситуацією або геополітичними інтересами. На нашу думку, безперечним є примат духовних, загальнолюдських цінностей над ідеологічними установками. Відповідно, конституційні цінності повинні мати наднаціональний та аполітичний характер на зразок біблійських заповідей, що існували й існуватимуть незалежно від державного устрою та національних особливостей.

У філософії і політології владу розуміють як здатність і можливість окремих груп людей, партій і громадських організацій (суб'єктів влади) здійснювати визначальний вплив на діяльність людей і людських спільнот, на життєдіяльність суспільства (об'єктів влади) за допомогою економічних, політичних, правових, ідеологічних, моральних та інших знарядь. Влада є неминуchoю і характерною ознакою суспільного життя, підсистемою соціального управління, необхідною для збалансування волі та дій людей з метою спрямування їх діяльності на розв'язання соціальних завдань [59, с. 137].

Влада має місце у всіх людських спільнотах і складних соціальних системах, як-то сім'я, громада, етнічна група, нація, народність тощо. Вона здійснюється за допомогою волі, авторитету, права і примусу. Тут мається на увазі воля як невід'ємна частина індивідуальної і суспільної свідомості, дійове і регулююче начало, що покликане створювати зусилля і тримати його так довго, як це необхідно. Воля є духовним актом, завдяки якому підтверджується певна цінність, визнана такою, чи завдяки якому має місце прагнення до неї. Воля завжди повинна мати спрямованість на цінність, тому вона пов'язана з індивідуальною чи соціальною субординацією цінностей.

Авторитетом є значення чи вплив, які можуть мати люди, речі, символи, що не потребують постійного підтвердження цього значення чи доказування його на практиці. Залежно від того, про яку соціальну дійсність йдеться, можна говорити про авторитет релігійний, науковий, практичний тощо.

Право є системою загальнообов'язкових соціальних норм, які охороняються силою державного примусу та забезпечують юридичну регламентацію суспільних відносин у масштабі всього суспільства. Воно є імперативом, що стоїть над державою і законом та захищає справедливий порядок держави як форми самоорганізації суспільства. Тобто право є сукупністю соціальних регуляторів, що можуть набути законодавчої форми або залишатися на рівні правосвідомості. Право нерозривно пов'язане з державою, бо саме держава перетворює волю домінуючої в суспільстві частини населення на закон. Вона забезпечує реалізацію правових приписів, застосовуючи в разі необхідності державний примус до правопорушників. Водночас право визначає компетенцію державних органів, конструює механізм держави, визначає податки, необхідні для її утримання, закріплює взаємні права держави і громадянина тощо.

У цьому контексті виникає слушне запитання, яке співвідношення таких суспільно-політичних явищ, як поширення негативної інформації та доносу, і яке ставлення до них з боку держави та інститутів громадянського суспільства?

Доноси в цілому – явище негативне, але воно може мати позитивні наслідки. Незалежно від мети (*a priori* – негативної) у випадку позитивного результату донос можна розглядати як поширення суспільно корисної інформації, яке не передбачає жодної юридичної відповідальності. Але незалежно від результатів доносу за конституційно закріпленим правом поширювати інформацію такий метод її поширення був і залишається негативним, притаманним людям духовно та інтелектуально незвинутим.

Як зазначив Конституційний Суд України у рішенні від 10 квітня 2003 року № 8-рп/2003, «частина перша статті 7 Цивільного кодексу України встановлює, що громадянин або організація вправі вимагати до суду спростування відомостей, що не відповідають дійсності або викладені неправдиво, які порочать їх честь, гідність чи ділову репутацію або завдають шкоди їх інтересам, якщо той, хто поширив такі відомості, не доведе, що вони відповідають дійсності».

Водночас Суд наголосив на тому, що «відповідно до Конституції України усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк (ст. 40); кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (частина друга ст. 55)».

Питання практичної реалізації громадянами цих прав, продовжив Конституційний Суд України, регулюються, зокрема, Законом України «Про звернення громадян», який забезпечує їм можливість брати участь в управлінні державними і громадськими справами, впливати на поліпшення роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, відстоювати свої права і законні інтереси та поновлювати їх у разі порушення шляхом викладення в письмовій або усній формі пропозицій (зауважень), заяв (клопотань) і скарг.

З огляду на викладене Конституційний Суд України установив, що звернення громадян до правоохоронного органу, які містять певні відомості про недодержання законів посадовими або службовими особами, передаються чи повідомляються не з метою доведення таких відомостей до громадськості чи окремих громадян, а з метою їх перевірки уповноваженими на це законом іншими посадовими особами.

Тому такі звернення за змістом частини першої статті 7 Цивільного кодексу України не можуть вважатися поширенням відомостей, які порочать честь, гідність чи ділову репутацію або завдають шкоди інтересам посадової чи службової особи правоохоронного органу.

Суд також послався на те, що проблеми, пов'язані з особливостями реалізації права громадян на свободу вираження поглядів і критику стосовно дій (бездіяльності) посадових та службових осіб, неодноразово були предметом розгляду Європейського суду з прав людини. Застосовуючи положення статті 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод в рішеннях у справах «Нікула проти Фінляндії», «Яновський проти Польщі» та інших, ЄСПЛ наголошує, що межі допустимої інформації щодо посадових та службових осіб можуть бути ширшими порівняно з межами такої ж інформації щодо звичайних громадян. Тому якщо посадові чи службові особи діють без правових підстав, то мають бути готовими до критичного реагування з боку суспільства.

Водночас Конституційний Суд України застерігає, що наявність у зверненнях до правоохоронного органу завідомо неправдивих відомостей тягне за собою дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законодавством України [60].

Таким чином, слід диференціювати поняття негативної інформації та доносу і на сучасному рівні розвитку суспільної моралі, загальної культури і свідомості останнє доцільно не забороняти, але й не заохочувати. Виховання та ідеологія в суспільстві повинні спрямовуватись на негативне ставлення до доносу як явища. Але законодавчо у правозастосовній та правоохоронній практиці треба передбачати таку можливість, враховуючи можливі позитивні наслідки, зокрема захист суспільних інтересів.

Донос як метод поширення відомостей (інформації) є ознакою низького рівня культури та свідомості, веде до деградації особистості й падіння суспільної моралі, а заохочення доносу призводить до активізації прояву низьких інстинктів людини. Співвідношення між доносом і поширенням відомостей визначається фактично співвідношенням між нормами права та нормами моралі у суспільстві. На думку автора, можливі альтернативні доносу методи – це відкритість у вирішенні суспільних і особистих проблем, ігнорування негативних явищ (коли припустити певну ілюзорність існуючого порядку), обструкція негативних індивідів тощо.

Розвиток права йде у напрямі створення та переважання етичних норм і кодексів замість законодавчо закріплених норм поведінки. Чим вище рівень суспільної моралі, тим менше потреби у юриспруденції як такій. Таким чином, з розвитком духовності та відкритості суспільства, створенням інформаційного суспільства, при переході людства на якісно новий рівень свідомості донос як явище повинен «відмерти природним шляхом». І це буде справжньою ознакою демократичного, відкритого і духовного суспільства, до якого ми обов'язково доростемо.

Отже, можна виділити два основні методи, що формують свідомість людини в сучасному суспільстві. Роздроблення (чи локалізація) інформації є домінуючим методом поширення інформації в Україні. При поширенні інформації по радіо і телебаченню не пов'язані між собою повідомлення вистрелюються в ефір подібно до автоматної черги, програми безперервно перериваються для рекламних пауз. Друковані засоби інформації представляють собою численні збірки матеріалу, розташовані майже наугад. При застосуванні новітніх інформаційних технологій крім фрагментації застосовується ще один метод. Потік незв'язної інформації прискорюється до такого ступеня, що це

іноді викликає інформаційне перевантаження. При цьому обсяг корисної інформації не збільшується, а вся нікчемна інформація, як і величезна кількість рекламних заставок, заважає людині зосередитися та ефективно переробляти отриману інформацію. Посилення маніпулятивних можливостей інформаційної системи досягається також завдяки негайності передачі інформації. Той факт, що інформація не має постійної структури, також знижує можливість її розуміння. Швидкість передавання інформації при цьому навряд чи можна вважати перевагою. Заснована на конкуренції система мас-медіа перетворює інформацію на товар споживання, і вигода полягає у тому, щоб першим отримати і продати цей товар.

Аналізуючи методи, які використовують ЗМІ в Україні, можна стверджувати, що їхній зміст і форма значною мірою спрямовані на маніпуляцію свідомістю сучасних українських громадян. Навмисно чи ненавмисно індивідуума приводять до стану інертності, що блокує його активні дії, а пасивність гарантує збереження статус-кво. В умовах ринкової економіки пасивність мас має як фізичний, так і інтелектуальний вимір, і обидва вони мистецьки експлуатуються апаратом маніпуляції свідомістю.

Найбільш впливовим засобом, що викликає стан пасивності індивідуума, є телебачення. Можна висловити припущення, що саме з метою зниження соціально-політичної активності населення (особливо домогосподарок та пенсіонерів – найбільш активних політичних категорій) крутяться нескінченні латиноамериканські серіали, для молоді – всілякі бойовики та розважальні передачі тощо. Наведені особливості впливу на масову свідомість пов'язані з проблемою більш високого порядку – філософсько-теоретичного, яка полягає у тому, що суспільство через посередництво ЗМІ та інших засобів вносить у свідомість індивідів певний набір постулатів, вигідних конкретному суспільству, таким способом, що людина сприймає привнесені соціальні програми, суспільні догми за власну думку та керується запрограмованим набором так, якби це були особисті інтереси.

У результаті розвитку і широкого використання сучасних мас-медіа в українському суспільстві серед значної частини виборців панують пасивність і недовіра до сучасних виборчих методів та механізмів, включаючи кінцевий результат виборів. Використання так званих чорних PR у передвиборчих кампаніях («боротьба компроматів») та прихід до влади тих кандидатів, які не мали об'єктивних особистісних підстав, а лише відповідну матеріальну й організаційну підтримку, є іноді логічним результатом маніпулювання свідомістю виборців та блокування їх активності.

Розділ 3.

РЕГІОНАЛЬНІ ТА ГЛОБАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Західний варіант інформаційного суспільства

Як зазначалося, останнім часом поняття інформаційного суспільства набуло великого поширення, хоча його гегемоністський характер не можна обумовити достатньою теоретичною обґрунтованістю у розумінні класичної філософії. Однак не можна заперечувати те, що в онтологічному, світоглядному значенні, зокрема як складової сучасного космосу, постулати цього суспільства з кожним роком набувають все більшого впливу на буття людства, вийшовши за межі окремих промислово розвинутих держав та набувши світового, глобального масштабу. Про це свідчить, наприклад, проведення щорічних форумів Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства, організаторами яких виступають Міжнародний союз електрозв'язку, ЮНЕСКО, ЮНКТАД та інші установи ООН.

Аналіз ситуації щодо інформаційного суспільства в різних регіонах світу показує, що так званий західний світ має свої особливості формування і розвитку інформаційного суспільства з урахуванням як національного, так і наднаціонального розуміння його цілей, завдань і можливостей трансформації. Серед провідних західних країн насамперед виділяються США та деякі європейські країни, на прикладі яких доцільно розглянути зазначені особливості.

Беззаперечним світовим лідером у розвитку новітніх технологій та економічного розвитку сьогодні є Сполучені Штати Америки, які не тільки з економічної, а й з ідеологічної точки зору зацікавлені в розвитку інформаційного суспільства, що викликає необхідність його філософсько-правового обґрунтування.

У цьому контексті, на нашу думку, з когорти американських вчених (К. Шеннон, Н. Вінер, Д. фон Нейман, А. Тьюринг та ін.), які стояли біля джерел технологічної та філософської складових теорії інформаційного суспільства, слід окремо відзначити соціолога Д. Белла. У книзі «Прихід постіндустріального суспільства» [1, с. 195] він сформулював філософську концепцію, згідно з якою основною віссю інформаційного суспільства є теоретичні знання, і попереджав, що послуги, засновані на цих знаннях, трансформуватимуться в центральну структуру нової економіки і суспільства, орієнтованого на інформацію, де ідеології в кінцевому підсумку стануть зайвими. Тобто цінності економічної та політичної свободи, демократії, індивідуалізму, прав людини, що виникли як відповідь на певний історичний виклик та становлять аксіологічну сторону інформаційного суспільства, можуть поступово відійти на задній план, поступившись іншим формам взаємовідносин індивіда із соціумом.

Однак не слід забувати, що США є країною зі сталими демократичними традиціями. Як зазначав один із «батьків» американського державного устрою О. Гамільтон, не можна залишати поза увагою жодне джерело інформації, коли йдеться про експеримент з довірливістю народу, продиктований або умисним прагненням обдурити, або надзавзяттям [2, с. 168–169].

Таким чином, технологічна сторона американської демократії, яка полягає у дотриманні принципу заміщення управлінських посад і одержання владних повноважень, заснованого на виборі більшості, формалізованого у вигляді спеціально встановленої процедури, є, так би мовити, запобіжником щодо небажаної трансформації суспільства із соціальною спрямованістю державної політики у суспільство індивідів, зомбованих односторонньо інформаційно-маніпульованим тиском з боку владних структур.

Основними чинниками сучасного американського інформаційного суспільства є цифрові інформаційні та комунікаційні технології, які привели до інформаційного вибуху та глибоко змінюють усі аспекти соціальної організації, включаючи економіку, освіту, охорону здоров'я тощо.

Людей, які мають засоби для участі в такому форматі суспільства, іноді називають цифровими громадянами, визначеними К. Моссбергером як «ті, хто регулярно й ефективно використовує Інтернет як одну з ознак настання нової історичної формації на шляху генезису людської цивілізації» [3, с. 811].

У цілому інформаційне суспільство в США слід охарактеризувати як складне поєднання аксіологічних (загальнолюдських) цінностей та онтологічних вимірів (економіка і господарська діяльність). На думку Д.-Н. Монка (Державний університет Пенсильванії, США), американське інформаційне суспільство повсякчасно демонструє зростаючу криву інформаційної активності як напрям шляху до нового віку. Однак, зауважує він, є і труднощі в економіко-інформаційному підході до розуміння цього процесу, які полягають у розбіжності тлумачення однакових статистичних даних та постійних дискусіях щодо змісту і сутності категорій інформаційного сектора [4, с. 39].

Дійсно, згоди у визначенні поняття інформаційного суспільства (суспільства знань) в американських наукових колах немає, але узагальнено під ним розуміють суспільство, де сектор, пов'язаний зі створенням, передачею та розподілом знання й інформації, займає одне з головних місць у повсякденному житті індивідуума, а також політиці, економіці, правовій культурі та суспільній моралі у соціумі, які все більшою мірою стають залежними від обсягу, швидкості та доступності інформації і зручності ІТ.

Як зазначалося, представник англосаксонської системи права США на сьогодні є світовим лідером у політичній, економічній, технічній та інших сферах, зокрема в галузі продукування, поширення та споживання інформації, тобто сучасних ІТ. При цьому у США регулювання права на інформацію зумовлено офіційним курсом розбудови універсального інформаційного засобу (сукупності усіх технологій, пов'язаних із продукуванням, обробкою, зберіганням і поширенням інформації, включаючи телебачення, комп'ютерні мережі, супутникове мовлення, комерційні онлайн-компанії), тобто «інформаційної магістралі», що дає змогу кожному знайти необхідну інформацію (див.: Кушакова-Костицька Н.В. Від свободи слова – до інформаційного суспільства // Право України. – 2004. – № 7. – С. 131).

Основними конституційними положеннями, що регулюють право на інформацію в США, є Перша поправка до Конституції і Закон «Про інформацію» (5 U.S. Code, ст. 522), а також такі закони, як «Про уряд» (5 U.S. Code, ст. 551–553, 556–558, 2901–2903, 3341, 3343), «Про розвідку» (50 U.S. Code, ст. 421), закони штатів про наклеп та приватне життя, «покриваючі» закони штатів про захист конфіденційних джерел інформації тощо.

При цьому найважливішою серед цих законодавчих актів, безумовно, є Перша поправка до Конституції США: «Конгрес не схвалить будь-якого закону... якщо він обмежує свободу слова або преси та право людей на мирні збори чи звернення із заявою до уряду для розгляду скарг» [5, с. 26], застосування положень якої як способу захисту свободи інформації щодо кожної з урядових структур, починаючи від Конгресу і закінчуючи місцевими органами влади, гарантує Чотирнадцята поправка до Конституції США.

Отже, Перша поправка надала американцям право на необхідну інформацію, яка спонукає до самостійного мислення на виборах громадських посадових осіб, котрі здійснюють політику, що користується народною підтримкою. У той час, коли було прийнято Конституцію США (1787 р.), ще не було ні радіо, ні телебачення, ні комп'ютерних мереж, але концепція вільної преси, закладена тоді, використовується й нині для всіх видів комунікації, як і в європейському законодавстві. Для свободи спілкування у США знайдено також конституційне підґрунтя в межах положень про вільне самовираження – це правило випливає з принципів, захищених Першою поправкою.

У 1966 році Конгрес США ухвалив Закон «Про свободу інформації» [6], що відкрив перед репортерами нові канали отримання інформації про діяльність уряду. За цим Законом вони мають доступ до урядових записів – не лише публічних, а й тих, що відкривають операції уряду.

Треба зазначити, що в одному важливому аспекті Перша поправка до Конституції США трактується дещо вужче, ніж закладений у неї зміст: урядові треба кожного разу надавати вагомі докази, що введення будь-якого обмеження свободи слова необхідне для досягнення важливої мети,

такої, наприклад, як захист національної безпеки чи приватного життя громадян. Інакше Перша поправка трактується значно ширше, ніж це випливає з її тексту, вона захищає ЗМІ від будь-яких зазіхань з боку держави, а коли йдеться про приватні звинувачення преси в наклепі, то й тут остання може розраховувати на захист, гарантований Першою поправкою.

Тож уже більше 200 років успішно відбувається американський експеримент – прагнення забезпечити громадянам можливість вільно обмінюватися інформацією на підставі норм конституційного права. Оскільки Конституція – це Основний закон країни, то тільки великими зусиллями можна внести до неї поправку. Лише те, що саме в Конституції записана гарантія свободи слова, самовираження та інформації, свідчить про велике значення, яке американці надають цій свободі. Особливістю розуміння цього права, закріпленого конституційно, на відміну від вітчизняного розуміння структури права на інформацію, тобто права збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію, в США цю структуру розглядають у контексті права на самовираження. Під поняттям вільного самовираження в американському праві розуміють низку особистих прав, кожне з яких є суттєвою складовою свободи самовираження. До цих особистих прав належать:

- право на вільний обмін інформацією з будь-якого предмета;
- право на отримання інформації від інших осіб;
- право запитувати та отримувати інформацію з усіх без винятку джерел;
- право спілкуватися та об'єднуватися з іншими особами;
- право не відповідати на запитання;
- право кожного мати особисті переконання чи вірування.

Підкреслимо, американці вважають, що кожне з цих прав впливає з гарантії права на самовираження, а в тій чи іншій ситуації воно визнається та захищається у вигляді самостійного права, гарантованого загальним принципом свободи самовираження [7].

У цілому можна дійти висновку, що право на інформацію в американському праві розглядається як частина права на самовираження і має такі складові, як отримання і передача інформації з будь-яких джерел (що повністю корелюється зі ст. 10 Конвенції про захист прав і основних свобод людини, за якою кожен має право на свободу самовираження, що включає свободу дотримуватися своїх думок, отримувати і поширювати інформацію та ідеї без втручання з боку державних органів і незалежно від державних кордонів).

Закон США 1996 року «Про телекомунікації» окреслив політику країни в цій галузі у XXI ст., хоча і не скасував Закон «Про зв'язок» 1934 року (на відміну від України). Питання ліцензування телекомунікаційних послуг та подібні не розглядаються в Законі «Про телекомунікації». Це зумовлено зовсім іншим рівнем проблем у сфері ІТ, які вирішує для себе американське суспільство сьогодні. Наприклад, цим Законом:

- скасовується система регулювання державою монополій у сфері надання послуг місцевого телефонного зв'язку;
- поступово будуть скасовані обмеження для місцевих телефонних компаній щодо надання послуг міжміського та міжнародного зв'язку;
- дозволяється конкуренція щодо надання теле- та відеопослуг; раніше такі послуги монопольно (у зоні своєї діяльності) надавали кабельні компанії;
- послаблюються обмеження на володіння телерадіомовними компаніями (зараз можна володіти необмеженою кількістю телевізійних станцій за умови, що їх сумарна потенційна аудиторія не перевищує 35 % сімей у США);
- розглядається один з аспектів власності на мовні станції: обмеженням щодо іноземної власності є заборона видавати ліцензії іноземцям, а також корпораціям, що більше ніж на 20 % належать іноземним громадянам;
- визначається, що порушенням є свідоме розповсюдження серед неповнолітніх непристойних матеріалів по Інтернету [8].

На відміну від України, ІТ у США – один із найбільш пріоритетних напрямів в економічній політиці уряду, активну участь в якій беруть помічники президента, Національна рада з науки і технологій при Білому домі та інші інституції. Відповідна увага приділяється створенню законодавчої та регулятивної бази цієї галузі. Закони, які приймає американський Конгрес, стосуються конкретних проблем (прецедентів), що виникають у процесі активного використання ІТ, зокрема Інтернету, а також спрямовані на захист права на інформацію чи можливих його обмежень у зв'язку з виявленням негативного впливу на інших членів суспільства чи суспільство в цілому. Це десятки законів, такі як «Про свободу Інтернету», «Про безкоштовний національний доступ в Інтернет», «Про нагляд за безпекою онлайн-комунікацій», «Про безпечні школи в Інтернеті», «Про електрон-ну демократію», «Про захист та запобігання злочинам у галузі електронної комерції» та ін.

Особливої уваги заслуговує ініціатива NGI (New Generation of Internet – Нова генерація Інтернету), запропонована Адміністрацією Б. Клінтона ще у 1996 році, яка забезпечила фінансування академічних, державних та промислових досліджень для розробки експериментальних мережевих програмних продуктів, інформаційних послуг та інфраструктури. Бюджет на 1999 рік Адміністрації Біла Клінтона передбачав 850 млн дол. на дослідження та розвиток широкомасштабного мережевого доступу, високих ІТ, програм розвитку та досліджень інформатизації, при цьому 110 млн дол. призначалися на NGI-ініціативу. NGI-ініціатива працювала з такими мережевими проектами, як Інтернет II, поєднавши зусилля понад 100 американських наукових університетів з метою створення та підтримки провідного стану мережі, розвитку мережевої інтеграції, засобів управління і програмних засобів для розширених досліджень та навчання.

Необхідно підкреслити, що в цьому проекті акцент робився на провідній ролі держави в організації наукових досліджень та створенні нових технологій для Інтернету II. При цьому Федеральна комісія США зі зв'язку свідомо відмовилася від регулювання надання онлайн-послуг за правилами, поширеними на телефонні компанії, і офіційно проводила політику максимального уникнення державних обмежень та спостережень за діями в Інтернеті, бо це начебто суперечить інтересам суспільства [9, с. 87].

Особливу роль у розвитку міжнародної інформаційної політики відіграла програма «Глобальна інформаційна інфраструктура» (GII), представлена Альбертом Гором у 1994 році, що передбачала п'ять головних пунктів: приватне інвестування, конкуренцію, гнучке регулювання, відкритий доступ та універсальні послуги. GII пропонувала єдиний погляд і політичну програму, які б визначали роль інформаційних та комунікативних технологій як засобу досягнення глобалізації суспільства [10].

Підкреслимо, що в США створено багато наукових та дослідних центрів, діють університети з вивчення законодавства в галузі єдиного інформаційного простору, зокрема Інтернету, а американський уряд приділяє питанню розвитку Всесвітньої мережі найсерйознішу увагу. США на державно-правовому та суспільному рівнях цілеспрямовано проводять політику сприяння розвитку новітніх ІТ, розуміючи, що це єдиний правильний шлях до національного добробуту зокрема та майбутнє світового співтовариства в цілому.

Загальновідомо, що інформаційне суспільство характеризується виробництвом інформаційного, а не матеріального продукту, тому в країнах, у тому числі Європейського Союзу, починає докорінно змінюватися не тільки рівень автоматизації виробництва, а й саме виробництво – продукт його стає більш інформаційноємним, що означає збільшення частки інновацій, дизайну і маркетингу в його вартості. Головним стратегічним ресурсом такого суспільства стає знання, тобто інформація, яка проникає в усі сфери суспільства та держави і коригується поняттям інформаційної сфери.

У цьому контексті, можливо, одним із перших європейських джерел права на інформацію треба вважати Біблію, де сказано, що спочатку було Слово. Це співзвучно сучасному постулату інформаціології про те, що «інформація первинна». Але треба зауважити, що поняття права на інформацію почали вживати як таке фактично у другій половині ХХ ст. з появою кібернетики, інформатики, інших нових наукових дисциплін та сучасних мас-медіа – радіомовлення, телебачення, комп'ютерних мереж передачі даних. На думку автора, за змістом право на інформацію принципово

не відрізняється від права на свободу слова, його можна розглядати як сучасне формулювання чи усвідомлення свободи слова та самовираження.

Історія свободи інформації невідривно пов'язана з історією свободи слова, думки, преси. Причому, як зазначив на початку XX ст. Є. Тарновський, «друковане слово значнішою мірою, ніж усне, є могутнім засобом прояву особистості, надзвичайно посилює та закріплює вплив на маси не тільки в сучасному, а й у віддаленому майбутньому» [11, с. 147]. Друковане слово не лише поширює відому думку, ідею чи почуття в даний час, а й зберігає їх на майбутнє, передаючи пережиті сучасними поколіннями хвилювання та пристрасті їхнім нащадкам.

Значення друкованого слова було гідно оцінено після винаходу книгодрукування тими, кому це слово загрожувало викриттям та плямуванням. Перші спроби попередньої цензури належать уже до XV ст., щойно стали з'являтися друковані видання. Церковна влада з турботою та недовірою поглянула на цей новий витвір людського розуму, передчуваючи, що «книга вб'є церкву» (*ceci tuera cela*). У Кельні та Майнці наприкінці XV ст. місцеві єпископи встановили духовну цензуру. У 1501 році вже сам папа Олександр VI видав буллу про встановлення цензури у чотирьох німецьких провінціях, де з'явилося багато книжок та трактатів, неугодних місцевій церкві. У 1515 році напередодні Реформації була видана нова булла, що встановлювала духовну цензуру вже скрізь у католицькому світі. Коли після цього спалахнув реформаторський рух, багато «еретичних» книг було спалено, іноді разом зі своїми авторами (наприклад, із відомим усім філософом Джордано Бруно). Спалювали книги (а іноді й авторів як первинне джерело небажаної інформації) не тільки старанні католики, а й старанні протестанти. Кожна сторона знищувала книги своїх супротивників.

Найбільш ранню перемогу друковане слово отримало в Англії. За Тюдорів і ще більше за Стюартів стан англійського друку був жалюгідний. В охопленій релігійними та політичними заворушеннями країні преса, природно, відігравала роль першої скрипки. З'явилася маса дрібних брошур, памфлетів і книг про злободенні питання громадського життя; тоді ж в Англії зародилась і періодична преса – перша щотижнева газета (1622 р.). Тим часом загальний нагляд за пресою був у руках сумнозвісної Зоряної Палати. Зазвичай засуджених письменників виставляли біля ганебного стовпа, клеймували, нівечили (відрізали вуха чи праву руку), кидали у в'язницю на все життя, а іноді страчували. Наприклад, за Єлизавети відсікли праву руку Дж. Стеббсу лише за те, що він написав твір на захист пуританізму (проти англійської церкви). І хоча «славнозвісна» Зоряна Палата була ліквідована, після реставрації Стюартів у 1660 році знову почалися суворі переслідування преси на підставі особливого постулату, так званого Licensing Act (Закон про дозвіл друку), який став одним із перших законодавчих актів, що обмежував вільне поширення інформації.

Після «славної» революції 1688 року попередня цензура в Англії проіснувала недовго. Закон про цензуру був прийнятий як тимчасовий захід, для продовження його дії кожного разу вимагалась особлива постанова парламенту. В 1694 році термін дії закону про цензуру закінчився, і палата общин строк його дії не продовжила, хоча палата лордів була «за». Мотиви, якими керувались англійці у XVII ст., були суто практичного, утилітарного характеру – цей закон ускладнював книжкову торгівлю та спричиняв різного роду зловживання. Принципове питання – становить свобода преси (інформації) благо чи зло для суспільства – англійці на той час не розглядали. Проте у 1695 році попередня цензура в Англії була ліквідована. Звичайно, це не означає, що одразу після цього там запанувала свобода слова і друку. Кожний англієць мав право надрукувати все, що йому заманеться, але йому загрожувало судове переслідування на основі нечітких та плутаних законів про пасквіль (тобто таких, які, за сучасною термінологією, спрямовані захищати честь, гідність, репутацію потерпілого). Саме поняття пасквілю було таким невизначеним і туманним, що навіть знавець англійського права Піт Старший, Прем'єр-міністр Великобританії (1766–1768 рр.), казав, що ніколи не міг зрозуміти, що таке пасквіль.

Показово, що цього не можуть визначити й сучасні законодавці. Так, сьогодні в українському законодавстві немає жодних критеріїв визначення ступеня завданої шкоди честі, гідності та репутації [12]. Це є предметом постійного порушення сучасного права на інформацію та призводить до повільного призначення судами штрафів у таких випадках (наприклад, що для одних – образа, для

інших – цілком позитивна інформація). Сумним прикладом таких справ в Англії XVIII ст. був процес усім відомого Д. Дефо. За дотепний памфлет проти політики англійської церкви стосовно дисидентів у 1702 році він був засуджений до грошового штрафу, виставлення біля ганебного стовпа та тюремного ув'язнення на невизначений строк.

В Англії свобода інформації не регулювалася конституційним актом чи певними законами про пресу, як, наприклад, у Франції чи Німеччині. Свобода інформації була (так само, як і право зборів тощо) природним продовженням усіма визнаного права кожної особи виражати свої думки з будь-яких питань і в будь-якому напрямі, аби в її словах не було визнано складу злочину за вироком присяжних у випадку притягнення до кримінальної відповідальності. Тобто з часом англійське право вже не знало певних, завчасно встановлених обмежень дозволеного та недозволеного при поширенні інформації, надаючи в кожному окремому випадку право вирішувати громадському суду на основі прецедентів та міркувань. Іншими словами, свобода інформації в Англії стала обмежена загальним принципом: все, що не заборонено, – дозволено. У XIX ст. в цій країні жодного разу не порушувалося питання про обмеження свободи друку шляхом видання яких-небудь особливих законів за нові види провини. Вочевидь, історична тенденція – ніде інформація не була більш «вільною», як у Великій Британії, США та інших англосаксонських землях.

Іншим шляхом, ніж в Англії, розвиток свободи слова та інформації відбувався у Франції, хоча зрештою результат був приблизно таким самим. До Великої революції 1789 року у Франції згідно із загальним політичним устроєм абсолютної монархії панувала сувора попередня цензура поряд із суворою кримінальною відповідальністю за порушення різних регламентів щодо друку. Складання творів неприємного для уряду змісту загрожувало вигнанням за межі королівства, в'язницею, роботами на галерах тощо. А в 1757 році було навіть проголошено смертну кару всім, хто буде викритий у складанні та поширенні творів антирелігійного чи антикоролівського змісту, які ображають королівську владу та порушують державний спокій. Цензура забороняла будь-який твір, що видавався їй щонайменше підозрілим за тоном чи змістом (див.: Кушакова-Костицька Н.В. Законодавче регулювання права на інформацію: до історії питання // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – Івано-Франковськ. – 2004. – Вип. 12. – С. 62–68). Навіть кількість типографій була обмежена: передбачалося лише 250 типографій і не більше. Це тривало протягом XVIII ст., незважаючи на зростання потреб в отриманні інформації. Одним словом, дещо в інших обрисах панували порядки, відомі нам із власного досвіду.

Велика французька революція відразу зміла усю купу королівських указів, наказів та заборон, що тяжіли над свободою слова протягом майже трьох століть. Стаття 11 Декларації прав людини і громадянина 1789 року вперше в Європі проголосила свободу слова у такому вигляді: «Вільне вираження думок та поглядів є одним з найцінніших прав людини; кожний громадянин може вільно висловлюватися, писати та здійснювати публікації, відповідаючи лише за зловживання цією свободою у випадках, визначених законом» [13, с. 33]. Тож її можна вважати першим у світі правовим актом, що закріпив право людини на інформацію майже у сучасному звучанні. Це підтверджує той факт, що стаття 11 Декларації прав людини і громадянина включена до преамбули нині чинного Основного закону Французької Республіки [14, с. 135–136]. Конституція 1791 року гарантувала кожному свободу говорити, писати чи публікувати свої думки без будь-якої цензури чи нагляду до їх публікації.

У 1881 році було видано Закон про пресу, за яким вона стала вільною не тільки від попередньої цензури, а й від усіляких зборів, застав, узагалі від будь-якого адміністративного втручання. Таким чином, згодом у Франції була прийнята така сама система, як і в Англії, тобто право на інформацію стало вільним від будь-яких попереджувачих поліцейських обмежень, а межі наданого права стали встановлювати судовим переслідуванням за проступки, визначені законом. Їх кількість незначна. Найбільш поширеними з них при судовому розгляді стали дифамація, образа приватних осіб, порушення норм моралі (публікація непристойних видань, малюнків тощо), а також порушення декількох спеціальних правил стосовно друкованих видань (щодо ненадання встановленої кількості екземплярів видання та ін.).

Поступово свобода інформації була визнана усіма європейськими державами. Попередню цензуру скасували всюди: в Англії – у 1695 році, Швеції – у 1766, Данії – у 1770, Норвегії – у 1814, Бельгії та Нідерландах – у 1815, Німеччині, Австрії, Італії, Швейцарії – у 1848. Іспанська Конституція 1876 року у статті 13 визнавала, що всі іспанці мають право вільно виражати свої думки та переконання усно, письмово, у пресі й подібними засобами та без попередньої цензури. Різниця в галузі законодавчого регулювання права на інформацію між окремими країнами Західної Європи була виражена, головним чином, у регламентації публікування періодичних та неперіодичних видань: з пред'явленням певної кількості екземплярів адміністрації або без пред'явлення та без заяви поліції про вихід нового періодичного видання. В Англії, Бельгії, Данії, частково у Швейцарії примірники нових видань не подавалися в жодну установу і про жодне створене періодичне видання не робилося особливого оголошення. У Франції, Іспанії, Італії, Німеччині, навпаки, про кожне періодичне видання місцева адміністрація мала робити особливу заяву із вказівкою на порядок випуску видання, ім'я та місце проживання відповідального редактора та ін.

Щодо історії міжнародного права розвитку свободи інформації, то насамперед треба згадати Загальну Декларацію прав людини 1948 року, завдяки якій право на інформацію та свобода самовираження стали формально визнаними міжнародними нормами. Стаття 19 Декларації визначала, що «кожен має право на свободу переконань і вільне вираження їх; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, отримувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів» [13, с. 12].

Стаття 10 Європейської конвенції з прав людини і основних свобод 1950 року ще раз засвідчила, що кожен має право на самовираження, яке включає свободу дотримуватися своїх поглядів, шукати, отримувати і поширювати інформацію та ідеї без втручання з боку державних органів і незалежно від державних кордонів. Зауважимо, що аналогічний зміст має і стаття 11 Конвенції Співдружності Незалежних Держав з прав і основних свобод людини 1995 року [13, с. 542, 714].

Важливим документом для розвитку міжнародного інформаційного права стала Конвенція про міжнародне право спростування від 1952 року, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН, у якій дається визначення інформаційних повідомлень, інформаційних агентств та узгоджується право на комюніке держав – учасниць Конвенції з приводу дифамації в інформаційному повідомленні [13, с. 399–403].

Декларація принципів міжнародного культурного співробітництва від 1966 року у статті VII проголошує: широке поширення ідей та знань, що базуються на максимально вільному обміні та порівнянні, необхідне для творчої діяльності, пошуку правди та розквіту людської особистості. Тим самим право на інформацію визнається одним із культурних прав людини [13, с. 392–393].

Стаття 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права визначає: кожен має право на свободу вираження своїх поглядів, що включає право шукати, отримувати та поширювати інформацію в будь-який спосіб за своїм вибором, тим самим проголошуючи право на інформацію як одне з політичних прав [13, с. 159].

Декларація свободи висловлювань та інформації, прийнята Комітетом міністрів Ради Європи у 1982 році, проголошує, що свобода інформації необхідна для соціального, економічного, культурного і політичного розвитку кожної людини, вона є умовою гармонійного розвитку соціальних і культурних груп, націй і міжнародного співтовариства [15, с. 141–142].

Сучасна інформаційна політика Європейського Союзу започаткована з середини 80-х років минулого століття, коли було закладено два головні політичні компоненти стратегії інформаційного суспільства ЄС: діяльність у сфері досліджень і технологічного розвитку ІКТ, ініційована в 1984 році програмою «ESPRIT» з ІТ і продовжена у 1986 році спеціалізованими тематичними прикладними програмами на транспорті, в охороні здоров'я та дистанційному навчанні, а також програмою «RACE» з питань передових телекомунікаційних технологій.

Уже в 1997 році Єврокомісія зазначала, що інформаційним суспільством слід вважати:

- суспільство нового типу, що формується внаслідок глобальної соціальної революції та породжується вибуховим розвитком і конвергенцією інформаційних і комунікаційних технологій;
- суспільство знань, тобто суспільство, в якому головною умовою добробуту кожної людини і кожної держави стає знання, здобуте завдяки безперешкодному доступу до інформації та вмінню працювати з нею;
- глобальне суспільство, в якому обмін інформацією не матиме ані часових, ані просторових, ані політичних меж; яке, з одного боку, сприяє взаємопроникненню культур, а з другого – відкриває кожному суспільству нові можливості для самоідентифікації [16, с. 49–50].

Підкреслимо, що прийнято багато міжнародних документів, які мали історичне значення у закріпленні та тлумаченні права людини на інформацію, зокрема до них належать відома доповідь 1980 року Шона МакБрайда «Багато голосів, один світ», а також «Шлях Європи до інформаційного суспільства. План дій», схвалений Європейською Комісією у 1994 році і розроблений під впливом прийнятої урядом США «Глобальної інформаційної інфраструктури» [17, с. 117], і директиви ЄС з приводу захисту персональних даних тощо.

Один із пріоритетів ЄС, пише Н. Марчук, полягає в тому, щоб впевнитися: бізнес, освіта Європи, уряди і громадяни продовжують відігравати провідну роль у формуванні й участі в глобальній інформаційній складовій світової політики й економіки [18, с. 211].

Таке розуміння ролі особи та держави в процесі переходу до інформаційного суспільства знайшло відображення в Резолюції ЄС «Біла книга. Зростання, конкурентоспроможність, зайнятість: виклики та стратегії XXI століття» [19], Директиві ЄС «Зелена книга. Життя і працевлаштування в інформаційному суспільстві» [20], Рекомендації «Інформаційна магістраль для глобального суспільства» [21] тощо.

Щоб досягти цього, використовують такі методи:

- стимулювання досліджень розвитку і розгортання новітніх інформаційних структур і технологій зв'язку;
- встановлення і підтримка структури регулювання і стандартів, розроблених (призначених) для забезпечення єдиного підходу у цьому питанні;
- стимулювання розвитку заявлених застосувань і змістовної підтримки ініціатив, що заохочують і дають змогу усім європейцям користуватися надбаннями і брати участь в інформаційному суспільстві [18, с. 213].

Особливе місце серед міжнародних документів щодо розвитку інформаційних відносин та інформаційних прав людини займає Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства [22, с. 85–93]. Цей документ зазначає, що кожному і будь-де має бути забезпечена можливість участі та глобального доступу у процесі будівництва глобального інформаційного суспільства. Учасники хартії звертаються, зокрема, до країн, що розвиваються, закликаючи до прийняття ними послідовних національних стратегій розвитку ІТ. Політична та регуляторна діяльність у сфері ІТ повинна бути сприятливою з метою заохочування конкурентоспроможності вітчизняної економіки, досягнення цілей розвитку та соціальної єдності, розвитку людських ресурсів тощо.

Слід зауважити, що в багатьох сучасних міжнародних документах офіційно вживається термін «інформаційне суспільство», зміст якого розкривається у документах Ради Європи, наприклад у Політичній декларації, прийнятій на 5-й Конференції Комітету міністрів Ради Європи з інформаційної політики 11–12 грудня 1997 року у м. Салоніки (Греція). Інформаційне суспільство згідно з цим документом буде значною, провідною силою економічних, соціальних та технологічних змін та значною мірою впливатиме на функціонування суспільства взагалі й на відносини між індивідами, групами та країнами на міжнародному рівні, надаючи підвищені можливості для комунікації та обміну інформацією, зокрема, на міжнародному рівні, через глобалізацію інформаційних мереж, послуг для широкого загалу [23, с. 290]. Можна зазначити, що інформаційне суспільство характеризується насамперед тим, що головна роль у ньому належатиме інформаційній діяльності, а інформація стане найвищою цінністю, оскільки до того визначальними були діяльність у сфері сільського господарства, а потім – в індустріальній.

Комітет міністрів Ради Європи прийняв також План дій сприяння вільному вираженню поглядів та обміну інформацією на пан'європейському рівні в рамках інформаційного суспільства, спрямований на реалізацію права людини на інформацію при побудові інформаційного суспільства [23, с. 291–293]. Цей план включає дії:

- щодо контролю за розвитком інформаційного суспільства;
- щодо доступу до нових засобів комунікації та інформації;
- у сфері саморегуляції;
- регулятивні;
- щодо зловживання новими технологіями, новими комунікаційними та інформаційними послугами;
- щодо насильства і нетолерантності;
- у галузі концентрації засобів масової інформації, плюралізму та виключних прав;
- спрямовані на участь індивідумів у суспільному житті;
- у галузі авторських і суміжних прав;
- щодо розвитку країн Центральної та Східної Європи.

Особливої уваги в контексті можливого правового регулювання права людини на інформацію, на думку автора, заслуговують дії у сфері саморегулювання та регулятивні. Це зумовлено тим, що європейська політика в інформаційній галузі зокрема та у галузі правової політики в цілому все більше орієнтується на саморегулювання, що, в свою чергу, повинно здійснюватися на фоні зростаючого рівня самосвідомості та цивілізованості ЄС. У цьому випадку передбачається сприяння на міжнародному рівні саморегулюванню постачальників і операторів нових комунікаційних та інформаційних послуг з метою впровадження відповідальності для забезпечення прав людини, прав меншин, демократичних цінностей, прав мас-медіа. Прикладом такого саморегульовального механізму можуть бути етичні кодекси операторів інформаційних послуг (інтернет-провайдерів), яких вони повинні дотримуватися при наданні відповідних послуг користувачам мережі Інтернет.

Щодо регулятивних дій в інформаційній галузі, передбачається розробка норм і принципів з метою захисту прав людини та демократичних цінностей у рамках співробітництва з Радою ЄС та сприяння транскордонному співробітництву між національними законодавчими органами, що регулюють сектори телерадіомовлення, комунікаційні та інформаційні послуги.

Показово, що у документах Ради Європи право на інформацію часто розглядається в контексті саме культурних прав людини. Так, у Резолюції № 1 «Вплив нових комунікаційних технологій на права людини та демократичні цінності», прийнятій на 5-й Конференції Комітету міністрів Ради Європи 11–12 грудня 1997 року у м. Салоніки (Греція), зазначається, що нові ІТ сприятимуть виробництву і розповсюдженню творів європейського походження, особливо культурних та освітніх праць, і культурному обміну між європейськими країнами та регіонами, розвитку освіти [23, с. 293–296].

Крім того, в цьому документі було введено терміни «універсальні інформаційні послуги» та «принцип універсальних інформаційних послуг», на основі яких нові засоби комунікації та інформації будуть доступні на суспільному рівні для всіх індивідумів і незважаючи на географічне розташування.

У грудні 1999 року Європейська Комісія започаткувала ініціативу «Електронна Європа», яку в березні 2000 року в Лісабоні підтримала Європейська рада. Ухвалений пізніше документ «Електронна Європа – інформаційне суспільство для всіх» становить частину так званої Лісабонської стратегії, згідно з якою до 2010 року економіка Європейського Союзу має стати найконкурентнішою і найдинамічнішою у світі. На шляху до «електронної Європи» ініціатива визначила такі ключові цілі:

- привести цифрові технології та Інтернет до кожного громадянина, в кожному оселю, школу, на підприємство та державну установу;
- подолати цифрову «неписьменність» у Європі через культуру підприємництва, відкриту до застосування нових ІТ;
- забезпечити соціальну лояльність інформаційного суспільства.

Щоб виконати ці завдання, Комісія в травні 2000 року ухвалила план дій «Електронна Європа 2002», а в червні його затвердила Європейська рада у м. Фейрі (Португалія). Головні заходи мали на меті заохочувати користування Інтернетом, робити його дешевшим, швидшим та безпечнішим і залучати до цього людські та фінансові ресурси.

У червні 2001 року додався план дій «Електронна Європа+» для країн-кандидатів, а в червні 2002 року Європейська рада в м. Севільї (Іспанія) ухвалила вже наступний план дій – «Електронна Європа 2005» [24].

Інноваційною за змістом є Сьома рамкова програма ЄС 2007–2013 років, якою передбачено підвищення конкурентоздатності європейської інформаційної індустрії та інших промислових галузей високих технологій для задоволення потреб суспільства й економіки. Програма забезпечить європейську науково-технологічну базу, трансформацію ІТ для всіх сфер життєдіяльності європейської спільноти та стимулює інноваційний розвиток європейського інформаційного суспільства [25].

Одним зі специфічних способів побудови інформаційного суспільства, яким відрізняється Західна Європа, є значний вплив макроекономічної політики країн, спрямованої на досягнення певного балансу між повним контролем з боку держави і законами ринку, іншими словами, поєднання урядових і ринкових сил з урахуванням того, що роль кожної з них може змінюватися залежно від ситуації, яка склалася. Характерним для європейських країн є пошук балансу між ринковою та соціальною орієнтаціями. Свое відображення він знайшов у звіті датського уряду «Інформаційне суспільство 2000», де підкреслюється, що «ринку не можна дозволити взяти контроль над стратегією розробки інфомагістралей, однак ця стратегія повинна враховувати можливості ринкових сил». Ефективна реалізація такої програми, зазначає вітчизняний політолог П. Струнін, привела до того, що Данія є одним із лідерів у розвитку інформаційного суспільства та одним із найбільших експортерів системи електронного урядування у світі. Основною метою урядової стратегії електронного суспільства на 2011–2015 роки стало впровадження програмних рішень як основного способу взаємодії між громадянами та органами влади. Стратегія під назвою «цифрова дорога до майбутнього процвітання» спрямована на поступове витіснення паперових форм і поштових пересилань. Таким чином, передбачалось, що громадяни використовуватимуть Інтернет для відправлення усіх заяв і повідомлень, наприклад у разі зміни місця проживання, запису дитини в дитячий садок або отримання нового паспорта. Крім того, для кожної фізичної та юридичної особи буде створено безкоштовну поштову скриньку, на яку надходитимуть відповіді від органів влади. Влада розраховувала на те, що до 2015 року паперова комунікація між громадянами та органами влади буде повністю припинена [26, с. 108].

У рамках інформаційного забезпечення національної безпеки, захисту особистої інформації є боротьба з кіберзлочинністю, оскільки це особливо актуальна проблема для країн Європи, що обумовлено високим рівнем комп'ютерної оснащеності різних сфер життєдіяльності суспільства.

Найбільш поширена класифікація кіберзлочинів на сьогодні ґрунтується на Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність, що була відкрита для підписання у листопаді 2001 року та ратифікована Україною у вересні 2005 року. Згідно із заголовками 1–5 частини 1 розділу II цієї Конвенції кіберзлочини поділяються так:

- правопорушення проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем: незаконний доступ; нелегальне перехоплення; втручання в дані; втручання в систему; зловживання пристроями (ст. 2–6);
- правопорушення та злочини, пов'язані з комп'ютерами: підробка, пов'язана із комп'ютерами; шахрайство, пов'язане з комп'ютерами (ст. 7–8);
- правопорушення, пов'язані зі змістом: правопорушення, пов'язані з дитячою порнографією (ст. 9);
- правопорушення, пов'язані з порушенням авторського права і суміжних прав (ст. 10) [27].

Цікавим є той факт, зазначає у цьому аспекті В. Ліпкан, що з аналізу нормативно-правових актів низки країн Європейського Союзу, відповідно до яких закріплена відповідальність за передбачені

цією Конвенцією діяння, видно, що найбільше відповідає конвенціональним нормам Кримінальний кодекс Німеччини [28, с. 42].

Стурбованість міжнародного співтовариства щодо розвитку кіберзлочинності також знайшла відображення, зокрема, в таких міждержавних угодах, як Бангкокська декларація з попередження злочинності та кримінального правосуддя (2015 р.), Бухарестська декларація про міжнародне співробітництво в боротьбі з тероризмом, корупцією і транснаціональною організованою злочинністю (2016 р.), Всесвітній саміт з інформаційного суспільства (2015 р.) тощо.

Існує також іще низка міжнародних документів у галузі правового регулювання права на інформацію, які потребують всебічного дослідження вітчизняними вченими, зокрема правниками. Безперечно, подальше вивчення історичного досвіду регулювання права на інформацію, ратифікація міжнародних угод у галузі інформації, імплементація відповідних міжнародних норм у вітчизняне законодавство сприятимуть процесу інтеграції України у світове співтовариство в інформаційну еру.

3.2. Становлення інформаційного суспільства у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи

Уперше терміни на означення території центральної (серединної) Європи, зазначає М. Кріль, почали використовувати у 40-х роках XIX ст. німецькі вчені Ф. Ліст і К. фон Брук, які стали ідеологами проекту бачення майбутнього Європи. Їхні ідеї розвинув Ф. Науманн на початку XX ст. На початку 30-х років XX ст. чеський учений Я. Бідло вперше спробував обґрунтувати поняття Центрально-Східної Європи на позначення особливого геополітичного регіону. Згодом це питання вивчали поляки М. Хандельсман і О. Халецький, угорці І. Бібо, Є. Шуц і П. Ганст, італійці Д. Каччано і Р. Піккіо та ін. Німецькі вчені широко використовували виначення «східноєвропейські дослідження» чи «східні дослідження». Натомість у Великій Британії, Франції і США віддавали перевагу «радянології». З 90-х років XX ст. у науковій літературі набули поширення терміни «Південно-Східна Європа», «Центрально-Східна Європа», «Східно-Центральна Європа», «Східна і Центральна Європа». Поруч з географічними вони відображають також певні політичні, економічні та соціальні реалії [29, с. 42].

На думку Л. Зашкільняка, Східна Європа у вузькому сенсі слова – географічно центральна і північно-східна Європа, населена переважно слов'янськими народами, складова 2/3 території цього підконтиненту Євразії. Термін дуже контекстно залежний і навіть мінливий; як зазначено в документі Організації Об'єднаних Націй, є «майже так само багато визначень Східної Європи, як областей науки» і «кожна оцінка просторових тотожностей – по суті соціальна і культурна конструкція».

Східна Європа – область, що розташована між Центральною Європою і Західною Азією, з відмінними рисами, властивими Візантії, сформованими під сильним впливом Османської імперії. Таким чином, європейські історики визнають спадкоємність найбільших країн Східної Європи від культур еллінської, Римської та Візантійської імперій. Тому навіть у колоніальний період Західної Європи в Англії і Франції імперіями в повному сенсі вважалися тільки Російська, Німецька та Австрійська, що лежали здебільшого на схід від Ельби. Імперії Сходу протиставлялися цивілізаціям Заходу [30, с. 10–11].

Центральна Європа, зазначає Є. Кіш, – це окреслення меж чи території центральноєвропейського регіону, визначення країн, які входять до цього регіону, що є вже традиційно дискусійним питанням історії не тільки країн власне регіону чи їх сусідів, більше того, це питання глобального рівня. Тематика Центральної Європи, як, власне, і центральноєвропейський регіон, була і є питанням стратегічного характеру і входить до сфери впливу, інтересів США, ЄС, Росії тощо. Як відомо, геополітичне значення ролі центральноєвропейського регіону сформулював відомий англійський вчений Х.Дж. Макіндер у праці «Демократичні ідеали і реальність: хто панує в Центрі Європи, той керує Серцевою землею; хто панує в Серцевій землі, той керує Світовим островом; хто панує на Світовому острові, той керує світом» [31, с. 190].

Таким чином, «Центральна та Східна Європа» (англ. *Central and Eastern Europe*) – загальний термін для групи країн у Центральній, Південно-Східній та Східній Європі, які після закінчення Другої світової війни опинилися під впливом Радянського Союзу.

Відповідно на цій території превалювало соціалістичне ставлення до формування інформаційного простору, яке полягало як у критичному ставленні до самої ідеї інформаційного суспільства, так і у несприйнятті його західних концепцій. Наприклад, ідея інформаційної перспективи технологічного детермінізму генезису соціуму як прогресивного напрямку соціалізації суспільних відносин вважалася хибною, оскільки нібито призведе до технологізації цих відносин на кшталт американської моделі. Не сприймалися також концепції інформаційного суспільства як соціально-інженерного проекту (Японія, Південна Корея) та прогнозованого етапу розвитку людської цивілізації (Західна Європа).

Після колапсу «залізної завіси» у 1989–1990 роках у науковій літературі часто використовували поняття країн Центрально-Східної Європи (Албанія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Естонія, Латвія, Литва, Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія, Чорногорія), які мають багато спільного, зокрема те, що у другій половині ХХ ст. ці країни належали до соціалістичного табору, мали планову економіку, спільні цінності, тісні політичні стосунки тощо. Сьогодні вони здебільшого увійшли до ЄС і вимушені трансформувати свою економічну, політичну, соціальну систему згідно з вимогами ЄС, у тому числі щодо впровадження досягнень ІТ.

Суть сучасних соціотехносферних процесів, слушно зауважує український вчений М. Кравець, виявляється в одночасних змінах онтологічних припущень, гносеологічних установок, методологічних регулятивів, у взаємозв'язку яких і усвідомлюють нову соціально-гносеологічну ситуацію, пов'язану з формуванням інформаційного суспільства у сучасному європейському інформаційному просторі [32, с. 43]. Це, на думку автора, є однією з причин виникнення локальних (регіональних) інформаційних цивілізацій, які різняться, зокрема, за рівнем загальної культури суспільства щодо здатності виробляти, сприймати і раціонально застосовувати відомості, дані, знання для потреб життєдіяльності.

Автори навчального посібника «Основи інформаційного права України» вважають, що серед локальних інформаційних цивілізацій сьогодні можна назвати такі: найбільш розвинута інформаційна цивілізація – США; менш розвинута – країни Західної Європи, Азія (Індія, Китай та ін.); недостатньо розвинута – Африка, Латинська Америка, Східна Європа. Межа ХХ і ХХІ ст. ознаменувалася переходом світової цивілізації від індустріального до інформаційного суспільства. У 1993 році Європейська Комісія офіційно проголосила поступ Європи до інформаційного суспільства – суспільства, в якому діяльність людей здійснюється на основі використання послуг, що надаються за допомогою інформаційних технологій та технологій зв'язку [33, с. 8–9].

Поява інформаційного суспільства в Європі надає нові можливості сприяння зростанню, підвищенню зайнятості та справедливості, зазначається у доповіді Міжнародної федерації журналістів, його можна поставити на службу як суспільству, так і приватному сектору. Будівництво інформаційних магістралей обходиться дорого у плані як фінансових інвестицій, так і людських ресурсів, тоді як наслідки їх появи для майбутнього залишаються невизначеними. Проте ясно, вважають автори доповіді, що перед Європою стоять п'ять великих проблем:

- як домогтися виграшу для громадян в галузі демократії, доступу до інформації та поліпшення якості життя;

- як зробити так, щоб інформаційне суспільство надало стабільні перспективи зайнятості та соціально захищені робочі місця для добре підготовлених і впевнених у собі професіоналів засобів інформації;

- як уникнути зростання концентрації власності в засобах інформації і комунікаційної промисловості;

- як зміцнити плюралізм і свідомість громадського обов'язку в засобах інформації і водночас уникнути такого становища, коли європейське суспільство буде затоплено готовими інформаційними

послугами іноземного походження, які перешкоджають розвитку європейських засобів інформації, індустрії розваг та інформаційних послуг;

– як уникнути соціального відчуження будь-яких сегментів суспільства [34].

У доповіді також ідеться про невідповідність населення, соціальних інститутів та великої частки ділового світу до нових технологій, що найбільш очевидно в країнах Східної і Центральної Європи. Поширилися невігластво і невпевненість, невміння поставити засоби інформації та інформаційні служби в центр програми реформ, що загрожує підірвати здатність галузі скористатися потенційними благами конвергенції засобів інформації у мультимедійному середовищі існування. Трьома китами інформаційної революції є телефон, телевізор і комп'ютер. Вони стали двигунами змін завдяки: по-перше, цифровим технологіям; по-друге, використанню оптико-волоконного телефонного кабелю на головних телефонних магістралях планети, що дає змогу одночасно передавати мільйони звукових повідомлень по одному лише волоску кабельного пучка; по-третє, стрімкому падінню вартості комп'ютерної техніки.

Водночас слід погодитися з Л. Семагіною, яка зауважує, що розвитку технологій інформаційного суспільства властива нерівномірність впровадження сучасних інформаційно-телекомунікаційних систем, що є основою появи нового виду соціальної нерівності – інформаційної [35, с. 345].

Цікавим є питання про започаткування та розвиток інформаційного суспільства в країнах так званої народної демократії, або соціалістичного табору. Ці європейські країни, не в останню чергу завдяки своїй геополітичній близькості до Західної Європи, рішуче запроваджують ІТ в управлінській, соціальній, освітянській та інших сферах життєдіяльності соціуму.

Так, у грудні 2008 року уряд Республіки Польща ухвалив Стратегію розвитку інформаційного суспільства в Польщі до 2013 року. Як зазначено в преамбулі, «зادля швидкого і зрівноваженого суспільного росту, ефектом якого є покращання умов життя громадян». Ухвалена стратегія враховує пріоритети європейської політики у сфері інформаційного суспільства, які випливають з передумов Лісабонської стратегії та ініціатив «Європа – інформаційне суспільство для всіх» і її продовження – «2010 – європейське інформаційне суспільство для росту і працевлаштування» [36].

Підготовлена стратегія пов'язана з трьома ключовими документами, які окреслюють стратегічні напрями розвитку Польщі, зокрема Стратегією розвитку країни 2009–2015; надалі національною стратегією розвитку інформаційного суспільства було визначено Стратегію розвитку 2020, розроблену Міністерством регіонального розвитку у 2012 році, та Стратегію розвитку 2030, розроблену Міністерством адміністрації та цифризації в 2013 році.

З ініціативи Фонду з розвитку інформаційного суспільства «Освіта зараз» (Fundacja Rozwoju Społeczeństwa Informacyjnego – Teraz Edukacja) [37] було створено навчальні освітні портали Edustyle.pl та Edunews.pl, мета яких – впровадження цифрового навчального середовища.

У рамках програми «Цифрова школа» (Cyfrowa szkoła) (Dz. U. Nr 72, Poz. 411) [38], що окреслила початок всепольської програми з інформатизації середніх шкіл, 402 середні школи отримали мобільне комп'ютерне обладнання, 4212 вчителів пройшли навчання з підвищення ІКТ компетентності.

Було розроблено цифрові освітні ресурси на порталі Scholaris (2090 нових ресурсів, що охоплюють 75 % навчального плану з основних шкільних предметів); підготовлено та впроваджено 12 електронних підручників, доступних для вільного користування на відкритій платформі; підготовлено 18 освітніх навчальних телепрограм для шкіл на польському телебаченні, доступних для перегляду онлайн на освітньому порталі каналу TVP (Telewizja Polska). Розпочався інтенсивний процес створення і впровадження електронних підручників для учнів та вчителів початкових шкіл, гімназій і ліцеїв [39, с. 124].

Засади урядової політики в галузі інформаційного суспільства Чеської Республіки викладено у таких документах: «Державна інформаційна політика – шлях до інформаційного суспільства» (1998 р.), Головні засади державної телекомунікаційної політики (1998 р.) та План дій Урядової Ради з національної інформаційної політики (2000 р.), що відповідають директивам і рішенням ЄС та зовнішньополітичним стратегіям нової об'єднаної Європи. Розвитку інформаційного суспільства,

впровадженню інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери життя, підготовці відповідних кадрів сприяли також Закон «Про вільний доступ до інформації», Національна програма широкосмугового доступу, Національна стратегія інформаційної безпеки Чеської Республіки, основу яких складали положення Плану дій ЄС «Електронна Європа».

Після утворення в березні 2007 року координуючого, експертного і консультативного органу для прийняття рішень в цьому плані – Ради уряду з питань інформаційного суспільства, який очолив прем'єр-міністр, у Чехії реалізується правова і технічна ініціатива під егідою уряду, пошти та Міністерства внутрішніх справ, мета якої – створити базу для надання державних послуг в електронній формі в усіх сферах життєдіяльності, дати людям можливість отримати всі необхідні документи в одному місці – із земельних, комерційних, торговельних, юридичних та інших питань.

Введення в інформаційному середовищі інструментів електронної юстиції (*e-justice*) дає результати у вигляді забезпечення справедливого і чесного судочинства, що полегшує перевірку і широкий суспільний контроль, а також скорочення бюджетних витрат [40, с. 204].

Як приклад для інших чеських міст у 30-тисячному Пісеку здійснюється план концепту так званих міст типу *smart city* (розумне місто). З'явилася розумна парковка, яка дає змогу водієві дізнаватися про вільні місця через додаток у смартфоні, удосконалено спосіб комунікації з установами, що дає можливість легко дістатися з будь-якого кінця міста на громадському транспорті. Однією з важливих особливостей розумного міста є збір і обробка даних за допомогою спеціальних датчиків, наприклад для контролю за роботою вуличних ліхтарів або наповнення сміттєвих баків тощо.

У рамках нового концепту побудовано громадський басейн, станцію очищення води, зарядні станції для електромобілів і гібридів [41].

Значну увагу в Чехії приділяють підвищенню рівня медійної грамотності населення. Так, Міністерство освіти опрацювало Стратегію цифрової освіти до 2020 року і запровадило як предмет шкільної програми «медіа-грамотність» – як складову основної програми навчання і тематичних навчальних програм для середніх шкіл. Міністерство також опрацювало кілька програм, які мають навчити школярів орієнтуватися в інформаційному морі, а також самостійно шукати достовірні джерела. Представники чеського уряду та інститутів громадянського суспільства вважають, що тільки медійно грамотна людина, яка обдумує отриману інформацію, вміє її аналізувати, відділити «дезінформацію» і «фейк» (*fake information*) від правдивої інформації, здатна стати на захист демократичних цінностей. Із цієї стратегічної позиції розвиває роботу в галузі медіаосвіти і відома чеська гуманітарна організація «Людина у скруті». Молоді люди, вважають її учасники, так само, як і дорослі, приймають рішення на основі якогось досвіду, знань, а також отриманої інформації. Вони мають уміти не тільки знаходити таку інформацію у потоці інших доступних тем, а й критично оцінити, наскільки їй можна вірити, тобто бути медійно грамотними.

У 1997 році уряд Угорщини заснував Державний комітет з інформаційних технологій і телекомунікацій, який сприяє створенню націо-нальних мереж передачі даних, державних баз даних, реєстрів (стандартів) інформаційних систем. Політичні засади урядової політики викладено у документах «Відповідь Угорщини на виклики інформаційного суспільства» (1997 р.) та «Шлях до інформаційного суспільства» (2000 р.), в яких висловлюється підтримка європейським стратегіям політичного та економічного розвитку і висвітлюються перспективи інтеграції країни до ЄС на основі доктрини інформаційної цивілізації. Питання створення сучасного інформаційного суспільства, розвитку телекомунікацій, широкого використання ІКТ стоять в Угорщині на одному з перших місць у стратегічному плані розвитку економіки і суспільства [42].

Умови розвитку інформаційного суспільства визначаються низкою законодавчих актів, рішень уряду, діяльністю різних громадських структур, які об'єднують приватні фірми та державні організації в межах Національної інформаційної програми розвитку інфраструктури, завдання якої полягає у формуванні й здійсненні національної стратегії інформатизації, координації поштового, телекомунікаційного, електричного зв'язку, теле-, радіомережі та комп'ютерних засобів обслуговування, що належать установам, організаціям, підприємствам і приватному сектору.

Регулювання електронної торгівлі, застосування електронного підпису, державних закупівель із використанням ІКТ здійснюється федеральними законами і постановами уряду, зокрема:

- Закон CVII 2001 року «Про послуги електронної торгівлі, а також окремі питання, що стосуються електронних послуг, пов'язаних з інформатизацією суспільства» спрямовано на створення умов для поступального розвитку угорської економіки, підвищення її міжнародної конкурентоспроможності за допомогою збільшення ролі електронних послуг в інформатизації суспільства, а також захист прав споживачів у сфері електронної торгівлі відповідно до гармонізованої з ЄС правової бази;

- Закон XXXV 2001 року «Про електронний підпис», прийнятий з метою створення завершеного електронного оригіналу, а також правової бази для передачі даних у комерційній сфері, економічній та інших галузях інформаційного суспільства, розрізняє три типи електронних підписів:

 - простий (ім'я, надруковане в кінці тексту);

 - з підвищеним захистом (індивідуальне цифрове ім'я користувача (логін) із застосуванням посвідченого асиметричного (порівняно високої надійності) коду);

 - з кваліфікованою безпекою (його сила відповідає підпису, зробленому в присутності свідків і нотаріуса або юриста);

- постанова Уряду ВР 2146/2000 (VI.30) «Про концепцію системи електронної державної закупівлі та необхідні розпорядження, пов'язані з початком її функціонування», положення якої визначають:

 - основні положення концепції системи електронної державної закупівлі;

 - завдання, пов'язані з початком функціонування системи електронної державної закупівлі;

 - терміни введення системи електронної державної закупівлі.

Питання використання телекомунікаційного та інших видів зв'язку визначаються федеральними законами:

- Закон LXXII 1992 року «Про телекомунікаційний зв'язок», який регулює питання, пов'язані з методами й умовами надання телекомунікаційних послуг, визначає права і зобов'язання тих, хто надає такі послуги, вимоги, що ставляться до проектування, впровадження та функціонування телекомунікаційної мережі, умови для використання телекомунікаційних пристроїв і обладнання, вимоги щодо захисту телекомунікаційного зв'язку та обов'язки держави щодо телекомунікацій;

- Закон XL 2001 року «Про комунікаційні послуги», прийнятий для подальшого розвитку інфраструктури інформаційного суспільства, в інтересах забезпечення споживачів надійними, якісними і прийнятними за цінами комунікаційними послугами, з метою розвитку ринку зв'язку, його захисту, забезпечення конкуренції [43].

У Республіці Болгарія починаючи з 2000 року значні зусилля Ради міністрів були спрямовані на розробку та реалізацію Стратегії розвитку електронного уряду, головною метою якої було визначено «організацію і підтримку на вищому рівні влади довгострокового процесу впровадження електронного уряду».

Стратегічні цілі розвитку електронного уряду в Болгарії можна розділити на три напрями, що відображають соціально-економічну політику держави і особливості нових ІКТ, їх роль в економічному розвитку країни:

- надання громадянам і бізнесу якісного, економічно ефективного та простого доступу до державних послуг;

 - розширення технічних можливостей громадян і бізнесу щодо участі в управлінні країною;

 - створення організаційного, комунікаційного та інформаційного середовища для ефективної роботи державних установ відповідно до принципів, норм і досвіду ЄС.

У 2009–2011 роках спеціально утворена Рада з адміністративної реформи Болгарії визначила якісне адміністративне обслуговування та електронний уряд пріоритетами адміністративної реформи на період 2009–2013 років та ухвалила Концепцію Єдиної ланки контакту і Загальну стратегію електронного управління в Болгарії 2010–2015 [44].

Стратегія представляла бачення урядом стану електронного управління в Болгарії та його розвитку на наступне п'ятиріччя, враховувала попередній досвід роботи, положення Декларації міністрів, відповідальних за реалізацію політики електронного уряду в Європейському Союзі (Мальмо, 2009 р.) та положення Програми уряду європейського розвитку Болгарії на 2009–2013 роки. Цілями електронного управління в Республіці Болгарія було визначено:

- всеохоплюючі та якісні адміністративні послуги, узгоджені із запитами споживачів;
- відкрите та прозоре управління з широким використанням можливостей нових технологій (участь громадян в управлінських процесах, доступ до публічної інформації, звітність про виконання політики та діяльність адміністрацій, створення й удосконалення системи проведення електронного голосування);
- ефективне, результативне та стабільне управління з використанням сучасних інформаційних технологій.

Розвиток електронного управління згідно зі стратегією повинен ґрунтуватися на таких принципах:

- орієнтація на споживача, що полягає у вивченні споживача послуг, створенні зручних для нього умов отримання послуги, забезпеченні рівних умов доступу до послуг для всіх споживачів, стимулюванні громадян та бізнесу до використання можливостей електронного уряду, забезпеченні публічності та прозорості в діяльності адміністрацій, впровадженні інновацій;
- партнерство та співробітництво, що передбачає партнерство з бізнесом та громадянами, політичне лідерство і координацію спів-праці між адміністраціями, партнерство в рамках ЄС;
- архітектура, зорієнтована на послуги, що передбачає досягнення технологічної нейтральності електронного уряду від конкретних платформ, технологій та фірм; максимальне використання наявних технологій та знань; розробку і застосування референтних моделей електронного управління; повну оцифровку даних; оперативну сумісність (семантичну, технологічну та організаційну на базі міжнародних стандартів); впровадження випробуваних європейських технологій; забезпечення захисту даних тощо [45, с. 28].

Уряд Республіки Болгарія також виходив з того, що динамічний розвиток ІТ і масштабне поширення Інтернету в усі сфери людського життя вимагають безперервного оновлення більшої частини навчального матеріалу, особливо додатків у галузі бізнесу.

Із цією метою було запроваджено обов'язкову навчальну дисципліну «Інформатика», яку вивчають студенти всіх спеціальностей, зміст першого блоку якої спрямовано на те, щоб студенти:

- пізнавали архітектуру й основні компоненти PC;
- могли працювати з операційними системами Windows XP;
- використовували можливості бізнес-пакета Microsoft Office XP на середньому рівні;
- знали ресурси і послуги Інтернету;
- орієнтувалися в основних компонентах і технологіях web;
- знали можливості ефективного пошуку в Інтернеті.

Дисципліни другого блоку навчання формують наступний рівень у підготовці студентів у галузі ІТ та спрямовані на конкретні програми, які використовуються у відповідній предметній галузі і, звичайно, застосування Інтернету у банківській справі, фінансах, публічній адміністрації, маркетингу тощо.

Третій блок навчальної програми підготовки кваліфікованих ІТ-фахівців реалізується магістерським ступенем у її двох формах – денній та дистанційній. У дистанційному навчанні найбільшою мірою реалізовано безліч переваг електронного навчання [44].

Національна урядова комісія з інформатики Румунії започаткувала діяльність у 2000 році з прийняття Плану створення національної інформаційної інфраструктури як основи інформатизації державного управління (центральної та муніципальних органів влади); розвитку інформаційної індустрії. Згідно з цим документом, зокрема, планувалося до 2005 року завершити інформатизацію Румунії і досягти рівня інформаційного розвитку суспільства, необхідного для інтеграції в європейське інформаційне співтовариство.

Починаючи з 2009 року цими питаннями у Румунії опікується Міністерство зв'язку та інформаційного суспільства, яке є спеціалізованим органом центрального публічного управління в галузі зв'язку та інформаційних технологій, що діють з метою реалізації політики румунського уряду в цій галузі, до завдань якого належить створення передумов сталого переходу до інформаційного суспільства в Румунії.

Діяльність Міністерства ґрунтується на таких принципах:

- визначення інформаційного суспільства як такого суспільства, в якому доступ, придбання, зберігання, оброблення, передавання, розподіл і використання знань та інформації відіграють вирішальну роль;

- розуміння того, що інформаційне суспільство вимагає змін у всіх галузях: адмініструванні (електронний уряд), бізнесі (електронна комерція), освіті (дистанційне навчання), культурі (мультимедійні центри та віртуальні бібліотеки) тощо. В основі цих змін лежить використання Інтернету, який впливає на спосіб життя людей, на їх сферу діяльності, методи дослідження, спілкування між людьми і навіть на проведення дозвілля;

- визнання важливими чинниками для переходу до інформаційного суспільства ефективної комунікаційної інфраструктури та комп'ютеризації освітньої діяльності.

Структурними підрозділами Міністерства зв'язку та інформаційного суспільства є, зокрема, Національний інститут досліджень і розробок з інформатики; Агентство з обслуговування інформаційного суспільства; Національна компанія радіозв'язку – Радіоком; група управління проектом «Економіка знань».

Питаннями сфери інформаційних технологій у Словаччині займається Департамент з питань інформаційного суспільства при Міністерстві освіти, який у співпраці з іншими органами підготував документ «Політика інформаційного суспільства» (Резолюція уряду від 13.06.2001 р. № 522/2001), у якому задекларовано, що розвиток інформаційного суспільства є одним з основних пріоритетів урядової політики.

На базі цієї резолюції Міністерство освіти Словаччини працює над підготовкою документа «Стратегія інформаційного суспільства в Словаччині», у який включено пропозиції щодо створення Агентства інформаційного суспільства (АІС) як координуючого органу інформаційно-технологічної галузі країни. Таку можливість також активно розглядає уряд країни в перспективі подальшої трансформації цього агентства у Міністерство інформаційного суспільства Словаччини [46, с. 88–89].

Сербія, зазначає М. Дєдков, у глобальному рейтингу розвитку інформаційно-комунікаційних технологій 2015 року займає 51 місце (таке саме, як і в 2010 році) в першій третині списку. Вона відстає від Росії (45 місце), але випереджає такі країни, як Аргентина (52 місце), Казахстан (58), Бразилія (61), Україна (79), Китай (82), Південна Африка (88). Якщо порівнювати Сербію з країнами, куди наші співвітчизники охоче їдуть на постійне місце проживання, щоб працювати через Інтернет на основі фрілансу, то її позиції теж є непоганими. Нижче в списку виявляються популярні Кіпр (53 місце), Чорногорія (65), Туреччина (69), Таїланд (74), так що в цьому сенсі Сербія виглядає цілком конкурентоспроможною (якщо не враховувати, звичайно, відсутність морських пляжів) [47].

Якщо брати Балкани в цілому, то і тут Сербія в рейтингу займає непогану позицію, програючи Греції (39 місце), Хорватії (42) і Болгарії (50), але випереджаючи Румунію (59), Македонію (60), Чорногорію (65), Боснію і Герцеговину (77) й Албанію (94). Інша справа – Європа в цілому. Серед 40 європейських країн Сербія займає 33 місце, нижче усіх членів ЄС, за винятком Румунії.

Найбільш болючим місцем залишається слабкий розвиток широкосмугового доступу до мережі Інтернет – ним володіють всього 15,57 % жителів країни. Ще три проблемні точки, які тягнуть Сербію вниз:

- недостатня кількість домогосподарств, які мають власні комп'ютери (65,62 % порівняно з 51 % в 2010 році);

- недостатня кількість домогосподарств, що мають доступ до Інтернету (51,75 % порівняно з 40 %);

- недостатня кількість користувачів Інтернету (53,5 % порівняно із 41 %) [47].

Серйозність наміру щодо побудови інформаційного суспільства в Словенії, вказує Л. Березовець, було повторно підтверджено в січні 2001 року шляхом створення Міністерства інформаційного суспільства. Міністерство активно співпрацює з урядовим органом з питань інформатизації, а також з іншими урядовими органами та міністерствами. На загальнодержавному рівні Міністерство розробило Національний план розвитку на 2001–2006 роки, а також Національну програму інформаційного суспільства [46].

Як вбачається з викладеного матеріалу, уряди та громадськість колишніх країн так званої народної демократії Центральної Європи докладають значних зусиль щодо входження до загального європейського інформаційного співтовариства. Незважаючи на особливості державної політики із зазначених питань, у кожній із цих країн водночас існують і певні закономірності щодо засобів реалізації цих завдань, до яких слід віднести:

- по-перше, створення спеціальних урядових комісій (рад) з питань впровадження ІТ та формування інформаційного суспільства;
- по-друге, ухвалення стратегічних планів реалізації заходів щодо удосконалення інформаційної діяльності державних та приватних установ;
- по-третє, утворення спеціалізованих органів державної влади з питань інформаційного суспільства;
- по-четверте, формування законодавчої бази щодо врегулювання взаємовідносин у галузі інформації, ІТ та інформаційного суспільства;
- по-п'яте, удосконалення матеріально-технічної бази інформаційної діяльності сучасними комунікаційними та комп'ютерними засобами;
- по-шосте, підвищення рівня знань населення країни в галузі інформаційної діяльності та комп'ютерних технологій.

3.3. Становлення і розвиток інформаційного суспільства в розвинутих азійських країнах

Ідея формування інформаційного суспільства у «країні, де сходить сонце» з'явилась у наукових працях таких японських дослідників, як М. Махлуп, Т. Умесао, Й. Масуда, Т. Сакайя, Ю. Хаяші у 60–70-ті роки ХХ ст.

Е. Тоффлер, досліджуючи історичні передумови японського інформаційного суспільства, зокрема, зазначав, що певною мірою це було наслідком зіткнення цивілізацій, яке почалося у другій половині ХІХ ст. як боротьба між сільськогосподарським минулим та індустріальним майбутнім. Як автор теорії трьох хвиль генезису цивілізації Тоффлер вважав, що кроками на шляху до перетворення Японії на провідну індустріальну державу було знищення феодалізму в 1876 році, повстання клану Сатсума в 1877 році, прийняття конституції західного зразка 1889 року як специфічне відображення колізії Першої та Другої хвиль на японському ґрунті [48, с. 24]. Таким чином, на його думку, в Японії, як і всюди у світі в епоху Другої хвилі, більшість людей рухалося по одній і тій самій стандартній життєвій траєкторії: виховані в малих сім'ях, вони йшли в потоці через школи фабричного типу, а потім приходили на службу до великої корпорації, приватної або державної [47, с. 30].

Перші спроби вимірювання росту інформаційного суспільства в Японії припадають на другу половину ХХ ст. Так, починаючи з 1975 року за сприяння Міністерства зв'язку і телекомунікацій Японії почалося спостереження за зміною кількості телефонних розмов і засобів доставки інформації за допомогою телекомунікаційного обладнання, надалі моніторинг розвитку інформаційного суспільства став регулярним [48, с. 18–19].

Трохи раніше концепції японського інформаційного суспільства, характерна особливість яких полягала у спрямованості головним чином на вирішення завдань економічного розвитку, були представлені у звітах низки організацій японському уряду:

- Агентства економічного планування (EPA: Economic Planning Agency) – «Японське інформаційне суспільство: теми і підходи» (1969 р.);
- Ради зі структури промисловості (ISC: Industrial Structure Council) – «Контури політики сприяння інформатизації японського суспільства» (1969 р.);
- Інституту розробки використання комп'ютерів (JACUDI: Japan Computer Usage Development Institute) – «План інформаційного суспільства» (1971 р.) [48, с. 85].

Необхідність надання цих звітів японському уряду полягала в усвідомленні їх ініціаторами важливості збору, упорядкування та надання для практичного використання інформації в умовах науково-технічного прогресу, що швидко розвивається, стимульованого, зокрема, торгово-промисловою конкуренцією у новій післявоєнній конфігурації світу. У цих звітах інформаційне суспільство визначалося як таке, в якому процес комп'ютеризації дасть людям доступ до надійних джерел інформації, позбавить їх рутинної роботи, забезпечить високий рівень автоматизації виробництва. При цьому зміниться і саме виробництво – продукт його стане більш інформаційно ємним, що означає збільшення частки інновацій, дизайну і маркетингу в його вартості; «... виробництво інформаційного продукту, а не продукту матеріального буде рушійною силою освіти і розвитку суспільства», як вважав один із їх авторів Й. Масуда [49, с. 29].

Слід також зазначити, що незважаючи на суто економічну спрямованість названих документів, їхньою характерною ознакою було глибоке та багатостороннє теоретичне філософське обґрунтування невідворотності примату інформаційних вимірів у процесі подальшого розвитку людської цивілізації.

Одну з таких теорій інформаційного суспільства також розробив Й. Масуда, якого інколи називають батьком інформаційного суспільства [50, с. 317], у фундаментальній науковій праці «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1972 р.). Вчений, розглядаючи комп'ютерну технологію як основу функціонування майбутнього демократичного, правового та соціального суспільного устрою, підкреслював домінуючу роль розумової праці у виробничих відносинах, виділяв «кордон пізнаного» як новий критерій ринку, який буде зайнятий в основному виробництвом і систематизацією інформації. Названа робота складалася з двох взаємно пов'язаних розділів: у першому досліджувався соціально-політичний та економічний стан японського суспільства, аналізувалися проекти розвитку його комунікаційної інфраструктури й інформаційної промисловості, у другому – різні аспекти майбутнього інформаційного соціуму.

Головний постулат своєї теорії Й. Масуда сформулював тезою: інновації в ІТ – це прихована сила соціальної трансформації, яка виражається в радикальному збільшенні кількості та якості інформації, а також у зростанні обсягів її обміну. Особливість інформації, на його думку, полягає в тому, що вона є неподільною: жевріє при споживанні і не може бути передана іншій людині повністю, як матеріальний товар. Масуда також розглядав інформацію як знання нового типу, яке становитиме основу для громадської діяльності майбутнього, що, у свою чергу, породить нові організаційні й технологічні структури [49, с. 49].

Ще один співавтор названих звітів – професор Токійського технологічного інституту Ю. Хаяші, якому також нерідко приписують авторство терміна «інформаційне суспільство», вважав, що сутність цього суспільства полягає в тому, що людська цивілізація після аграрної та індустріальної стадії розвитку вступає в нову – інформаційну, де інформація вважається найбільш цінним ресурсом, а її доступність є найважливішою в цій ідеології [51].

Таким чином, завдяки зусиллям японських дослідників теорія інформаційного суспільства викликала величезний інтерес з боку суспільства та уряду Японії, ставши основою його політики на більше ніж два десятиліття. Перш за все державна політика була зорієнтована на теоретичне формування концепції інформаційного суспільства. Увага теоретиків доктрини інформаційного суспільства в основному зосереджувалась на настанні перехідного періоду для країни, коли вже потрібно переносити акценти державного регулювання з підтримки сфери важкої промисловості на інтелектуальну сферу та удосконалення інформаційно-телекомунікаційної індустрії [52, с. 9]. При цьому завдяки своїй специфіці ця індустрія Японії перебуває в постійному та інтенсивному розвитку, прагнучи пропонувати все більш і більш досконалі технології передачі, поширення та обміну

інформацією у суспільстві. Тому, в свою чергу, реалізація державної політики у сфері розвитку інформаційно-телекомунікаційних технологій для підняття економічного зростання країни для Японії продовжує бути однією з основних цілей [53, с. 126].

Найвищий рівень розвитку японської моделі інформаційного суспільства та телекомунікаційних технологій в Японії був забезпечений тим, що японський уряд прийняв низку документів, якими сформував правову базу з питань стратегії розвитку інформаційних технологій в умовах інформаційної революції. На основі таких концептуальних документів, зазначає український фахівець Н. Грицяк, розроблялися державна політика за окремими напрямками стратегії інформатизації та розвитку інформаційного суспільства, а також конкретні програми дій. Наприклад, основний план реалізації японської стратегії передбачав такі напрями, як активізація електронної торгівлі, комп'ютеризація публічного сектора, розвиток інформаційної грамотності, створення інфраструктури робочих мереж тощо. Цей документ супроводжувався поясненням ключових позицій плану дій, а також розробкою плану захисту інформаційних систем від хакерів та інших кібернетичних загроз. Зауважимо, що ще раніше, враховуючи відставання країни від США і Європи в створенні та використанні інтернет-мереж, на основі протоколу в Японії була розроблена програма «Ініціативи Японії щодо США, Китаю і Росії» [54, с. 84].

Так, у межах реалізації політики «інформаційної революції» були ухвалені закони «Про доступ до інформації, що знаходиться у веденні адміністративних органів влади» (1999 р.), «Про перехоплення комунікаційних повідомлень» (2000 р.), «Про формування передового інформаційного і телекомунікаційного мережевого суспільства» (2000 р.), «Про електронний підпис та сертифікації» (2000 р.), «Про забезпечення розвитку технологій конвергенції для комунікацій та телерадіомовлення» (2001 р.), «Про обмеження відповідальності провайдерів телекомунікаційних послуг і права вимоги розкриття ідентифікаційної інформації відправника» (2001 р.), «Про захист персональних даних» (2003 р.), Статут прес-клубів Японії (2002 р.), Кодекс журналістики (2000 р.) та низка інших правових актів.

У липні 2000 року в структурі Кабінету міністрів була створена Рада з розвитку в галузі ІТ (IT-Strategy Council) під керівництвом самого прем'єр-міністра і за головуванням президента корпорації Sony Нобуакі Ідеї. До складу цієї Ради входять члени Кабінету міністрів, експерти, дослідники та керівники провідних компаній країни. Рада прийняла п'ятирічний план розвитку в країні інформаційної інфраструктури – «Цілі Ради з розвитку інформаційних технологій», основна мета якого сформульована так: «надати можливість усім без винятків отримувати вигоди від ІТ-революції і вживати заходів, які сприятимуть розвитку Японії як конкурентоспроможної країни, побудованої за розвинутою інформаційною інфраструктурою».

Зокрема, заплановано досягнення таких результатів щодо розвитку японських ІТ:

- розробка та запровадження у життєдіяльність суспільства ультрависокошвидкісної мережевої інфраструктури;
- сприяння розвитку електронної комерції (Бізнес – бізнес (B2B) і Бізнес – споживачі (B2C) ринки в цілому мали намір розширювати грошовий обіг до 2003 року до 70 млн ієн для ринку B2B і 3 млн ієн – для ринку B2C);
- реалізація проекту «Електронний уряд» (Electronic Government), тобто системи електронного зв'язку, сутність якого полягала в забезпеченні до 2003 року всіх префектур і муніципалітетів єдиною електронною інфраструктурою обміну конфіденційною інформацією з центральним урядом;
- підтримка висококваліфікованого персоналу [55, с. 30].

У плані наголошувалося, що для його реалізації необхідно прискореними темпами розвивати апаратні засоби та навички роботи з програмним забезпеченням, а також контент для просування революції в галузі ІТ. Стимулюванню зростання трансакцій і дій на основі ІТ повинно сприяти впровадження електронного уряду і сприяння розвитку електронної торгівлі за допомогою дерегулювання та нових правил. Кінцевою метою плану було визначено трансформацію Японії з інформаційного суспільства у «суспільство, що створює знання» [56].

Відповідальне ставлення уряду до реалізації названого плану та чіткий і дієвий контроль за дотриманням генеральних напрямів стратегії державних програм щодо використання ІТ в країні сприяли тому, що Японія стала не тільки однією з провідних країн у світі з використання ІТ і створення інформаційного суспільства, а й прикладом гармонійної адаптації загальної інформаційної концепції до національних умов.

Наступним кроком до суспільства знань стало утвердження Радою з розвитку ІТ при уряді Японії Стратегії інформаційно-технологічного розвитку країни – 2, яка мала на меті розвиток інформаційного і телекомунікаційного мережевого суспільства. Її основою стало впровадження універсальної інформаційної послуги, спрямованої на забезпечення повсюдного доступу населення до ІТ (програма U-Japan Policy, або Суспільство з повсюдними мережами зв'язку), що передбачало стовідсоткове охоплення населення високошвидкісним доступом до Інтернету та запровадження передових ІКТ у всіх галузях життєдіяльності соціуму [57, с. 7].

Водночас Японія, розвиваючи та впроваджуючи новітні ІТ, як і більшість інших індустріальних країн, зіткнулася з, так би мовити, зворотною стороною медалі, а саме лавиною злочинів, скоєних із використанням ІКТ. На протидію цим негативним соціальним явищам було вжито низку заходів законодавчого та організаційного характеру. Зокрема, прийнято закони «Про несанкціонований комп'ютерний доступ» (1999 р.) та «Про контроль використання інформації і комунікаційних технологій для збереження документів у приватному секторі» (2005 р.). Крім цього, утворено Раду з керівництва реалізацією Закону «Про обмеження відповідальності провайдерів Інтернету», з ініціативи якої було ухвалено засновані на приписах цього Закону Керівництво про дифамачію (2004 р.) та Керівництво для торгівлі (2005 р.).

Особливо жорстку позицію уряд Японії зайняв у питанні протидії кібертероризму як реальній загрозі інформаційній безпеці держави. Так, протягом 2000 року було прийнято спеціальний План щодо боротьби з кібертероризмом для захисту телекомунікаційних та інформаційних мереж від атак несанкціонованого отримання інформації обмеженого доступу та Керівництво щодо забезпечення безпеки інформаційно-комунікаційних технологій, згідно з якими уряд спільно з приватним сектором запровадив спеціальні запобіжні заходи проти кібертероризму у сфері телекомунікацій, фінансів, авіації, енергетики, газової промисловості і урядової адміністрації. А у 2013 році влада Японії також повідомила про створення відділення поліції щодо боротьби з кіберзлочинами.

У цьому контексті слід зазначити, що на відміну від деяких інших країн, у тому числі України, завдяки діям японської влади та інститутів громадянського суспільства ці плани не залишилися на папері, а принесли конкретні результати. Так, за даними «Білої книги 2006» (White Paper 2006), якщо у 2000 році таких злочинів налічувалося 91 349, то у 2004 році – лише 2801 [58, с. 3]. А за шкалою рейтингу McAfee стан готовності Японії до протидії кіберзлочинам оцінюється як 3,5 бала (з 5 можливих, яких не має жодна країна у світі) [59].

Слід також зазначити, що Японія не в останню чергу, мабуть, через, так би мовити, азіатську солідарність стала прикладом для наслідування для країн регіону Східної і Південно-Східної Азії. Такі країни, як Південна Корея, Тайвань, Сингапур та особливий адміністративний район Китайської Народної Республіки – Гонконг, які ще прийнято називати азіатськими тиграми, використовуючи досвід «країни, де сходить сонце», стали епіцентром східно-азіатського індустріального та інформаційного розвитку.

Водночас досвід «тигрів» показує, що досягнути успіху неможливо без продуктивної та недискримінаційної співпраці уряду і приватного капіталу. «Сама природа державного втручання, – слушно зауважує О. Вершинська, – його методи і форми бувають різними, проте загальний підхід до теми держава – ринок залишається соціологічним і політичним, а не чисто економічним. Цю модель називають моделлю економічного співробітництва держави і ринку» [60, с. 54].

«Реформа телекомунікацій у світі, – продовжує О. Вершинська, – що була започаткована з середини 1980-х в Чилі, Аргентині і Малайзії, які почали випробовувати різні шляхи введення конкуренції на свої ринки телекомунікацій, чітко визначила дві принципово різні стратегії: приватизація і лібералізація. Приватизація – це передача державних підприємств і видів діяльності в

повне або часткове приватне володіння або контроль. Лібералізація – це зниження бар'єрів для входження в ринок або його частину за допомогою дозволу третім сторонам конкурувати з відомими, зазвичай монопольними, виробниками товарів і послуг. Досвід показав, що ті країни, які намагалися одночасно проводити приватизацію і лібералізацію, зазнали невдачі й розтягнули досягнення цих цілей у часі» [60, с. 56].

Натомість Індія обрала третю модель – проміжний шлях, який за розмахом і глибиною ближче до латиноамериканської моделі, а за швидкістю проведення – до азійської. Головним капіталом на шляху ринково орієнтованого економічного зростання і на шляху до глобального інформаційного суспільства Індія вважає свої людські ресурси. Вона має третій за величиною (після США і Росії) науково-технічний потенціал у світі й хорошу законодавчу систему. Особливості ідеології побудови цього суспільства в Індії – обережність і поступовість, опора на національні культурні коріння. Так, перші індійські CD-ROM з'явилися з ілюстраціями до народного епосу, а мультимедійні зображення індійських богів користуються в країні великою популярністю. Індія ставить за мету входження в глобальне інформаційне суспільство і як перше завдання на цьому шляху визначила вдосконалення системи телекомунікацій. Індійським урядом було передбачено забезпечення кожного індійця універсальним обслуговуванням за доступною ціною на рівні світових стандартів. Уряд також має намір перетворити країну на великого експортера телекомунікаційного обладнання. Цікаво відзначити, що вже в 1996 році 100 з 500 найбільших американських фірм купували програмне забезпечення в Індії [60, с. 57].

За загальними законами інформаційної цивілізації, безумовно, розвивається й китайська модель інформаційного суспільства, але вона має унікальну національну специфіку, яка потребує уважного вивчення та аналізу. Як свідчить Чен Жуїн, віце-директор медіа-школи Північно-західного університету (м. Ланчжоу): «В КНР багато робиться для розвитку інформаційного суспільства. Забезпечується подача сигналу для мобільного зв'язку, вдосконалюються технології 2G, 3G, 4G. У процесі наукової розробки перебуває технологія 5G. В Інтернеті уряд формулює свої правила, через що люди не так вільно можуть отримувати інформацію. У сільських районах створюються умови, щоб люди отримували інформацію так само, як і в місті» [61].

3.4. Особливості розвитку інформаційного суспільства в пострадянських країнах

Пострадянські держави традиційно поділяють на п'ять груп залежно від їх геополітичного становища, яке інколи ще називають пострадянським простором. Зокрема, прийнято вирізнити:

- прибалтійські країни, яким вдалося на відміну від повністю географічно європейських держав швидко інтегруватися в Європейський Союз як культурно, так і економічно (Естонія, Латвія, Литва);
- країни Центральної Азії (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан);
- країни Східної Європи (Білорусь, Молдова, Україна);
- євразійська країна (Росія);
- країни Південного Кавказу (Вірменія, Азербайджан, Грузія).

Однак така диференціація колишніх союзних республік є певним чином поверхневою та не враховує важливих факторів, які стали причиною їх трансформації у нові суверенні держави, що виступають носіями особливої моделі етнополітичної і національно-державної ідентифікації. Хоча спільним для цих держав є багаторічне перебування у складі СРСР, більшості з них вдалося зберегти специфічну модель національної свідомості, споконвічні підходи до розуміння суспільної моралі та правил поведінки у соціумі.

Екс-міністр закордонних справ Великої Британії Д. Мілібенд вважає застарілим саме поняття пострадянського простору, оскільки, на його думку, «Україна, Грузія та інші – це не пострадянський простір, це незалежні суверенні країни, що мають власне право територіальної цілісності та у яких формується нова національна ідентичність, що включає в себе усвідомлення своєї країни як частини всього світу, а не тільки пострадянського простору» [62].

Дійсно, етимологічне визначення «пострадянський» полягає у тому, що цей предмет, факт або явище належить до часу після скасування радянської влади на території колишнього СРСР [63], натомість «простір» (від лат. *spatium*) – протяжність, вмістилище, в якому розташовані предмети і відбуваються події, тобто у даному випадку йдеться, насамперед, про територію, об'єднану за певними ознаками. Можна погодитися з А. Прусаускасом, який визначає пострадянський простір як «сукупність держав, що раніше входили до складу СРСР» [64].

У зв'язку із розпадом СРСР постало питання, пов'язане з розділом спільного інформаційного простору і відновленням національної ідентичності. У цьому контексті слід зазначити, що нація та національна свідомість як філософські категорії та соціально-політичні феномени завжди були об'єктами пильної уваги з боку представників наукових кіл. У сучасній філософській науці існує кілька підходів до їх розуміння, зокрема:

- представники примордіального (від лат. *primordialis* – споконвічний, первозданий) підходу розглядають націю як об'єктивно дану реальність, найвищий етап розвитку етносу, тобто розширення родинної групи як вищої форми етнічної спільноти людей – спільноти, яка має історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, масову, публічну культуру, спільну економіку та спільні юридичні права й обов'язки для всіх її членів (К. Гірц, Е. Сміт, Ю. Бромлей) [65]. Принципи есенціалізму схожі з принципами примордіалізму, які ґрунтуються на утвердженні початкового існування певних незмінних та неперехідних сутностей (есенцій), таких як доля, призначення, істина, котрі й визначають конкретну ідентичність, а відмова від служіння їм призводить до соціальних проблем [66];

- теорія нації та національної свідомості Е. Гелнера ґрунтується на концепції їх ідентифікації як наслідок процесу модернізації. Тобто національна свідомість є безпосереднім результатом розвитку сучасних засобів комунікації, ІТ, масового ринку, урбанізації, посилення впливу держави на населення через систему податків та воєнного обов'язку і, передусім, шкільної системи та друкованої культури [67, с. 69];

- основні постулати постнеокласичного, або конструктивістського, підходу британський політолог Б. Андерсон виклав у книзі «Уявлені спільноти». Так, згідно з його теорією нація належить до так званих уявлених політичних спільнот у тому розумінні, що її членам мало що відомо про інших представників своєї нації, проте вони все ж таки завдяки своїй уяві наділяють їх певними рисами і на цій підставі відносять до тієї ж спільноти, що й самих себе. В цьому плані нації, визнає Андерсон, не унікальні. Будь-яка група людей, «більша за первісне поселення з безпосередніми контактами між мешканцями (хоча, можливо, й вона), є уявленою». Натомість усе, що характеризує процес формування націй, є не більше ніж описовим зображенням комунікаційної мережі, що забезпечує формування новочасного соціуму, а також виникнення політичної ідентичності у процесі утворення окремих держав [68, с. 23–24]. Німецький дослідник Т. Момзен з цього приводу зазначав, що «нація – це тільки фікція, але її відміна – це утопія» [69, с. 12].

Видається, що процес формування інформаційного суспільства у суверенних державах – колишніх союзних республіках – не може обмежуватися суто технологічними заходами. Придбання та застосування сучасних комунікаційних систем і комп'ютерної техніки – лише один аспект проблеми. Не менш важливим фактором є ідеологічна спрямованість державної політики у цій галузі, яка повинна ґрунтуватися на засадах поваги до загальнолюдських цінностей, з урахуванням моральності, праворозуміння, звичаїв, традицій та менталітету нації. Лише за таких умов регіональне інформаційне суспільство може стати частиною європейського та світового інформаційного співтовариства. Іншими словами, не менш важливими атрибутами інформаційного суспільства, ніж техніка і технології, є його ідеологічна спрямованість, зумовлена кінцевою метою його створення.

Характерним прикладом входження країн до європейського інформаційного простору можна навести прибалтійські країни, які історично, географічно та культурологічно завжди до нього тяжіли і після розпаду СРСР набули можливість вибудовувати власну інформаційну політику.

Зокрема, в Естонії з першої половини 1990-х років запроваджено правило, що держава витрачає не менше 1 % свого бюджету на розвиток ІКТ-інфраструктури в країні, і, що характерно, незалежно

від розстановки сил на політичній сцені керівництво країни неухильно дотримувалося цього правила. Згідно з цифрами бюджету, з 1997 по 2011 рік на все, що пов'язано з ІКТ-сектором, було витрачено приблизно півмільярда євро: на комп'ютеризацію, інтернетизацію, освіту, розвиток реєстрів та впровадження ID-карт, створення x-Road і на перші у світі електронні вибори.

500 млн євро державних грошей за 15 років – це (при населенні Естонії 1,3 млн осіб) приблизно 25 євро на людину на рік. Складно знайти більш вдалу інвестицію з боку держави в підвищення якості життя, освіту і зручність для населення [70].

Таким чином, згідно з даними Internet World Stats, Естонія вийшла на лідируючу позицію за поширеністю Інтернету на душу населення серед країн Східної і Центральної Європи, випереджаючи також, наприклад, Бельгію, Францію, Іспанію, Португалію, Італію та Грецію. Відповідні показники Естонії перевищують середньостатистичні показники країн ЄС і знаходяться приблизно на одному рівні з показниками таких країн, як США, Канада і Швейцарія.

Експерт з питань електронного урядування Яніка Мірило зазначила під час виступу на парламентських слуханнях, присвячених розвитку інформаційного суспільства в Україні: «Після того, як держава визначає, які послуги, коли і за якими стандартами пропонувати громадянам, тоді вже і приватний сектор може починати розвивати свої послуги. В Естонії приватний сектор мав особливо велике значення: з одного боку, весь *soft* створювався приватними підприємствами, з іншого – банки і телекоми відігравали велику роль у навчанні та розвитку послуг». За її словами, основи законодавчого врегулювання правовідносин в інформаційній сфері Естонії визначаються такими правовими актами:

- закон про збереження, відкритість і закритість даних. Його суть у тому, що, з одного боку, моє право знати, що держава знає про мене, і змінювати свої дані, з іншого – обмежений доступ інших до моїх даних за принципом *need to know bases* (мої дані доступні тим держ-органам, у яких є відповідні на те підстави);

- закон про бази даних, згідно з яким персональні дані вводяться один раз в базу населення і звідти вже «підживлюють» усі інші бази, які не дублюються, а контактують між собою;

- закон про ідентифікацію, відповідно до якого людина при народженні отримує особистий код, який буде все життя її ідентифікатором, навіть якщо ім'я буде змінюватися. На цьому заснована й обов'язкова з 15 років VD-карта: з одного боку – посвідчення особи, з іншого – можливість робити все, починаючи з голосування на виборах та закінчуючи цифровим підписом;

- закон про цифровий підпис, що прирівнює цифровий підпис (зроблений за допомогою VD-карти або мобільного VD) до підпису від руки, який зобов'язані приймати всі держоргани та підприємства.

Як вважає експерт, електронне урядування допоможе істотно зменшити корупцію, адже мінімізує потребу і можливість спілкування чиновника і громадянина, а комп'ютеру неможливо дати хабар. Також документообіг, цифровий підпис та інші функції істотно економлять час і підвищують ефективність. А все це створює прозорість, забезпечує економію грошей, часу і вибудовує довіру. Але для впровадження потрібні час і чітке бажання [71].

Основні характеристики моделей інформаційного суспільства Латвії, зазначає Я. Грундспенькіс, об'єднані в чотири групи: технологія, економіка, добробут і соціальна сфера.

Для оцінки технології використовують три складові: інфраструктура (показниками є кількість інтернет-сайтів на 100 жителів і кількість підключень мобільних телефонів на 1000 жителів), виробництво (експорт високотехнологічної продукції у відсотках від загального обсягу експорту й електронна комерція, тобто кількість серверів на 100 000 жителів). Показниками рівня знань в інформаційній галузі є частка користувачів Інтернету і кількість студентів університетів, які вивчають математику й інженерні науки та залучені до наукових досліджень [72, с. 428–429].

Взаємовідносини, які виникають в інформаційному просторі Латвійської Республіки, врегульовано Законом від 17 листопада 2004 року «Про послуги інформаційного суспільства», прийнятим з метою забезпечення вільного обігу послуг інформаційного суспільства в державах європейського економічного простору. Його дія поширюється на надання послуг інформаційного

суспільства, за винятком сфер, регламентованих нормативними актами про лотереї та азартні ігри, в яких передбачено грошовий виграш, і про охорону особистих даних (ст. 2).

Закон гарантує свободу надання послуг інформаційного суспільства, яка полягає у тому, що особа, зареєстрована в будь-якій із держав європейського економічного простору і яка відповідає вимогам нормативних актів координованої сфери відповідної держави, має право на вільне надання послуг інформаційного суспільства в координованій сфері у Латвії (ст. 3).

Закон встановлює, що до послуг інформаційного суспільства належать надання інформації та комерційне повідомлення, визначає відповідальність і обов'язки особи, яка надає посередницьку послугу, відносить функцію нагляду за обігом послуг інформаційного суспільства до компетенції Центру захисту прав споживачів та інших установ з нагляду і контролю та містить інформативні посилання на директиви Європейського Союзу 2000/31/ЄК і 98/48/ЄК [73].

В економіці знань особливо важливу роль відіграє використання ІКТ, наголошує голова Комітету з розвитку інформаційного суспільства при Президентові Литовської Республіки С. Йокубаускене, оскільки інноваційність в інформаційному суспільстві залежить від належної інфраструктури і спроможності населення користуватися цими технологіями. Показники доступу до Інтернету і комп'ютерної грамотності дають можливість робити висновки про здатність населення і комерційних організацій скористатися новими можливостями.

За даними бюро «Eurostat», продовжує С. Йокубаускене, в 2007 році інтенсивність наукових досліджень і розвитку ІКТ у Литві становила 0,9 %, що у 6 разів нижче середнього рівня держав – членів ЄС (6,1 %). Відставання від середнього рівня цих держав обумовлюється тим, що система нововведень є фрагментарною і недостатньо розвинутою, не вистачає співпраці між підприємницьким сектором та організаціями наукових досліджень. Спостерігається неналежне використання знань і наявного людського потенціалу для створення інновацій: застосовність, інтелектуальна власність. Дослідження ІКТ повинні бути орієнтовані на зростаючу взаємодію різних технологій, це сприяло б створенню інновацій у сфері ІКТ, технологічної конвергенції. Для успішного використання результатів дослідження ІКТ необхідні не тільки інноваційні технології, а й інноваційні бізнес-моделі [74].

Характерною ознакою литовського суспільства наприкінці ХХ ст. була недостатня довіра до можливостей інформаційного суспільства. Розуміючи це, уряд Литовської Республіки у своїй стратегії прагнув досягнення такого стану справ, за якого рівень компетентності всіх членів суспільства відповідав би вимогам такого суспільства.

З цією метою в Литві послідовно розроблялися та реалізовувалися проекти наближення до населення точок доступу до Інтернету, що мало сприяти його залученню до активного громадського життя. Зокрема, це проект альянсу підтримки бізнесу для розвитку інформаційного товариства «Вікно в майбутнє», завдяки якому в країні успішно розвивається єдина мережа публічних інтернет-центрів. Уряд інтенсивно реалізує проект «Установа точок публічного доступу до Інтернету в сільських населених пунктах», який фінансуватиметься за програмою PHARE 2003 «Соціально-економічна взаємодія». Цей проект, на реалізацію якого виділено 3,15 млн євро, передбачає створення протягом 18 місяців 300 публічних точок доступу до Інтернету в литовських селах, при цьому особлива увага приділяється селищам з низькорозвинутою телекомунікаційною інфраструктурою. Таким чином, зменшується розрив у використанні цифрових технологій між міськими населеними пунктами і селищами. Створена мережа публічних точок доступу до Інтернету також широко використовується для навчання населення в закладах освіти [75, с. 2].

Уряд Литви затвердив концепцію і стратегічний план розвитку електронного управління як важливої складової інформаційного суспільства. Планом передбачено основні роботи державних установ у ході здійснення цілей, завдань і пріоритетів, сформульованих у литовській Національній концепції розвитку інформаційного суспільства, що можна досягти тільки за допомогою широкого використання ІТ [76, с. 6].

У рамках цього плану у травні 2009 року був запущений проект «Перенесення громадської послуги поліції в електронний простір», який фінансувався коштами фонду Європейського Союзу регіонального розвитку згідно з Директивою № VP2-3.1-IVPK-01 «Послуги електронного уряду».

Нині портал e-Policija.lt – це сучасна інтернет-система, в якій будь-який житель може скористатися послугами поліції, зокрема повідомити їй про злочинну діяльність, дорожньо-транспортну пригоду та інші правові порушення, а також стежити за статусом замовленої послуги.

Портал надає інтерактивні та легкодоступні електронні послуги всім фізичним особам, які проживають у Литві. Основні переваги електронних послуг порталу:

- зручний доступ до інтерактивних і корисних послуг, доступність у будь-який час доби з будь-якої точки світу;
- спрощення роботи таких приватних компаній, як магазини вогнепальної зброї, служби безпеки і продавці феєрверків.

Перенесення послуг поліції в електронний простір є важливим кроком на шляху до поліпшення організації робочого часу для державних структур. Покращено спектр і якість державних послуг [77].

Однією з ключових проблем розвитку інформаційного суспільства в названих країнах продовжує залишатися те, що технічні та економічні аспекти інформатизації виходять на перший план, тоді як інституційні проблеми вирішуються повільніше. Крім цього, слід враховувати те, як слушно зауважує Б. Єрасов, що в інформаційному суспільстві більш інтенсивно, ніж в індустріальному, відбувається розпадання соціуму на два класи. Це клас інтелектуалів, носіїв знань, і клас тих, хто не входить у нову інформаційну економіку, панівним товаром якої стає інформація з коротким життєвим циклом. Світова павутина Інтернет поєднує тих, хто має до неї доступ, і відтинає тих, хто його позбавлений. Створено й активно розвиваються дві паралельні системи комунікації. Одна – для освічених і забезпечених людей із сучасними засобами комунікації. Інша – для тих, хто такого зв'язку не має [78]. Слід брати до уваги, що одним із наслідків такого розмежування є зверхнє ставлення представників інтелектуальної еліти до «комп'ютерних невігласів».

Саме тому, як зазначалося, застосування будь-яких, навіть найсучасніших, технологій, призначених для поліпшення умов життєдіяльності індивіда у соціумі, може призвести до протилежного ефекту. Все залежить, по-перше, від того, хто і з якою метою ці досягнення застосовує (людський фактор), по-друге, від ідеологічної спрямованості державної політики у ставленні до інших суб'єктів світового інформаційного суспільства та політичної волі уряду країни щодо протидії злочинному застосуванню можливостей ІКТ. Як правило, саме політичні обставини відіграють вирішальну роль, коли йдеться про застосування цілеспрямованої інформаційної війни та кібертероризму країнами з найвищим рівнем технологічного розвитку, діяльність яких в інформаційній сфері зумовлена насамперед їхніми геополітичними інтересами.

Колишні радянські республіки, вийшовши зі складу одного великого союзу, увійшли до складу іншого, й одним із наслідків цього геополітичного перерозподілу стало різке зростання злочинності, зокрема кіберзлочинності. Ця обставина викликає занепокоєння керівних органів ЄС. Зокрема, починаючи з 2011 року Рада Європи та Європейський Союз надавали країнам Східного партнерства підтримку в межах проекту «Кіберзлочинність@Східне партнерство I», а також подальших проектів «Кіберзлочинність@ Східне партнерство II» та «Кіберзлочинність@Східне партнерство III», діяльність яких зосереджено на міжнародній співпраці та публічному/приватному співробітництві з питань кіберзлочинності та електронних доказів країн, які є сторонами Будапештської конвенції про кіберзлочинність, а відтак членами Комітету з питань Конвенції про кіберзлочинність (*Cybercrime Convention Committee, T-CY*).

Під час дії проекту «Кіберзлочинність@Східне партнерство I» країни східного партнерства дійшли висновку, що стратегічним пріоритетом, особливо якщо йдеться про питання доступу до електронних доказів для кримінальної юстиції, є публічне/приватне співробітництво. На цій тезі було ще раз наголошено під час заходу з нагоди відкриття проекту «Кіберзлочинність@Східне партнерство II», який відбувся у вересні 2015 року. Зрештою, під час заходу з нагоди відкриття проекту «Кіберзлочинність@Східне партнерство III», що проходив у квітні 2016 року в Києві, серед

інших питань постійно звучало питання застосовного законодавства і його чіткості, послідовності та належної імплементації. Завдяки власній роботі над міжнародними стандартами і розвитком права, а також над суміжними проектами з розбудови спроможності Рада Європи визнається ефективною організацією з питань підтримки розвитку регуляторної нормативно-правової бази для імплементації процесуальних повноважень відповідно до Будапештської конвенції з урахуванням публічних і приватних інте-ресів [79].

Отже, можна визначити такі завдання щодо регулювання функціонування інформаційного суспільства у країнах – колишніх союзних республіках – та його задекларовану трансформацію у суспільство знань:

- урівноваження економічних та політичних напрямів розвитку інформаційного суспільства з його культурно-освітніми та морально-етичними факторами;
- презумпція доступності, відкритості та своєчасності інформації;
- захист прав на доступ до інформації та персональних даних, у тому числі в судовому порядку;
- дотримання морально-етичних норм поведінки в інформаційному суспільстві;
- відповідальність за порушення законодавства, яким урегульовано правовідносини у галузі інформаційного суспільства.

Слід додати, що гарантом забезпечення такого права може виступити, наприклад, інститут уповноваженого з питань інформації. Це повинен бути незалежний орган, який має свій апарат і пряме фінансування з державного бюджету. Омбудсмен з питань інформації мав би обиратися парламентом і звітувати тільки йому.

Важливим моментом є й те, що останнім часом право на інформацію все більше визнається одним з основоположних, природних прав людини, а не тільки одним із громадянських політичних прав, відбувається орієнтація на передовий світовий досвід законодавчого та правового регулювання цього питання (наприклад, застосування Першої поправки до Конституції в США). Особливого значення також набувають вивчення і використання у національній судовій практиці прецедентів Європейського суду з прав людини.

Розділ 4.

ПРАВОВІ ТА ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

4.1. Правовідносини в інформаційну епоху: теоретичні передумови

Як зазначалося, інформаційна епоха, третя після аграрної й індустріальної, трактується як якісно новий період у розвитку цивілізації. У цю епоху формується, відповідно, новий сектор економіки – інформаційний, який починає функціонувати поряд із трьома вже наявними (чи класичними): аграрним, промисловим і сферою послуг. Разом зі зміною змісту поняття багатства, появою символічного капіталу – знання, зміною характеру праці, гуманізацією, розширенням участі працівників у управлінні виробництвом неминуче змінюються суспільна мораль, етика, право.

В інформаційну епоху, чи епоху постмодерну (вони трактуються як синоніми окремими вченими), на перший план виходять сумнів і критика модерністських понять прогресу, раціоналізації, універсалізму, критеріїв, влади, етики і права. Постмодернізм не визнає жодної існуючої системи, за правилами якої відкривалися б об'єктивні істини, жодної єдиної онтологічної абсолютної основи, на якій, як на фундаменті, ґрунтувалися б знання та соціальні норми (в тому числі норми етики і права). Зокрема, постмодернізм вбачає в етиці безплідний пошук єдиного морального принципу або раціональної послідовної системи, оскільки:

- єдиної етичної системи просто не може бути;
- мораль не обов'язково буває раціональною;
- не існує такої основи, яку міг би відкрити раціональний розум і яка могла б виправдати якусь конкретну етичну систему;
- моральні цінності є швидше суб'єктивними, ніж об'єктивними;
- не існує істинної людської природи, яка за допомогою розуму могла б знайти своє вираження в тій чи іншій етичній системі;
- автономність і раціональність не можуть бути ідентифіковані як ідеальні та визначальні характеристики через мораль [1, с. 270–271].

І, як прийнято в постмодернізмі, замість «відкинутої» етики модерну не пропонується нічого. Напевно, постмодерністський анархізм і надіндивідуалізм є апогеями возвеличення індивіда (на противагу соціуму), яке почалося ще в період Ренесансу, розвинулося протестантизмом і досягло апогею сьогодні. У контексті постмодерну (інформаційної епохи) такі поняття, як «честь», «гідність», «обов'язок», «відповідальність» є якщо не порожніми звуками, то архаїзмами середньовічної, рицарської епохи, не потрібними сучасній людині чи навіть шкідливими для неї. Інакше кажучи, людина, характерна для епохи постмодерну, – це суб'єкт без честі й гідності, це раб своїх особистісних потреб (насамперед фізіологічних), індивід поза етично-правовою та аксіологічною системами.

Із цим навряд чи можна погодитися, оскільки сама ідея інформаційного суспільства формувалася під впливом концепції покращення умов життєдіяльності індивідуума, гармонізації його взаємовідносин із соціумом, що *a priori* передбачає моральність, культуру поведінки та повагу до загальнолюдських цінностей.

Зокрема, Д. Белл, визнаючи, що знання та інформація стають стратегічними ресурсами й агентами трансформації постіндустріального суспільства, сформулював концепцію поліаспектного соціального організму, який складається з економіки, соціального життя, культури, політики та розвивається за особливими, тільки йому властивими законами [2, с. 82].

Нові види енергії, писав свого часу В. Вернадський, запозичують усе цінне й позитивне з менш розвинутих її форм, і в складі соціальної матерії (як якісно нового, найвищого її виду) та соціальної

енергії з'являється надзвичайно важливий елемент – соціальна культура. Сама культура при цьому (техніко-технологічна, виробнича, культура фізичної та розумової праці тощо) відгалужується у важливу політекономічну категорію, за допомогою якої визначається ступінь гуманізації та екологізації економіки, а її розвиток здійснюється за специфічними для цієї сфери законами. Найширший простір для дії цих законів має ноосфера, в якій органічно поєднуються не лише приватні, колективні, суспільні та загальнопланетарні економічні інте-реси, а й ціннісні духовні орієнтири цих суб'єктів. Лише в ноосфері, на переконання видатного вітчизняного мислителя, найвищого рівня досягає розвиток особистості, її сутнісних сил (фізичної і розумової енергії, організаторських, творчих та інших здібностей), культури, моралі, психічних якостей та ін. [3].

Саме в ноосферу, стверджував французький філософ-теолог Т. де Шарден, спрямований новий етап еволюції, оскільки абстрагування, логіка, логічний відбір і винахідництво, математика, мистецтво, вимір часу і простору, любовні тривоги і мрії – усі ці аспекти внутрішнього життя насправді є нічим іншим, як бурлінням новоутвореного центру в ту мить, коли він розпускається сам у собі. Надалі, згідно з де Шарденом, із ноосфери розвинеться «любов, вища, універсальна і синтетична форма духовної енергії, в якій усі інші душевні енергії будуть трансформовані й сублімовані» [2, с. 1022].

Виникає питання, чому ж тоді першопочатково орієнтоване на принципи гуманізму, моральності та культури поведінки інформаційне суспільство на практиці стикнулося з проблемою антисоціальної поведінки його суб'єктів, яка сьогодні вже починає домінувати?

Видається, основними причинами цього явища є такі.

По-перше, наявність конфлікту між ідеологічною спрямованістю концепції інформаційного суспільства та прагматичним характером дій значної частини його реалізаторів. Йдеться про те, що крім частини елітарного (інтелектуального) прошарка інформаційного суспільства його досягненнями користуються також особи та групи осіб, рівень інтелекту та правовосвідомості яких не відповідає вимогам часу. Обізнаність в інформатиці та інших сучасних галузях знань сама по собі не робить людину елітарною, оскільки ознаками елітарності насамперед є висока духовність, благородство, вишуканість, внутрішня потреба бути корисним людям. Натомість певним категоріям інтернет-користувачів, насамперед хакерам, притаманне зверхне ставлення до оточуючих людей (через так звану цифрову нерівність), що може сприяти скоєнню таких злочинів, як злам системи захисту та поширення в Інтернеті конфіденційних відомостей, запускання у мережу віруса тощо. До того ж імпонує вдавана безкарність таких діянь, оскільки вирахувати та відстежити джерело хакерської атаки дуже важко.

По-друге, першопочаткова орієнтація технології віртуальної реальності на військові потреби. Як зазначав у цьому контексті французький філософ П. Вірільо, сутність сучасної війни – інформація. Війна з тривіальних сутичок озброєних людей спочатку трансформувалась у холодну, а потім у війну знань та інформації і прагне стати віртуальною кібернетичною війною. Війна у Перській затоці згідно з Вірільо – зразок бойових дій, які завдяки засобам масової інформації відбувалися не в локальному місці – Кувейті, а в усьому світі – у глобальному просторі. Засоби масової інформації у цій ситуації функціонують як елемент військово-промислового комплексу [2, с. 168].

Згідно з автором проекту Конвенції про заборону використання кібервійни в Інтернеті відомим вітчизняним вченим О. Мережком кібервійна – це використання Інтернету й пов'язаних із ним технологічних та інформаційних засобів однією державою з метою заподіяння шкоди військовій, технологічній, економічній, політичній та інформаційній безпеці й суверенітету іншої держави [4].

Отже, основними факторами, які стали перепорою на шляху трансформації інформаційного суспільства у суспільство знань, є недостатній рівень правової культури значної частини користувачів ІТ та традиційне для людства використання досягнень науки і техніки не за їх прямим призначенням, а у військових цілях.

Однак не можна стверджувати, що міжнародна спільнота відсторонено споглядає на деградацію ідеї інформаційного суспільства як засобу поліпшення умов життя та діяльності людини. Нині, як

справедливо зауважує І. Бачило, існує розуміння того, що «сфера відносин з приводу інформаційних ресурсів, спрощено – з приводу інформації, є сферою застосування правових регуляторів» [5, с. 27].

Дійсно, відносини між індивідуумами або між індивідумом та соціумом за будь-якої епохи розвитку людської цивілізації регулювалися нормами права (звичаєвого, римського, релігійного, міжнародного тощо), ігнорування яких (численні приклади мали місце в історії людства) незмінно мало наслідком хаос у суспільстві та деградацію його членів. Водночас правові регулятори у галузі застосування ІТ мають певні особливості, які полягають у тому, що їх основу становлять корпоративні правила, які утвердилися в досить вузькому колі перших розробників цих технологій. Надалі у ході становлення і розповсюдження ІТ ці правила, які можна порівняти зі звичайними законами, набули законодавчої форми, тобто трансформувалися у норми права, які регулюють інформаційно-правові відносини в інформаційній сфері та визначають правила правомірної поведінки відповідних фізичних і юридичних осіб.

Таким чином, інформаційно-правові відносини слід розуміти як суспільні відносини у сфері створення, перетворення і споживання інформації, які врегульовані нормами права, є різновидом загальних правових відносин та мають ознаки, притаманні будь-яким правовим відносинам. Зокрема, це полягає у наявності їх складових, до яких слід віднести суб'єктів та об'єкти інформаційних правовідносин, а також їх зміст.

Водночас до характерних ознак інформаційно-правових відносин, які зумовлені сферою їх дії, слід віднести їх зв'язок із діяльністю спеціальних суб'єктів, що складаються в інформаційній сфері, тобто в їх безпосередній діяльності, пов'язаній з утворенням, отриманням, використанням та ретрансляцією інформації. До таких суб'єктів належать фізичні особи, а також юридичні особи приватного та публічного права, які наділені інформаційним законодавством інформаційними правами й обов'язками та мають здатність вступати у конкретні інформаційно-правові відносини.

Існує також поділ суб'єктів інформаційно-правових відносин на індивідуальні (громадяни, іноземці, особи без громадянства) та колективні (органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємства та установи різних форм власності, інститути громадянського суспільства, наділені інформаційними правами й обов'язками).

Інформаційна правосуб'єктність фізичних осіб, тобто правоздатність і дієздатність, взяті в єдності та розвитку, виникає з моменту народження, а юридичних осіб – з моменту утворення їх в установленому порядку. При цьому правоздатність у юриспруденції – це закріплена за суб'єктом права можливість мати права та обов'язки, що носять юридичний характер, а дієздатність – можливість своїми діями набувати права та обов'язки, передбачені законодавством.

Сучасна цивілізація характеризується розвитком високих технологій, і насамперед інформаційних. Інформаційний бум, який ми спостерігаємо останні роки, зумовлює органічні зміни і на суспільно-державному, і на суто особистому рівні. Відповідним чином змінюються ставлення та сприйняття юриспруденції як невід'ємного компонента державно-політичного устрою, спостерігаються інтеграція та синтез різноманітних правових шкіл і систем. Так, прецедентна система права набуває ознак континентальної, в свою чергу континентальна система все більше уваги приділяє прецедентам (Європейського суду та інших інституцій). Інтеграція нагромаджених людством знань відбувається і на інших рівнях. Усе більше ІТ застосовуються в юрис-пруденції методологічно та практично: юридичні операції поступово автоматизуються, формалізуються правові поняття та ситуації; юридична освіта надається дистанційно. Проте спеціалісти в галузі ІТ незалежно від юристів створюють правові бази даних, електронні правові бібліотеки тощо.

На суспільному та особистому рівнях погляд на юриспруденцію (від лат. *juris prudentia* – правознавство: *juris* – право, *prudentia* – передбачення, знання) як науку, що вивчає властивості держави і права, сукупність правових знань, практичну діяльність юристів і систему їх підготовки, теж суттєво змінився.

По-перше, це стосується прав людини, перелік яких щороку стає все довшим, а зміст – ширшим. Механізм реалізації і гарантії цих прав теж відповідно удосконалюються. Одним із фундаментальних

прав людини сучасні юристи вважають право на інформацію, а Генеральна Асамблея ООН зазначила навіть, що «свобода інформації є основним правом людини і критерієм усіх інших свобод» [6].

Свобода інформації, безумовно, вимагає від тих, хто користується її привілеями, бажання і вміння не зловживати ними. Основними принципами її є моральний обов'язок прагнути до виявлення об'єктивних фактів і до поширення інформації без злісних намірів; взаєморозуміння та співробітництво між народами неможливе за відсутності пильного і здорового світового загального взаєморозуміння, яке, в свою чергу, цілком залежить від свободи інформації [6].

Загальним об'єктом регулювання інформаційно-правових норм (інформаційного права), як і будь-яких інших правових норм, є суспільні відносини, а безпосереднім – ті суспільні відносини, з приводу яких виникають правовідносини суб'єктів у конкретних напрямках інформатизації життєдіяльності соціуму. Тобто, як зазначається у Законі України «Про Концепцію Національної програми інформатизації», інформатизація – це сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, що спрямовані на створення умов для задоволення інформаційних потреб, реалізації прав громадян і суспільства на основі створення, розвитку, використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, створених на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки [7].

Водночас у наукових колах питання визначення змісту та сутності поняття інформаційного права все ще лишається дискусійним, до того ж існують різні підходи до визначення понять комп'ютерного права, права телекомунікацій, електронної юриспруденції тощо.

Так, на думку А. Венгерова, інформаційне право слід розглядати в широкому розумінні слова, тобто як науку, що вивчає інформаційну сутність права взагалі [8, с. 18]. Схожої позиції дотримується й відомий український вчений О. Баранов, який вважає, що інформаційне право – це галузева юридична наука, яка вивчає сукупність норм права, що регулюють інформаційні відносини в суспільстві, які належать до інформаційної діяльності в цілому [9, с. 51].

Існує інший, більш вузький підхід, згідно з яким інформаційне право – галузь права, що регулює суспільні відносини в інформаційній сфері, зокрема ті, що виникають при обробці документованої інформації або інформації у системі телекомунікацій тощо [10, с. 123].

Більш повне визначення поняття інформаційного права надає В. Цимбалюк, який вважає, що це комплексна галузь права стосовно суспільних відносин, які складаються у сфері обігу інформації, створення, формування, зберігання, поширення, використання, охорони і захисту інформаційних ресурсів, ІТ, інформаційної безпеки [11, с. 156].

У вітчизняній юридичній літературі інформаційне право здебільшого розглядається як комплексна галузь права, яка регулює суспільні відносини у сфері інформатики, створення і використання електронно-обчислювальних машин (ЕОМ), засобів і продуктів електронного програмування. Таким чином, вбачається, що інформаційне право, якщо його розглядати з об'єктивної точки зору, – це врегульований нормативними актами комплекс суспільних відносин, об'єктом яких є інформація, а із суб'єктивної – комплекс прав та обов'язків суб'єктів суспільних відносин щодо інформації.

Іноколи це право ототожнюють із комп'ютерним правом, електронним правом, кібернетичним правом (правовою кібернетикою).

Предметом цього права, зауважує Г. Виноградова, є відносини, що виникають в усіх сферах життя і діяльності особи, суспільства та держави у процесі збирання, зберігання, використання та поширення інформації. У свою чергу, на її думку, «збирання інформації – це набуття, придбання, накопичення документованої або публічно оголошеної інформації громадянами, юридичними особами або державою. Зберігання інформації – це забезпечення її належного стану та матеріальних носіїв. Використання – це задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави. Поширення – це розповсюдження, оприлюднення, реалізація у встановленому законом порядку документованої або публічно оголошеної інформації» [12, с. 13].

До основних функцій інформаційного права, згідно з А. Кулішом, слід віднести:

- нормативну – визначення норм, правил поведінки суб'єктів інформаційних відносин;
- комунікативну – зазначення в окремих статтях посилань на законодавчі акти, які є системоутворюючими різних міжгалузевих інститутів права;
- регулятивну – визначення прав та обов'язків, зобов'язань суб'єктів щодо регулювання суспільних інформаційних відносин;
- охоронну – встановлення гарантій і меж правомірної поведінки суб'єктів, які здійснюють заходи щодо недопущення та профілактики правопорушень, а також контроль за дотриманням правомірної поведінки;
- захисну – визначення правових умов, процедур і суб'єктів, які здійснюють захист від вчинених правопорушень, а також відповідальності за них згідно з нормами цивільного, адміністративного, трудового, кримінального права;
- інтегративну – системне поєднання комплексу визначених юридичних норм, що регулюють інформаційні відносини в Україні у різних підсистемах права (щодо інформаційного права вона є з'єднувальною ланкою між провідними традиційними галузями права) [13, с. 4].

На думку автора, з цим можна погодитися лише частково, адже інформаційне право – це, насамперед, віртуальне право, оскільки як наука в основному вивчає закономірності функціонування віртуального простору та віртуальні взаємовідносини між суб'єктами, які діють у цьому просторі. Біти і байти інформації, що кожен секунду у величезному обсязі пронизують віртуальний простір, не можна, образно кажучи, пощупати руками. Щодо оцінки правомірності використання зазначеної інформації, то це прерогатива конкретних галузей законодавства: кримінального, адміністративного, цивільного тощо.

У цьому аспекті не зайве нагадати: епоха інформаційного суспільства характеризується тим, що знання та інформація, накопичені людством за всю історію, стають доступними широкому загалу. Головною цінністю і товаром в інформаційному суспільстві є інформація, основою економіки виступають ІТ (на відміну від аграрного та індустріального суспільств, а також постіндустріального суспільства, в якому основний товар – це послуги).

Д. Колбі (Університет Колорадо, США) зазначає, що поява технологій, які дають можливість здійснювати дешеве, швидкісне цифрове спілкування та майже безкорисливий розподіл інформації, *de facto* руйнує традиційні правові підходи та потребує нових правових підходів до регулювання інформаційного обміну.

Водночас з тим, що для нових технологій потрібен новий закон (*Cyberlaw*), у наукових колах погоджуються не всі. Так, окремі фахівці вважають, що правомірне запровадження та використання ІТ забезпечується концептуально нейтральною участю інститутів громадянського суспільства та надійною демократією, оскільки застосування нових технологій не змінює *status quo* суспільних відносин. І навпаки, зауважує Д. Колбі, прихильники *Cyberlaw* стверджують, що використання нових цифрових комунікаційних технологій, зокрема у сфері масової інформації, породжують нові правовідносини, що, в свою чергу, потребує додаткового законодавчого врегулювання питань, пов'язаних із їх застосуванням. Крім того, він вбачає, що прийняття *Cyberlaw* є необхідним для забезпечення правомірного доступу до творів, захищених авторським правом, та регулювання правил використання конфіденційної інформації [14, с. 187–188].

Р.Б. Стендлер (Університет м. Денвер, США) визначає комп'ютерне право (комп'ютерний закон) як комплекс правових актів, якими регулюються правовідносини, що виникають у результаті застосування ІТ у різноманітних галузях життєдіяльності соціуму. Ці правові акти є складовими як мінімум:

- договірному права (ліцензійні угоди на програмне забезпечення, бізнес-транзакції в кіберпросторі, так звана електронна комерція тощо);
- авторського права (захист авторських прав на комп'ютерне програмне забезпечення, текст або зображення в Інтернеті, товарні знаки, доменні імена тощо);
- патентного права (патенти на програмне забезпечення та комп'ютерне обладнання);

- кримінального права (дифамація, недобросовісна конкуренція, порушення конфіденційності персональних даних, хакерство, комп'ютерні злочини тощо);
- соціально-побутового права (комунальні послуги, телекомунікації, регулювання діяльності інтернет-провайдерів, тарифи на інтернет-трафік тощо);
- конституційного права (свобода слова в Інтернеті, доступ до сайтів органів державної влади та місцевого самоврядування тощо) [15].

Таким чином, комп'ютерне право у розумінні комп'ютерного закону як галузі законодавства – це сукупність правових норм, які регулюють комплекс суспільних відносин, що виникають у процесі експлуатації електронно-обчислювальної техніки, її систем або мережі.

Натомість інформаційний закон (*Cyberlaw*) є більш широким поняттям, оскільки регулює суспільні відносини у сфері інформаційної діяльності незалежно від того, якими технічними засобами обробляється інформація і які її носії. Отже, вбачається за доцільне застосовувати термін «інформаційний закон» або «інформаційне законодавство» для позначення аналізованої нової комплексної галузі права і визначати її як систему соціальних норм і відносин, що охороняються силою держави, виникають в інформаційній сфері – сфері виробництва, перетворення і споживання інформації.

Основний предмет правового регулювання інформаційного законодавства, як слушно зазначає В. Копилов, – це інформаційні відносини, тобто відносини, що виникають при здійсненні інформаційних процесів – процесів виробництва, збору, обробки, накопичення, зберігання, пошуку, передачі, поширення та споживання інформації [16, с. 68]. Уже виникає необхідність, стверджує Л. Николайчук, перейти від правозастосовного аспекту взаємодії комп'ютеризованих інформаційних систем та права до правотворчого, тобто пропозиції змін до чинного законодавства [17, с. 401].

У цьому контексті однією з вирішальних умов забезпечення законності при використанні ІТ визначається удосконалення методів моделювання та аналізу правової інформації, у тому числі шляхом формалізації правових норм.

Формалізацію у філософії прийнято розуміти як логічний метод, сутність якого полягає у поданні інформації про об'єкт, процес, явище у формалізованому вигляді, тобто відображення певної галузі у вигляді формальної системи, коли форма виділяється як особливий предмет дослідження незалежно від змісту. За допомогою цього методу дослідник отримує можливість виявити загальні структури думок, сформулювати на цій основі загальні закони і правила міркування, завдяки чому можна змінити будь-яке змістовне міркування, фрагмент тексту чи й цілий текст відповідною системою формул.

При цьому, зауважує П. Йолон, будь-яка формалізація за визначенням ігнорує деяку частину доступної інформації, тому формалізація – це тільки правильний спосіб поєднання думок, сам же висновок може зовсім не відповідати дійсності [18, с. 686].

Дещо по-іншому трактується поняття формалізації у Новому словнику іншомовних слів [19, с. 634] та Словнику іншомовних слів [20, с. 578], в яких формалізацію визначено як математичний метод у логіці – метод, що полягає у заміні всіх термінів символами, а всіх тверджень – послідовностями символів чи формулами.

У філософському аспекті формалізацію розуміють як відображення об'єктів деякої предметної сфери за допомогою символів. Найпростіший вид формалізації – пряма репрезентація (позначення, назва, опис) об'єктів за допомогою термінів. Таку формалізацію прийнято поділяти на природну, яка є відображенням об'єктів за допомогою природної мови (ліс, степ, зірка, ніч, ранок тощо), та наукову (дедуктивну, логічну) – за допомогою формальної мови (цифри, формули, алгоритми тощо), що є також відображенням загальних взаємозв'язків між знаннями.

Термін «формалізація», згідно з класифікацією академіка А. Конверського, має декілька значень:

- метод логіки, який полягає у застосуванні формалізованої мови до вивчення предмета логіки;
- процес кодування засобами формально-логічної теорії фрагментів наукових теорій чи самих теорій;
- відображення понять логічної семантики у поняттях логічного синтаксису [21, с. 52].

У семіотичному аспекті формалізація, зазначає у цьому контексті І. Арзамасцева, – це опис фактів і подій у точних поняттях. У формалізованих мовах твердження виводяться не на основі міркувань, а за допомогою заданих операцій, що перетворюють символічні конструкції. Чим точніше описано предмети і явища за допомогою тієї чи іншої системи знаків, тим вищий ступінь їх формалізації [22, с. 70].

Процес формалізації інформації, який полягає у її перенесенні на матеріальні носії, прийнято поділяти на декілька етапів:

- сприйняття – це процес відображення у свідомості особистості явищ і предметів у сумі їх властивостей, станів, компонентів. Цей процес є високоорганізованою внутрішньою роботою, в якій беруть участь усі психічні процеси: увага, уява, пам'ять, мислення;

- класифікація – це поділ множини об'єктів на підмножини за певною ознакою; обов'язковий етап попередньої підготовки даних до автоматизованого оброблення, який умовно можна поділити за такими ознаками:

 - форма одержання (візуальна, аудіовізуальна, цифрова, буквальна, кодована тощо);

 - джерело одержання (зовнішня, внутрішня, вхідна);

 - ступінь обробки (первинна, адаптована);

 - термін придатності (постійна, перспективна, оперативна);

 - важливість (корисна, надлишкова, зайва).

Найбільш поширеними методами такої класифікації є:

- ієрархічний, сутність якого полягає у послідовному поділі множини об'єктів на підпорядковані класифікаційні угруповання;

- фасетний – паралельний поділ множини об'єктів на незалежні класифікаційні угруповання (фасети);

- алфавітно-предметний, коли для формування відповідних фасетів використовуються літери алфавіту;

- кодування – це створення і присвоєння певного коду класифікаційному угрупованню або окремому об'єкту класифікації. У технічній літературі розрізняються такі методи кодування:

 - послідовний, який передбачає утворення коду класифікаційного угруповання або об'єкта з використанням кодів, послідовно здобутих згідно з ієрархічним методом класифікації;

 - паралельний – утворення коду з використанням кодів незалежних угруповань, здобутих згідно з фасетним методом класифікації;

 - порядковий – утворення коду з чисел натурального ряду;

 - серійно-порядковий – утворення коду з чисел натурального ряду об'єктами класифікації з однаковими ознаками [23].

При цьому ефективність класифікації інформації визначається рівнем автоматизації технологічних процесів обробки даних, до якого входять їх збір і введення в обчислювальну систему, розміщення і збереження в пам'яті системи, обробка з метою одержання результатів і видачі користувачу.

Під терміном «автоматизація» прийнято розуміти один із напрямів науково-технічного прогресу, спрямований на застосування саморегульованих технічних засобів, економіко-математичних методів і систем керування, кінцевою метою якого є повне звільнення людини від участі у технологічних процесах. Однак незважаючи на бурхливий розвиток ІТ, ідея повного вивільнення людини навіть від участі у введенні інформації до банків даних ще далека від втілення у життя. Наприклад, можливості сучасних скануючих пристроїв дають змогу розпізнавати друковані тексти, забезпечувати їх переклад з іноземних мов, але навіть найдосконаліший сканер не дістане книгу з полиці та не розгорне її на потрібній сторінці.

У цьому контексті процес обробки інформації на сучасному рівні розвитку комп'ютерної техніки повніше характеризується терміном «автоматизований», тобто такий, що передбачає певний ступінь участі людини.

А. Петров визначає поняття обробки інформації як сукупність операцій (збирання, введення, записування, перетворення, зчитування, зберігання, знищення, реєстрація), що здійснюються за допомогою технічних і програмних засобів, включаючи обмін по каналах передачі даних [24, с. 257], тобто не автоматично, а за допомогою технічних і програмних засобів.

Автоматизація процесу пошуку документів у величезних масивах сучасних інформаційних центрів і бібліотек, слушно зауважує вітчизняний дослідник І. Фоменко, не позбавляє споживачів інформації неприємностей, пов'язаних з інформаційною кризою. Парадоксально, але вона тільки видозмінила цей процес. Якщо до застосування автоматизованих інформаційно-пошукових систем споживач губився серед величезної маси непотрібної інформації, то ЕОМ звернула його увагу на потік, який максимально відповідає його потребам. Але, на жаль, інформації все ж занадто багато, щоб встигати переглядати її, залишаючи час хоча б для сну. Інформаційну кризу неможливо було б принципово перебороти взагалі, якщо б наукова інформація не мала найважливішої властивості – бути кумулятивною [25, с. 9].

Натомість це не означає, що ідея повної автоматизації процесу обробки інформації сьогодні є неактуальною, оскільки науково-дослідницька робота у цьому напрямі продовжується. Зокрема, проблемою зниження ролі людини у цьому процесі опікується спеціальний розділ дискретної математики (теорія автоматів), що вивчає абстрактні автомати – обчислювальні машини, представлені у вигляді математичних моделей, та найтісніше пов'язаний із теорією алгоритмів. Сутність цієї теорії полягає у тому, що автомат перетворює крок за кроком дискретну інформацію в дискретні моменти часу і формує результат у вигляді заданого алгоритму [26]. При цьому слід враховувати, що завдяки такій рисі алгоритму, як детермінованість, досягається ізоляція алгоритмічного процесу від впливів ззовні, що робить його одночасно і синонімом автоматично працюючої машини, й основою автоматизації процесів перетворення інформації.

У цілому сучасний технологічний процес автоматизованої обробки даних, на думку А. Батюка, можна розділити на такі етапи:

- 1) початковий, або первинний (збір початкових даних, їх реєстрація і передача на обчислювальний пристрій);
- 2) підготовчий (приймання, контроль, реєстрація вхідної інформації і перенесення її на машинні носії);
- 3) основний (безпосередня обробка інформації) [27, с. 11–12].

Можна погодитися з І. Фоменко, що досягнення науки були б набагато скромнішими, якщо б кожен учений не міг скористатися знаннями, накопиченими суспільством до нього, якби він відкривав закони природи заново. Й оскільки скористатися цими знаннями, а отже, і внести в прогрес що-небудь нове неможливо без звернення до попередніх наукових надбань, то кожне покоління вчених зайняте не тільки отриманням нових наукових даних, а й спеціальною роботою із систематизації, оцінки та узагальнення наукової інформації, яка і заснована на її кумулятивності. Така робота базується, з одного боку, на аналізі наукової інформації, з іншого – на синтезі нової інформації. Тому ця робота називається аналітико-синтетичною обробкою інформації [25, с. 9].

Нині величезний вплив на правову культуру, в тому числі на правосвідомість, чинять новітні ІТ, які переважно і формують наші уявлення про зовнішній світ. Наприклад, концепція природних прав, на яку все більше спирається вітчизняне правознавство останнім часом, переважає теорію позитивного права, але в цілому сприйняття і розуміння цих правових концепцій залежать від форми та способу їх подання. Залежно від якості та чіткості правових формулювань, подання правової інформації складаються правові стереотипи мислення і свідомості. Для максимального засвоєння інформації використовують певні засоби впливу на психіку людини: фрагментацію, повтор, деталізацію інформації тощо. Отже, важливим чинником при формуванні правосвідомості є така психологічна особливість людини, як здатність швидко й адекватно засвоювати інформацію, об'єктивно її аналізувати. Особливість споживача інформації полягає певною мірою в підвищеній довірливості до тих відомостей, які надають мас-медіа та публічні особи, науковці, правники-практики тощо. Але часто цінність, якість такої інформації невисока, переважають популізм і

корисливі мотиви. Як результат – довірливий обиватель узагалі перестає сприймати будь-яку інформацію і повністю втрачає довіру до ЗМІ. Зрозуміло, що в кінцевому рахунку його правосвідомість не зростає, а застрягає на певній межі, яка визначається його скептичним ставленням до закону та юристів як з боку держави, так і з боку громадських організацій.

Отже, до характерних ознак юриспруденції, які є наслідками підвищення ролі інформації у суспільстві та розвитку ІТ наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., слід віднести:

- підвищення рівня інформованості кожного індивіда, що, в свою чергу, сприяє підвищенню рівня його правової свідомості;
- отримання завдяки інформаційним технологіям можливості інтерактивного сітьового спілкування і вирішення багатьох юридичних операцій віртуально.

Прикладами таких можливостей є юридичний веб-консалтинг та електронні правові пошукові системи в Інтернеті, які містять законодавчі й наукові тексти та іншу корисну інформацію; дистанційне навчання юристів; юридичні телеконференції, різноманітні автоматизовані системи обробки та управління правовою інформацією (наприклад, судових рішень, інформації про злочинців та будь-якої іншої).

Великого поширення на сьогодні набуває електронна (віртуальна) юриспруденція, оскільки документи в електронному вигляді є зручними у будь-якому сенсі (спрощення процесу їхнього отримання, зберігання і т. п.).

Водночас не можна не враховувати те, що електронний документ повинен мати юридичну силу, і обов'язковою умовою для цього є наявність електронного підпису. Саме за наявності правильного електронного підпису документ вважається таким же повноцінним, як і той, що оформляється на папері з підписом, зробленим власноручно.

В юридичній практиці розрізняють кілька видів електронних підписів:

- простий, утворений конкретно особою та підтверджений шляхом застосування кодів чи паролів;
- посилений, тобто утворений шляхом криптографічного перетворення даних із застосуванням ключа електронного підпису;
- кваліфікований, ключ до якого потребує наявності спеціального сертифіката.

При цьому якщо простий підпис *de facto* є автографом, то документ, засвідчений підписом, вважається рівнозначним документу на папері, підписаному власною рукою і завіреному печаткою.

Подальший розвиток сучасної техногенної цивілізації, зокрема у формі інформаційного суспільства, пропонує також новий варіант правосуддя – електронний (віртуальний), тобто на базі ІТ, що включає сьогодні автоматизацію певних судових процедур та спрощення інформування зацікавлених осіб через Інтернет, засоби мобільного зв'язку тощо. Введено в судову практику засідання онлайн та їхній аудіозапис, електронний документообіг (внутрішній і зовнішній), забезпечено відкритий доступ в Інтернеті до інформації на всіх стадіях судового процесу. Таким чином, в юриспруденції з'явилися нові поняття – електронного правосуддя, електронного судочинства, електронного суду, або суду онлайн, тощо.

І головне, що введення цих понять у юриспруденції не носить абстрактного характеру, а насамперед є результатом фактичного використання новітніх технологій і їх законодавчого закріплення в галузі судочинства. Внаслідок такої саморегуляції суспільства, коли інформатизація, автоматизація, віртуалізація процесів тощо є невід'ємною складовою усіх сфер життєдіяльності, вже сьогодні можна відзначати певні позитивні рухи і в напрямі судової реформи, а саме: підвищення відкритості та доступності судочинства, загальної ефективності та прискорення всіх судових процедур, ускладнення корумпованості та інших негативних явищ, що викликають обурення і формують правовий нігілізм у населення протягом десятиліть.

Слід зазначити, що темі електронного судочинства вітчизняні правники приділяють ще недостатньо уваги (йдеться про статті у наукових фахових виданнях, монографії, коментарі, підручники, ди-сертації) [28, с. 58]. Натомість в англomовному сегменті це питання широко висвітлюється в різних аспектах, при цьому зустрічаються запозичені й перекладені на українську та

російську мови публікації про електронні суди (*e-court*) різних країн, де судові системи онлайн уже певний час впроваджені й активно використовуються [29, 30].

Система електронного (віртуального) судочинства є одним із елементів електронного (віртуального) урядування, яке сьогодні розглядається як спосіб організації державної влади за допомогою інформаційних мереж, що забезпечує функціонування органів влади в режимі реального часу та робить максимально простим і доступним щоденне спілкування з ними громадян, юридичних осіб, неурядових організацій. У цьому контексті електронне (віртуальне) судочинство можна визначити як використання у судочинстві сучасних ІТ. Це передбачає автоматизацію та здійснення онлайн таких функцій, як подача позовної заяви, додатків до неї і надання відгуків на позови в електронному вигляді, доступ до судових актів, надання електронних доказів, розгляд справи онлайн, розсилка учасникам процесу через Інтернет або через смс-повідомлення інформації щодо поточної справи, функціонування сайтів судів, на яких можна знайти інформацію з конкретного розгляду.

Очевидно, можна вважати новим рівнем розвитку правосуддя стан, коли зал судового засідання обладнано сучасними технічними засобами, ведеться аудіозапис засідання, є можливість оперативно підготувати судові рішення в електронному вигляді, а відвідувачі суду можуть отримувати всю необхідну інформацію про процес на його порталі тощо. Однак електронне правосуддя виникає тільки тоді, коли всі ці можливості закріплені на законодавчому рівні. Так, у Кримінальному процесуальному кодексі України статтею 35 «Автоматизована система документообігу суду» уже передбачено проводити процесуальні дії в електронному форматі [31].

Електронна (віртуальна) система судочинства має низку очевидних переваг: своєчасність інформування юристів; економія робочого часу працівників судів; економія витрат на друк документів тощо. Серед її ключових особливостей на сьогодні треба відзначити такі:

- електронне заповнення позовних документів;
- онлайн-консультація з інформації і документів, що використовуються в процесі судочинства;
- проведення онлайн-засідання;
- електронні запити та надання електронних копій;
- можливість використання певної електронної адреси, на яку користувачі системи можуть отримувати інформацію з канцелярії суду або від юристів.

Незважаючи на всі переваги електронного (віртуального) судочинства, треба відзначити і певні проблемні моменти. Це, насамперед, досить високий ризик втрати юридично важливої інформації, відсутність комп'ютерної грамотності на рівні кваліфікованих користувачів у суддів і працівників апарату судів (що становить серйозну проблему для людей, особливо старшого покоління); розробка та введення в експлуатацію (що в наших умовах – ще більш складна справа) відповідного програмного забезпечення; необхідне технічне оснащення судів. Деякі дослідники відзначають проблему впровадження електронного (віртуального) судочинства через психологічний аспект, адже більшість наших громадян ще віддає перевагу традиційному паперовому судочинству.

Очевидно, наслідком віртуалізації судового процесу стає доступність судової інформації для широкого кола юридичної спільноти та інших користувачів. Імовірно, вітчизняні фахівці не поспішають із введенням цієї системи, адже осіб, зацікавлених у втаємниченні такої інформації, сьогодні, мабуть, більше, ніж тих, хто міг би нею скористатися. Але рух часу і технологічні зміни невідворотні, адже багато країн вже давно впровадили і активно користуються ними.

Так, свого часу частиною судової системи США став електронний суд (*e-court*), що забезпечує доступ для отримання інформації про судові справи та іншої визначеної законодавством інформації, пов'язаної із судочинством [32].

З 1998 року для повсюдного впровадження електронного зберігання у всіх федеральних судах США було прийнято систему «Управління справами/Електронний архів справ» (Case Management/Electronic Case Files (CM/ECF)) для формування загальної інтегрованої системи, яка, в свою чергу, доповнена системою «Відкритий доступ до судових електронних звітів» для забезпечення доступу до відповідних файлів в Інтернеті [33].

На порталі «Federal Court of Australia» у підсистемах «Electronic Court Files» и «Digital Court Programm» визначаються етичні принципи електронного судочинства. По-перше, учасники судового процесу (судді, адвокати, юристи) мають бути досвідченими, професійними і безпристрасними. Система електронного судочинства Австралії передбачає, що одночасно протягом 6 місяців, які надаються на розгляд кожної справи, може вирішуватися мінімум 2000 справ. Діють окремі підсистеми розгляду судових справ та апеляцій, проведення судових процедур у режимі відеоконференцій за допомогою програми Skype тощо [34].

Важливою для розвитку віртуалізації судочинства в Україні є розробка Міжвідомчою робочою групою ДСА з впровадження електронного судочинства Концепції електронного суду України (*e-court*) та проекту відповідних змін до законодавства. Зокрема, Концепція електронного суду передбачає подачу позовів із віддаленого комп'ютера (автоматизованого робочого місця), відправку документів в електронному вигляді, обмін даними про справи та документами між автоматизованими системами різних виробників. У Концепції визначається формат файлу обміну даними у справі (*.xml) та смс-повідомлення, формат файлу при надсиланні документа в електронному вигляді (html-файл, що відповідає стандарту консорціуму W3C специфікації HTML 4.01), формат квитанції про прийом файлу в електронному вигляді тощо [35].

Очікується, що реалізація проекту «Електронний суд» прискорить обіг інформації та підвищить її якість, у результаті скоротяться терміни розгляду питань, що належать до компетенції судової системи, підвищаться прозорість і доступність вітчизняного правосуддя.

Щодо реальних надбань у контексті створення електронного судочинства в Україні зазначимо, що сьогодні розроблено відповідну нормативно-правову базу, яка визначає порядок використання засобів Інтернету, роботи з електронною поштою, користування персональним комп'ютером, використання комп'ютерних програм, розміщення і постійне оновлення інформації на веб-порталі «Судова влада України» [36]. В результаті українські судді вже мають сертифіковані електронні підписи, доступ до мережі Інтернет за технологією ADSL, у судах запроваджено спеціалізоване програмне забезпечення з автоматизації судового документообігу. Всі суди, ДСА, установи та органи судової влади мають можливість використовувати власні сторінки або розміщувати інформацію на веб-порталі «Судова влада України» [37].

Організаційно-технічною базою створення системи електронного (віртуального) судочинства в Україні повинна стати Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (далі – ЄСІС), яка створюється з метою формування інформаційного простору судів загальної юрисдикції, ДСА, інших органів та установ судової системи і створення передумов для міжвідомчого обміну інформацією.

Відповідно до статті 15¹ Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у судах, Вищій раді правосуддя, Вищій кваліфікаційній комісії суддів України, Державній судовій адміністрації України, їх органах та підрозділах функціонує Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, що забезпечує:

- 1) ведення електронного діловодства, в тому числі рух електронних документів у межах відповідних органів та установ і між ними, реєстрацію вхідних та вихідних документів і етапів їх руху;
- 2) централізоване зберігання процесуальних та інших документів і інформації в єдиній базі даних;
- 3) захищене зберігання, автоматизовану аналітичну і статистичну обробку інформації;
- 4) збереження справ та інших документів в електронному архіві;
- 5) обмін документами та інформацією (надсилання й отримання документів та інформації, спільна робота з документами) в електронній формі між судами, іншими органами системи правосуддя, учасниками судового процесу, а також проведення відеоконференції в режимі реального часу;
- 6) автоматизацію роботи судів, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Державної судової адміністрації України, їх органів та підрозділів;

7) формування і ведення суддівського досьє (досьє кандидата на посаду судді) в електронній формі;

8) віддалений доступ користувачів цієї системи до будь-якої інформації, що в ній зберігається, в електронній формі відповідно до диференційованих прав доступу;

9) визначення судді (судді-доповідача) для розгляду конкретної справи у порядку, визначеному процесуальним законом;

10) добір осіб для запрошення до участі у здійсненні правосуддя як присяжних;

11) розподіл справ у Вищій кваліфікаційній комісії суддів України, Вищій раді правосуддя, її органах;

12) аудіо- та відеофіксацію судових засідань, засідань Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя, її органів, їх транслявання в мережі Інтернет у порядку, визначеному законом;

13) ведення Єдиного державного реєстру судових рішень;

14) функціонування офіційного веб-порталу судової влади України, веб-сайтів Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

15) функціонування єдиного контакт-центру для управління запитами, іншими зверненнями;

16) можливість автоматизованої взаємодії цієї системи з іншими автоматизованими, інформаційними, інформаційно-телекомунікаційними системами органів та установ системи правосуддя, органів правопорядку, Міністерства юстиції України і підпорядкованих йому органів та установ;

17) можливість учасникам справи, які мають намір взяти участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, завчасно перевіряти в тестовому режимі зв'язок із судом;

18) інші функції, передбачені Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему [37].

ЄСІС повинна мати три контури доступу:

1) загальний (доступ до загальнодоступної судової інформації, у тому числі зовнішнім користувачам);

2) відомчий (доступ працівникам суду та ДСА до службової інформації, що не потребує спеціального захисту з урахуванням вимог постанови Кабінету Міністрів України від 29.03.2006 р. № 373 «Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах» [38]);

3) закритий (доступ чітко визначеним особам до закритої інформації (містить державну та військову таємницю тощо); закритий контур не має фізичного зв'язку з відомчим рівнем та виконується згідно з вимогами законодавчих і нормативно-правових актів з питань захисту інформації).

Через сайт судової влади користувач загального доступу матиме можливість доступу до: інформації про судову владу взагалі та окремі організації (зокрема, контактну інформацію, години прийому, зразки документів тощо); копій судових рішень в Єдиному державному реєстрі судових рішень; судової практики, що офіційно публікується Верховним Судом України та вищими спеціалізованими судами; графіків судових засідань.

Користувачем, зареєстрованим на сайті судової влади, може бути будь-хто. Йому надаються додаткові можливості щодо: 1) отримання повного тексту процесуальних документів у справах, де він є стороною процесу або адвокатом; 2) отримання автоматичного повідомлення (наприклад, електронною поштою) про зміну стану своїх справ та прийняття нових документів у справі; 3) подання в суд позов-них заяв та документів у своїй справі в електронному вигляді з використанням електронного цифрового підпису.

Однак з огляду на те, що стаття 15¹ «Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система» починає функціонувати через 90 днів з дня опублікування Державною судовою адміністрацією України у газеті «Голос України» та на веб-порталі судової влади України оголошення про створення та забезпечення функціонування ЄСІС, можна зазначити, що ера електронного (віртуального)

правосуддя в Україні – ще віддалена перспектива, однак перші кроки у створенні електронного судочинства зроблено. Сподіваємося, що невдовзі електронні новації замінять паперову рутину і суттєво полегшать звернення громадян до суду, з одного боку, та зроблять діяльність вітчизняних судів менш корумпованою і більш ефективною – з другого.

Серед головних проблем, які виникають у юриспруденції з розвитком ІТ, також можна назвати:

- необхідність високого рівня професійної підготовки юристів щодо використання новітніх ІТ;
- виявлення, класифікація, профілактика нових злочинів із використанням ІТ;
- технічна неможливість загального контролю нового інформаційного простору, зумовлена відсутністю державних кордонів, великим обсягом інформації, технічними особливостями функціонування інформаційних мереж;
- вирішення питання, чи має взагалі сенс правове визначення інформації для застосування в праві, враховуючи загальність і недостатню вивченість цієї наукової категорії.

Тому інтенсивне зближення інтересів права й інформатики, що спостерігається сьогодні, є об'єктивним і закономірним процесом, який показує гостру необхідність у взаємному використанні результатів новітніх досягнень, що отримані цими науками і мають два взаємозалежні аспекти: прикладний і змістовний. Тобто використання останніх досягнень у галузі ІТ, пристосованих чи спеціально розроблених для розвитку і функціонування юридичної науки та практики, з одного боку, і юридичне закріплення питань, пов'язаних із впровадженням у яку-небудь сферу суспільних відносин цих ІТ – з іншого.

Із розвитком інформаційного суспільства зростають потоки інформації, швидкість її обробки і поширення, у зв'язку з цим виникає потреба в захисті інтересів суб'єктів, котрі використовують інформацію у своїй діяльності, природа якої не укладається в звичні форми предметів правових відносин. Тому дуже важливо знайти такі правові механізми, які забезпечать правове регулювання нового класу суспільних відносин – інформаційних, що дасть змогу економічно ефективно розвивати цю галузь людської діяльності щодо виробництва і використання інформації, а також протистояти різним порушенням і злочинам у цій сфері.

Наприклад, у вересні 2018 року Палата представників конгресу США одноголосно прийняла законопроект «Про кіберстримування і реагування на кіберзагрози», згідно з яким Вашингтон повинен буде вводити санкції щодо осіб, організацій та іноземних держав за кібернетичні злочини проти США. Такий крок, як повідомляється у ЗМІ, покликаний захистити американські вибори і найважливіші об'єкти інфраструктури країни від «спонсорованої іноземними державами умисної кіберактивності» і створити основу для стримування та реагування на майбутні кібератаки проти США.

Активізація кіберзлочинності викликає занепокоєність і в країнах нашого континенту, зокрема згідно з Європейською конвенцією про кіберзлочинність до протиправних дій віднесено:

- незаконний доступ до комп'ютерної системи (ст. 2);
- нелегальне перехоплення технічними передачами комп'ютерних даних, які не призначені для публічного користування (ст. 3);
- навмисне пошкодження, знищення, погіршення, зміну або приховування комп'ютерної інформації без права на це (ст. 4);
- навмисне серйозне перешкоджання функціонуванню комп'ютерної системи шляхом введення, передачі, пошкодження, знищення, погіршення, заміни або приховування комп'ютерних даних (ст. 5);
- виготовлення, продаж, придбання для використання пристроїв, включаючи комп'ютерні програми, створених або адаптованих з метою вчинення протиправних дій (ст. 6);
- введення, зміну, знищення або приховування комп'ютерних даних, яке призводить до створення недійсних даних з метою обману або подібної нечесної поведінки (ст. 7);
- навмисне вчинення дій, що призводять до втрати майна іншої особи (ст. 8).

На нашу думку, винайдення та застосування на практиці ІТ жодним чином не можна вважати за провину ідеологів, конструкторів та реалізаторів ідеї інформаційного суспільства (суспільства знань).

Технічний прогрес зупинити неможливо, однак можливо й необхідно як протидію неправомірному використанню ІТ запровадити систему заходів щодо формування інформаційно-правової культури особистості та суспільства в цілому як сукупності знань, що поєднують аксіо-логічні та онтологічні філософські виміри правомірної діяльності та поведінки в інформаційному суспільстві.

Однак слід погодитися із суддею апеляційного суду Нової Зеландії Г. Хаммондом, що саме цей напрям протидії злочинному використанню ІТ на цей час є недостатньо дослідженим і, як наслідок, науково-теоретично та законодавчо не визначеним належним чином. Ідеться про те, що навіть саме поняття правової культури в інформаційній мережі не має ні філософсько-правового визначення, ні юридичного тлумачення.

Отже, доцільним є подальше удосконалення інформаційного законодавства щодо регламентації різних аспектів державного управління в інформаційній сфері, зокрема щодо її фінансування, контролю за ціноутворенням інформаційної продукції, відповідальності за правопорушення, пов'язані з використанням інформаційних комп'ютерних систем і мереж в економіці, політиці й інших соціальних сферах.

Можливі перспективи розвитку права в інформаційному суспільстві можуть характеризуватися створенням:

- етичних кодексів (наприклад, етичні кодекси інтернет-провайдерів);
- саморегуляції правового простору у зв'язку зі створенням електронного уряду, електронної юриспруденції тощо.

Видається, що Р. Циппеліус, безумовно, правий, розглядаючи право як правила поведінки, які служать для впорядкування діяльності, а не для пізнання світу чи природи [39, с. 12], як часто вважають наші вітчизняні правники. Може, саме розгляд права як деякої абстрактної світоглядної категорії, що повинна спрямовувати в потрібне русло чи навчити думати юристів у потрібному напрямі, і призводить до того, що розбудова правової держави в Україні поки що залишається тривалою діяльністю і реалією майбутнього.

Вчасним і правильним видається також положення щодо логічної формалізації в праві, бо чим чіткіша і більш формалізована та чи інша правова норма, тим простіше її зрозуміти і застосувати. Наприклад, біблійські принципи «не кради», «не убий» тощо – прості, зрозумілі і доступні усім.

Сучасна юридична методологія повинна базуватися на автоматизації основних юридичних операцій та інформатизації правової сфери. Нині аналіз ринку юридичної праці свідчить, що найбільшого успіху в юриспруденції досягають ті юристи, які вчасно засвоїли ІТ, чи інженери, які займаються автоматизацією цієї сфери і значно краще та швидше знаходять і оперують правовою інформацією, ніж юристи за фахом. Таким чином, чим скоріше юриспруденція в методологічному аспекті зорієнтується на використання та застосування новітніх інформаційних систем і технологій, тим більше шансів у неї зменшити ту відстань, яка намітилася у ХХ ст. та буде, вочевидь, зменшуватися у ХХІ ст., у розвитку точних і природничих наук, ІТ і їх взаємодії з гуманітарною сферою.

4.2. Міжнародно-правові норми щодо розвитку інформаційного суспільства

Глобалізаційні процеси, які відбуваються в інформаційній сфері, супроводжуються бурхливим розвитком засобів транскордонної передачі інформації, що, у свою чергу, породжує необхідність правового регулювання правил інформаційного обміну не тільки в межах окремої держави, а й у міжнародному транснаціональному масштабі шляхом формування спеціальної галузі міжнародного права – інформаційного міжнародного права всесвітнього інформаційного суспільства. Формами запровадження основних принципів та стандартів цього права прийнято вважати міжнародні договори, багатосторонні конвенції, акти ООН та регіональних організацій тощо.

Ідеологічне змістовне наповнення цих актів міжнародного права у галузі інформаційних відносин формується з урахуванням необхідності захисту загальновизнаних людських цінностей

(аксіологічний вимір), впливу на політичні, економічні, соціальні та інші важливі чинники життєдіяльності соціуму (онтологічний вимір), поваги до державного суверенітету, менталітету, культурних традицій, моральних приписів, релігійних уподобань та інших відмінностей населення країн – членів міжнародного співтовариства (принцип субсидіарності).

Таким чином, до джерел міжнародного інформаційного права слід насамперед віднести загальні принципи права, які беруть початок у постулатах римського права (справедливість, рівність у правах та перед законом, повага взаємних інтересів тощо). Значення загальних принципів права для розвитку міжнародного інформаційного права полягає, перш за все, в заповненні прогалин в актах міжнародного правового регулювання, що, зокрема, є показовим у практиці міжнародних судових і квазісудових органів, наприклад у застосуванні в практиці міжнародного кримінального суду і міжнародних трибуналів у справах, що стосуються поширення забороненої інформації – підбурювання до геноциду [40, с. 11].

При цьому, як слушно зауважує І. Лукашук, акти міжнародних міждержавних організацій здебільшого не мають юридично обов'язкової сили, тобто носять характер «м'якого» права. Водночас акти «м'якого» права істотно впливають на формування і розвиток міжнародного інформаційного права, оскільки застосовуються для регулювання двох різних видів нормативних явищ. До першого виду належать норми міжнародного права, котрі не встановлюють чітких прав і обов'язків, а дають лише загальну установку, якої держави зобов'язані дотримуватися. Другий вид норм «м'якого» права – приписи, що містяться в політико-правових документах (резольюціях) міжнародних організацій, деклараціях і спільних заявах, які не мають обов'язкового характеру, однак через своє високе політичне і моральне значення та загальне визнання дотримуються державами [41, с. 161].

Водночас слід погодитися з Ю. Колосовим, який зазначає, що «навіть інформація, яка поширюється державою серед свого населення, іноді може впливати на міжнародні відносини і внаслідок цього не завжди є суто внутрішньою справою цієї держави. Оскільки за своєю природою масова інформація неминуче втручається у сферу міждержавних відносин, було б виправдано закріпити в міжнародному праві принцип, згідно з яким міжнародну відповідальність за всю національну діяльність в галузі масової інформації... несуть держави» [42].

Це свідчить про наявність чисто прагматичних методів вирішення багатьох питань в інформаційній сфері. Вони за своєю суттю можуть прокладати шлях до легітимного вирішення проблем, але можуть виявлятися і як методи, що формують звички і вкорінюються як нелегальні й не сумісні із загальними принципами законності та правопорядку.

Ця правова лакуна, вважає Л. Терещенко, повинна скорочуватися якомога швидше. Тому включення різних методів у систему інформаційного права не слід представляти як їх довільне зіткнення або конкуренцію. Хоча треба визнати, що установка на винятковий пріоритет громадянського права, особливо авторського права, щодо багатьох видів інформаційного продукту в галузях науково-технічної діяльності, офіційної інформації, масової інформації та зниження значущості методів адміністративного права викликає обґрунтовані дискусії [43, с. 3–4].

Як зазначалося, джерелами міжнародного інформаційного права є загальновизнані міжнародні договори та конвенції. Ці акти міжнародного права можна умовно поділити на певні групи.

До першої групи слід віднести акти міжнародного права загального характеру.

1. Статут Організації Об'єднаних Націй, статтею 13 якого до обов'язків Генеральної Асамблеї ООН віднесено організацію дослідження і надання рекомендацій з метою:

- сприяння міжнародному співробітництву в політичній галузі й заохочення прогресивного розвитку міжнародного права та його кодифікації;
- сприяння міжнародному співробітництву в галузі економічної, соціальної культури, освіти, охорони здоров'я і сприяння здійсненню прав людини та основних свобод для всіх незалежно від раси, статі, мови і релігії [44].

2. Щодо історії міжнародного права розвитку інформації насамперед треба згадати Загальну декларацію прав людини 1948 року, згідно зі статтею 19 якої «кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх

переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів» [45].

3. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року, у частинах 1 та 2 статті 19 якого визначено, що кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів та на вільне вираження свого погляду, що включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір.

Водночас частина 3 цієї статті Пакту містить застереження, згідно з якими користування цими правами накладає особливі обов'язки й особливу відповідальність. Отже, воно може бути пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними: «а) для поважання прав і репутації інших осіб; б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення» [46].

4. Міжнародна конвенція про використання радіомовлення в інтересах миру 1936 року, відповідно до якої Високі Договірні Сторони взаємно зобов'язуються забезпечити, особливо під час кризових ситуацій, щоб станції, розташовані на їх територіях, передавали таку інформацію про міжнародні відносини, правильність якої була б перевірена особами, відповідальними за передачу цієї інформації, всіма способами в межах їх повноважень (ст. 4); кожна з Високих Договірних Сторін зобов'язується надавати в розпорядження інших Високих Договірних Сторін, на їхнє прохання, будь-які відомості, які могли б, на її думку, полегшити поширення різними службами радіомовлення матеріалів, що мають на меті сприяти кращому ознайомленню з цивілізацією й умовами життя її країни, а також з найважливішими аспектами розвитку її відносин з іншими народами і її внеском у справу миру (ст. 5) [47].

5. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй 2000 року, в якій країни – члени ООН заявили про сповнення рішучості, зокрема, щодо вжиття заходів для того, щоб усі могли користуватися благами нових технологій, особливо інформаційних і комунікаційних [48].

До другої групи актів міжнародного права належать ті, що визначають засади інформаційного міжнародного права стосовно певних категорій фізичних осіб.

1. Конвенція ООН про права дитини 1989 року, відповідно до статті 13 якої «дитина має право вільно висловлювати свої думки; це право включає свободу шукати, одержувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду, незалежно від кордонів, в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини» (ч. 1); «здійснення цього права може зазнавати деяких обмежень, проте ними можуть бути тільки ті обмеження, які передбачені законом і необхідні:

а) для поваги прав і репутації інших осіб; або

б) для охорони державної безпеки, громадського порядку (*order public*) або здоров'я чи моральності населення» (ч. 2).

Згідно зі статтею 17 цієї Конвенції держави-учасниці зобов'язані забезпечувати доступ дитини до інформації і матеріалів із різних національних і міжнародних джерел, особливо до таких, що спрямовані на сприяння соціальному, духовному і моральному благополуччю, а також здоровому фізичному і психічному розвитку дитини. З цієї метою держави-учасниці сприяють:

«а) засобам масової інформації у поширенні інформації і матеріалів, корисних для дитини в соціальному і культурному відношеннях;

б) міжнародному співробітництву в галузі підготовки, обміну та поширення такої інформації і матеріалів із різних культурних, національних і міжнародних джерел;

с) виданню і розповсюдженню дитячої літератури;

д) засобам масової інформації щодо приділення особливої уваги мовним потребам дитини, яка належить до якої-небудь групи меншин або до корінного населення;

е) розробці належних принципів захисту дитини від інформації і матеріалів, що завдають шкоди її благополуччю» [49].

2. Конвенція ООН про права інвалідів 2006 року, відповідно до статті 9 якої держави-учасниці беруть на себе зобов'язання вживати належних заходів для забезпечення інвалідам доступу нарівні з іншими до інформації та зв'язку, включаючи ІКТ та системи, а також до інших об'єктів і послуг, що надаються населенню, як у міських, так і в сільських районах. Ці заходи, які включають виявлення й усунення перешкод і бар'єрів, повинні поширюватися, зокрема:

а) на будівлі, дороги, транспорт та інші внутрішні й зовнішні об'єкти, включаючи школи, житлові будинки, медичні установи та робочі місця;

б) на інформаційні, комунікаційні та інші служби, включаючи електронні й екстрені служби (ч. 1).

Держави-учасниці також зобов'язані вживати належних заходів для того, щоб:

а) розробляти мінімальні стандарти й керівні орієнтири, що передбачають доступність об'єктів і послуг, відкритих або таких, що надаються населенню, вводити їх у дію та стежити за їх дотриманням;

б) забезпечувати, щоб приватні підприємства, які пропонують об'єкти й послуги, відкриті або такі, що надаються населенню, урахували всі аспекти доступності для осіб з інвалідністю;

с) організовувати для всіх залучених сторін інструктаж з проблем доступності, з якими стикаються особи з інвалідністю;

д) оснащувати будинки та інші об'єкти, відкриті для населення, знаками, виконаними абеткою Брайля у формі, яка є легкою для читання і зрозумілою;

е) надавати різні види послуг помічників і посередників, зокрема провідників, читців і професійних сурдоперекладачів, для полегшення доступу до будинків та інших об'єктів, відкритих для населення;

ф) розвивати інші належні форми надання особам з інвалідністю допомоги та підтримки, що забезпечують їм доступ до інформації;

г) заохочувати доступ осіб з інвалідністю до нових ІКТ і систем, зокрема Інтернету;

h) заохочувати проектування, розробку, виробництво й поширення первісно доступних ІКТ і систем так, щоб доступність таких технологій і систем досягалася за мінімальних витрат [50].

3. Декларація щодо захисту журналістів у ситуаціях конфлікту та напруженості, в якій Комітет міністрів Ради Європи звернувся до всіх держав і, зокрема, до всіх держав – членів Ради Європи, з проханням визнати, що право людини і суспільства бути поінформованими про всі питання суспільного життя і мати можливість оцінювати дії влади і залучених сторін набуває особливого значення в умовах конфліктів і тиску (ст. 2).

Комітет міністрів РЄ також знову офіційно підтвердив, що всім журналістам, які працюють в умовах конфліктів і тиску, без обмежень надано право на повний захист, що забезпечується застосовним міжнародним гуманітарним правом, Європейською конвенцією з прав людини та іншими міжнародними засобами захисту прав людини (ст. 3) [51].

Третю групу актів міжнародного права становлять ті, якими регулюються правовідносини в інформаційній сфері на регіональному рівні.

1. Конвенція Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, статтею 10 якої визначено, що:

– «кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств» (ч. 1);

– «здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду» (ч. 2) [52].

2. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва у Європі 1975 року, у частині IV глави II «Інформація» якого, зокрема, зазначено, що держави-учасниці, усвідомлюючи потребу у все більш широкому знанні та розумінні різних аспектів життя, відзначаючи внесок цього процесу в зростання довіри між народами, бажаючи розвитку взаєморозуміння і подальшого поліпшення відносин між ними, докладаючи зусиль з метою прогресу в цій галузі, відзначаючи важливе значення поширення інформації і кращого ознайомлення з такою інформацією, підкреслюючи істотну і впливову роль друку, радіо, телебачення, кіно і телеграфних агентств і журналістів, що працюють у цих галузях, ставлять собі за мету полегшувати більш вільне поширення всіх форм інформації, заохочувати співпрацю в галузі інформації та обмін інформацією з іншими країнами і покращувати умови, в яких журналісти з однієї держави-учасниці здійснюють свою професійну діяльність в іншій державі-учасниці, і висловлюють свій намір, зокрема:

а) поліпшення поширення, доступу та обміну інформацією в таких формах інформаційного обміну:

– усна інформація (сприяння поширенню усної інформації шляхом заохочення лекцій і лекційних поїздок провідних діячів і фахівців з інших держав-учасниць, а також обміну думками на зразок круглого столу, семінарів, симпозіумів, літніх курсів, конгресів та інших двосторонніх і багатосторонніх зустрічей);

– друкована інформація (сприяння поліпшенню умов розповсюдження на їх території газет і друкованих засобів, періодичних і неперіодичних, з інших держав-учасниць);

– кіно-, радіо- і телевізійна інформація (сприяння покращенню розповсюдження кіно-, радіо- і телевізійної інформації) [53].

3. Хартія основних прав Європейського Союзу 2000 року, у статті 11 якої проголошено право особистості на свободу вираження своєї думки і свободу інформації, яка полягає у тому, що «кожна людина має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і поширювати інформацію та ідеї без будь-якого втручання з боку органів державної влади і незалежно від державних кордонів (ч. 1) та дотримання свободи і плюралізму засобів масової інформації (ч. 2) [54].

Четверта група складається з актів міжнародного права з питань протидії кіберзлочинності, до яких, зокрема, належать такі.

1. Настанова Організації Об'єднаних Націй з профілактики злочинів, пов'язаних із застосуванням комп'ютерів, і боротьби з ними (1994 р.), у якій, зокрема, зазначено, що сучасний підхід полягає у визнанні того факту, що кіберзлочинність є не тільки технічним юридичним терміном, а скоріше зведеним терміном для вказівки на всі діяння, вчинені проти комп'ютерних даних або систем чи за допомогою їх використання. В рамках інших підходів основна увага приділяється злочинам проти комп'ютерної інформації або використання інформаційних ресурсів з незаконною метою.

Дії, які зазвичай відносять до категорії «кіберзлочинність», включають такі діяння, за яких об'єктом злочину є комп'ютерні дані або системи, а також діяння, за яких використання комп'ютерних або інформаційних систем є невід'ємною частиною способу вчинення злочину. Приклади перших включають злочини проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем, такі як отримання незаконного доступу до комп'ютерних даних або систем (іноді іменовані основними кіберзлочинами). Приклади останніх включають використання комп'ютерних даних або систем для шахрайства, розкрадання чи заподіяння шкоди іншим особам і злочини, пов'язані з використанням комп'ютерів та інтернет-контенту, включаючи пропаганду ненависті, дитячу порнографію, злочини з використанням особистих даних і продаж заборонених товарів у режимі онлайн [55, с. 12].

2. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 4 грудня 2000 року № 55/63, в якій Асамблея відзначила зусилля організацій щодо попередження злочинного використання ІТ, а також важливість, зокрема, заходів щодо боротьби з таким використанням ІТ:

а) держави повинні забезпечити, щоб їхнє законодавство і практика не залишали можливості тим, хто зловживає ІТ, ховатися де б то не було;

b) співробітництво правоохоронних органів у розслідуванні випадків транскордонного злочинного використання ІТ і судові переслідування у зв'язку з цим мають координуватися усіма відповідними державами;

c) держави повинні обмінюватися інформацією про проблеми, з якими вони стикаються в боротьбі зі злочинним використанням ІТ;

d) працівники правоохоронних органів повинні бути навчені й оснащені для боротьби зі злочинним використанням ІТ;

e) правові системи повинні захищати конфіденційність, цілісність і доступність даних та комп'ютерних систем від несанкціонованого втручання і передбачати покарання за зловживання, що здійснюються у злочинних цілях;

f) правові системи повинні забезпечувати збереження електрон-них даних, що належать до розслідування конкретних злочинів, і швидкий доступ до них;

g) режими взаємної допомоги повинні забезпечувати своєчасне розслідування випадків злочинного використання ІТ і своєчасний збір доказів та обмін ними в подібних випадках;

h) громадськість має бути поінформована про необхідність попередження злочинного використання ІТ і боротьби з ним;

i) наскільки це практично можливо, ІТ мають розроблятися так, щоб сприяти попередженню і виявленню випадків злочинного використання, відстеження злочинців і збору доказів;

j) боротьба зі злочинним використанням ІТ вимагає вироблення рішень, що враховують як необхідність захисту особистих свобод і приватного життя, так і збереження в урядів можливості боротися з подібним явищем [56].

3. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 19 грудня 2001 року № 56/121 «Протидія кримінальному зловживанню інформаційними технологіями», в якій Асамблея закликає держави-члени при розробці національних законів, політики і практики в справі боротьби зі злочинним використанням ІТ належним чином враховувати роботу і досягнення Комісії з попередження злочинності та кримінального правосуддя й інших міжнародних і регіональних організацій [57].

4. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 3 грудня 2012 року № 67/27, в якій держави-члени закликані і надалі сприяти розгляду на багатосторонньому рівні існуючих та потенційних загроз у сфері інформаційної безпеки, а також можливих стратегій щодо розгляду загроз, які виникають у цій сфері, виходячи з необхідності зберегти вільний потік інформації.

Асамблея вважає, що цілям таких стратегій відповідало б продовження вивчення відповідних міжнародних концепцій, які були б спрямовані на зміцнення безпеки глобальних інформаційних і телекомунікаційних систем; просить усі держави-члени інформувати Генерального Секретаря про свою точку зору і про оцінки з таких питань:

a) загальна оцінка проблем інформаційної безпеки;

b) зусилля, що вживаються на національному рівні для зміцнення інформаційної безпеки та сприяння міжнародному співробітництву в цій галузі;

c) можливі заходи, які могли би бути вжиті міжнародним співтовариством для зміцнення інформаційної безпеки на глобальному рівні [58].

5. Рекомендації Комітету міністрів ЄС від 13 вересня 1989 року № (89)9, які містять перелік правопорушень, рекомендований країнам – учасникам ЄС для розробки єдиної карної стратегії, пов'язаної з комп'ютерними злочинами, та у яких ідеться про необхідність досягнення міжнародного консенсусу з питань криміналізації деяких злочинів, пов'язаних з комп'ютерами.

Перелік комп'ютерних злочинів було поділено на дві категорії – «мінімальні», тобто протиправні діяння, які в обов'язковому порядку мають бути заборонені міжнародним законодавством і підлягають переслідуванню в судовому порядку, і «факультативні», тобто діяння, щодо яких ступінь протиправності кожна держава визначає на свій розсуд [59].

6. Європейська конвенція про кіберзлочинність (2001 р.), у якій положення зазначених Рекомендацій знайшли свій розвиток і конкретизацію. Так, згідно з Конвенцією до протиправних дій віднесено:

- незаконний доступ до комп'ютерної системи (ст. 2);
- нелегальне перехоплення технічними передачами комп'ютерних даних, які не призначені для публічного користування (ст. 3);
- навмисне пошкодження, знищення, погіршення, зміну або приховування комп'ютерної інформації без права на це (ст. 4);
- навмисне серйозне перешкоджання функціонуванню комп'ютерної системи шляхом введення, передачі, пошкодження, знищення, погіршення, заміни або приховування комп'ютерних даних (ст. 5);
- виготовлення, продаж, придбання для використання пристроїв, включаючи комп'ютерні програми, створених або адаптованих з метою вчинення протиправних дій (ст. 6);
- введення, зміну, знищення або приховування комп'ютерних даних, що призводить до створення недійсних даних з метою обману або подібної нечесної поведінки (ст. 7);
- навмисне вчинення дій, що призводять до втрати майна іншої особи (ст. 8) [60].

7. Декларація з принципів кіберстабільності та кібермиру 2009 року, в якій Всесвітня федерація вчених закликала всі уряди забезпечити гарантовану міжнародним правом вільну передачу інформації та ідей, обмеження якої повинні вводитися тільки у вигляді необхідного заходу і супроводжуватися процесами, що дають можливість провести правову експертизу.

На думку вчених, усі країни повинні працювати разом для створення загального кодексу поведінки в кіберпросторі та узгодженої всесвітньої правової інфраструктури, включаючи процесуальні норми щодо сприяння та співробітництва в галузі розслідувань, які діють у рамках конфіденційності та прав людини. Уряди, постачальники послуг і користувачі повинні підтримувати міжнародну діяльність із забезпечення правопорядку в галузі кіберзлочинів. Вони також повинні працювати над тим, щоб гарантувати, що кіберпростір не використовуватиметься будь-яким способом, який може призвести до експлуатації користувачів, особливо юних і беззахисних, за допомогою насильства й ущемлення прав. Уряди, наголошується у Декларації, повинні брати активну участь у програмах Організації Об'єднаних Націй щодо забезпечення глобальної кібербезпеки і кібермиру та для уникнення використання кіберпростору в конфліктах [61].

До п'ятої групи належать акти міжнародного права, якими визначаються принципи використання ІКТ у законотворчій діяльності органів державної влади. Наприклад, серед Рекомендацій для демократичних легіслатур одними з найважливіших у роботі парламентів визначаються: публічність голосування (2.6), доступ до дебатів (2.5), публікація записів парламентських процедур (2.7), можливість громадськості робити внесок у законодавчий процес (6.3.1), а також швидке надання інформації громадськості незалежно від сутності та значущості питань, що розглядаються парламентом (6.3.2) [62, с. 23]. Особливо наголошується, що парламент повинен бути відкритим для громадськості та медіа, а пресі має бути гарантований прийнятний рівень доступу для висвітлення усіх парламентських процедур (9.1.2), а також важливість просування самим парламентом інформованості громадськості та розуміння нею роботи законодавчої гілки влади [62, с. 23].

У цьому аспекті слід зазначити, що на важливості гласності парламентів, яка прямо пов'язана з довірою суспільства та є наріжним принципом усіх подальших парламентських процедур, ще у XIX ст. наголошував англійський філософ Дж. Бентам. На його думку, «перевага гласності в тому, що вона гарантує довіру народу і його згоду на законодавчі заходи. Навіть найкращий законопроект, складений у таємниці, викликає більше підозри, ніж найгірший, прийнятий за наявності відкритого обговорення» [63, с. 42].

Шосту групу актів міжнародного права в галузі застосування сучасних ІТ становлять рекомендації щодо розвитку електронного управління та електронного судочинства.

1. Так, у ЄС розроблено Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec(2009)1 державам – учасникам Ради Європи щодо електронної демократії, де підкреслено роль інформаційного суспільства у розвитку електронної демократії в державах-учасниках на місцевому, регіональному, державному, міжнародному і наддержавному рівнях.

Зокрема, згідно з принципом 38 «Електронне правосуддя» Рекомендацій держави повинні заохочувати застосування електронної форми скарг, заяв, позовів, звернень, отримання відповідної інформації з інтернет-ресурсів про суди та юридичні процедури і сплату судових видатків через інтернет-банкінг. Завдяки наявності повної та якісної юридичної інформації, наголошується у Рекомендаціях, громадяни зможуть свідомо та ефективно реалізовувати свої права і користуватися гарантіями, які надає судова система [64].

2. Згідно з Регламентом Європейського суду з прав людини «суд може надати представникам влади держави-відповідача або (після комунікації скарги) заявнику можливість направляти зауваження та інші документи в електронній формі. У такому випадку практична інструкція, що стосується письмових зауважень, повинна застосовуватися в поєднанні з практичною інструкцією, що стосується подачі з використанням електронної передачі даних» [65].

3. Слід також звернути увагу на низку актів у галузі електронного судочинства, ухвалених Комітетом міністрів РЄ, серед яких слід виокремити такі:

Рекомендація № R(95)11 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам стосовно відбору, обробки, подання та архівації судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах (від 11 вересня 1995 р.);

Рекомендація Rec(2001)2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо рентабельності розробки і зміни конструкції судових та юридичних інформаційних систем (від 28 лютого 2011 р.);

Рекомендація Rec(2001)3 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання судових та інших юридичних послуг громадянам з використанням новітніх технологій (від 28 лютого 2011 р.);

Рекомендація Rec(2003)14 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про можливість взаємодії інформаційних систем у сфері правосуддя» (від 9 вересня 2003 р.);

Рекомендація Rec(2003)15 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про архівування електронних документів у правовій сфері» (від 9 вересня 2003 р.) тощо [66, 67].

Існує ще низка міжнародних документів у галузі правового регулювання права на інформацію, які потребують усебічного дослідження вітчизняними вченими, зокрема правниками. Безперечно, подальше вивчення історичного досвіду регулювання права на інформацію, ратифікація міжнародних угод у галузі інформації, імплементація відповідних міжнародних норм у вітчизняне законодавство сприятимуть процесу інтеграції України у світове співтовариство в інформаційну еру. Певною віхою в історії національного інформаційного законодавства могла б стати Програма інтеграції України до ЄС.

4.3. Законодавче регулювання формування інформаційного суспільства в країнах із прецедентною системою права

Законодавство демократичної та правової держави незалежно від запровадженої системи права встановлює гарантії прав на інформацію та на свободу інформаційної діяльності всім громадянам і юридичним особам у межах їхніх прав і свобод, функцій і повноважень. В умовах глобалізації та інтеграції міжнародних відносин ця сфера діяльності, яка охоплює питання, пов'язані з отриманням, використанням, поширенням та зберіганням інформації, значною мірою обумовлює рівень правового, економічного, соціально-політичного та культурного розвитку будь-якої сучасної держави.

Як зазначав у цьому контексті провідний спеціаліст у сфері медіа та комунікації Д. Мак-Квейл, значення інформаційної діяльності виявилось в так званій концепції дуалізму публічного і приватного, яка спочатку застосовувалася щодо сфери засобів масової інформації, але може і в більш широкому розумінні характеризувати ключові принципи регулювання основних видів інформаційної діяльності взагалі. Згідно з цією концепцією товари і послуги, що постачаються засобами масової інформації, одночасно є і чимось приватним, і чимось публічним. Оскільки їх споживають для індивідуальних потреб, вони перебувають у приватній власності й використовуються для одержання

прибутку, але є також чимось публічним у розумінні, що вони необхідні для процесу демократичної комунікації в суспільному просторі [68, с. 154].

Судовий (правовий, юридичний) прецедент (від лат. *praecedens*), використання якого є основою системи судового прецедентного права, Оксфордський словник визначає як приклад або справу, яка приймається або може бути прийнята як зразок або правило для подальших справ чи за допомогою якої може бути підтверджено або пояснено який-небудь аналогічний акт чи обставину [69].

Усередині цієї системи, за визначенням П. Рабіновича, розрізняють групу англійського права (Англія, Північна Ірландія, Канада, Австралія, Нова Зеландія та ще кілька десятків країн – членів Британської Співдружності Націй) і право США. Особливість останнього полягає, по-перше, у відносно більшій поширеності нормативно-правових актів (зокрема, кодексів, яких не знає англійське право, – цивільного, цивільно-процесуального, кримінального, кримінально-процесуального та ін.); по-друге, в його федеративній структурі, і по-третє, у дещо меншій пов'язаності вищих судових органів навіть власними прецедентами [70, с. 103].

Англосаксонська правова система, чи система загального права, як її часто називають [71, с. 113–114], є однією з найбільш поширених, давніх і впливових правових систем сучасного світу. Треба підкреслити, що швидкість і рівень розвитку інформаційних та комп'ютерних технологій, а також їх відповідне законодавче та правове регулювання мають у цих державах схожий характер.

Можна виділити такі основні риси англосаксонської системи права:

- за своєю природою та змістом – це «суддівське право», тобто в його основу було закладено судові рішення;
- порівняно з іншими правовими системами вона має яскраво виражений «казуальний» характер (*case law*), тобто це система домінування прецедентного права та повної чи майже повної відсутності кодифікованого права;
- римське право незначною мірою порівняно з іншими системами права впливало на загальне право в процесі його виникнення та розвитку;
- підвищена роль і значущість процесуального права порівняно з матеріальним правом;
- високий рівень незалежності та самостійності судової влади стосовно всіх гілок державної влади.

Аналізуючи практику регулювання права на інформацію у вищезазначених країнах, можна дійти висновку, що головна тенденція, притаманна країнам з англосаксонською системою права, – це винайдення систем саморегулювання на базі етичних кодексів, в основі яких – державна політика створення національної інформаційної супермагістралі, а також домінування на сьогодні законодавства заборонного характеру на тлі базових законів в інформаційній галузі, таких як закони «Про телекомунікації», «Про зв'язок», «Про телебачення» тощо. Однак особливе місце серед названих країн посідає Велика Британія, яка має в цій сфері свої особливості, пов'язані з відсутністю конституційних положень щодо права на інформацію, можливим виходом Великої Британії з ЄС і відповідним послідовним домінуванням права ЄС на її території, зокрема щодо права на інформацію.

У Великій Британії конституції в традиційному розумінні як основного законодавчого акта, що закріплює основи державного устрою, не існує. У країні діє неписана конституція, складена з норм статутного права, норм загального права і норм, які є конституційними звичаями. Як зазначалося, найважливішими з них вважаються Закон «Про свободу особистості» (1679 р.), Біль про права (1689 р.), Біль про престолонаслідування (1701 р.), Закон «Про парламент» (1949 р.). Основними джерелами англійського права виступають судові прецеденти.

Однак у Великій Британії послідовно було видано законодавчі акти, які консолідували правові норми найбільш значних інститутів цивільного і кримінального права. Видання цих актів не мало на меті кодифікацію цілих галузей права – воно ввбрало в себе в упорядкованому вигляді норми лише окремих правових інститутів, виписані в раніше виданих законодавчих актах, а також найважливіші положення, сформульовані у нормах прецедентного права. У результаті законодавчим регулюванням була охоплена більшість галузей англійського права, яке у багатьох аспектах стало важливішим джерелом права, ніж норми, сформульовані в прецедентах. За останні десятиріччя англійське

законодавство набуло ще більш систематизованого характеру. У перспективі передбачено через консолідацію законодавчих актів у різних галузях права провести реформу всього права Великої Британії аж до його кодифікації [71, с. 113].

Отже, у Великій Британії немає конституційних гарантій свободи слова та інформації, немає також всеохоплюючого закону про пресу, що закріплював би права ЗМІ та встановлював би на них обмеження. Концепція свободи інформації має тут заборонний характер. Законодавство насичене обмеженнями, встановленими парламентом або прецедентним правом. Доктрина пріоритету парламенту означає, що суди неповноважні скасовувати прийняті ним законодавчі акти, як практикувалося до недавнього часу.

У Великій Британії не існує уніфікованого законодавства, яке безпосередньо стосується права на інформацію. Питання захисту цього права вирішуються в рамках загального законодавства. Немає і закону про інформацію – прийняття рішень урядом необов'язково офіційно оприлюднювати. Закон «Про неповагу до суду» 1981 року (ст. 2, 5, 11, 14; додаток 1, параграфи 4, 5, 12, 13), Кримінально-процесуальний закон 1988 року (ст. 159), закони «Про дифамацію» 1952 року (ст. 4, 7), «Про зміни законодавства про наклеп» 1888 року (ст. 8), «Про брутальні публікації» 1959 року (ст. 1, 3, 4), «Про державну таємницю» 1989 року (ст. 1–5(3), 10(1)), «Про докази» 1984 року (додаток 1), «Про громадський порядок» 1986 року (ст. 18, 19), «Про захист даних» 1984 року, «Про захист даних» 1998 року (яким аналогічний Закон 1984 року було приведено у відповідність до вимог Директиви про захист інформації, прийнятої Європейським Союзом), «Про телебачення» 1996 року, «Про телекомунікації» 1984 року та інші мають неабияку важливість для регулювання права на інформацію, але вони не є складовою частиною якогось кодексу, що стосується винятково інформаційних відносин.

Водночас слід зазначити, що останнім часом в інформаційному законодавстві Великої Британії намітилася тенденція щодо підвищення рівня законодавчого врегулювання питань, пов'язаних із захистом права на інформацію. Так, у Законі «Про свободу інформації» 2000 року, яким було внесено деякі зміни до Закону «Про захист даних» 1988 року, зокрема наголошено на важливості забезпечення публічного доступу до інформації, що є в розпорядженні державних органів. Згідно із цим Законом такий доступ повинен забезпечуватися двома способами:

- державні органи зобов'язані публікувати певну інформацію про свою діяльність;
- представники громадськості мають право запитувати інформацію у державних органів.

До державних органів влади цей Закон відносить: урядові відомства, місцеві органи влади, державні школи і поліцейські сили. Проте його дія не обов'язково поширюється на кожну організацію, яка отримує кошти з державного бюджету, зокрема на деякі благодійні організації, яким надаються гранти, і деякі організації приватного сектора, які виконують державні функції.

Закон також не надає вільного доступу до особистих даних, таких як медичні записи або довідкові файли за кредитами. Також встановлено, що у разі якщо представник громадськості або юридична особа хоче бачити інформацію, яку має про них державний орган, вони повинні зробити запит на предметний доступ відповідно до Закону «Про захист даних» 1998 року.

Закон 2000 року також надає тлумачення поняття права на інформацію, яке визначається як право будь-якої особи, що подає запит на інформацію до державного органу:

- а) бути поінформованим у письмовій формі державним органом, чи містить він інформацію, зазначену у запиті; та
- б) якщо так, то ця інформація має бути передана йому [72].

Закон поширюється на будь-яку зареєстровану інформацію, яка зберігається в державних органах Англії, Уельсу та Північної Ірландії, а також у державних органах Великої Британії, розташованих у Шотландії.

Однак правила користування інформацією, що зберігається в державних органах Шотландії, визначаються власним Законом Шотландії «Про свободу інформації» 2002 року [73].

Закон «Про захист даних» 2018 року, який *de facto* є реалізацією у Великій Британії Загального регламенту про захист даних (англ. General Data Protection Regulation, GDPR) [74], має на меті

встановлення контролю щодо використання особистої інформації організаціями, підприємствами або урядом.

Згідно із цим Законом кожен, хто несе відповідальність за використання персональних даних, має дотримуватися суворих правил, так званих принципів захисту даних. Він повинен переконатися, що інформація використовується:

- чесно, законно і прозоро;
- для зазначених, явних цілей;
- таким чином, який є адекватним, актуальним і обмеженим тільки тим, що необхідно, конкретно;
- не довше, ніж необхідно;
- таким чином, щоб забезпечити належну безпеку, включаючи захист від незаконної або несанкціонованої обробки, доступу, втрати, знищення чи пошкодження [75].

Характерними особливостями законодавства Великої Британії щодо регулювання інформаційної сфери є також запровадження реальних механізмів саморегулювання цих відносин завдяки створенню певних громадських інституцій. Такими є:

- Рада у справах преси, створена 1953 року для усунення заборонного характеру законодавчого контролю за пресою;
- Комісія щодо скарг на пресу, створена 1991 року для проведення арбітражу на основі встановлених стандартів правдивості, захисту приватного життя та джерел інформації;
- Інформаційний комітет з оборони, призначення якого – вказувати мас-медіа на теми, громадське обговорення яких може завдати реальної шкоди суспільству;
- прес-омбудсмени.

У цілому сучасна національна інформаційна політика щодо регулювання права на інформацію формується в контексті активної участі у створенні глобальної системи міжнародних відносин і побудови інформаційного співтовариства. Мета інформаційної стратегії Великої Британії – удосконалення умов конкуренції на інформаційному ринку, підвищення ефективності інформаційних послуг і впровадження ІТ у державне управління. Основні завдання британського уряду в цій сфері передбачають:

- реалізацію проекту побудови британської інформаційної супермагістралі;
- створення умов для інформаційного бізнесу і підприємництва;
- розвиток інформаційних мереж шляхом їх безпосереднього використання.

Право на інформацію забезпечується відповідними правовими нормами, які гарантують свободу інформаційної економіки і захищають національні інтереси країни в регіоні та на міжнародних ринках. Основні правові принципи в цій галузі – це технологічна нейтральність законів, сприяння міжнародному співробітництву, підтримка і захист інтересів споживача в інформаційних мережах і системах.

Особливої уваги в контексті регулювання права на інформацію заслуговує видання урядом Великої Британії документа, відомого під назвою «Біла книга» (White Paper), в якій пропонується провести повну ревізію регулятивних інститутів і переважної частини правових норм щодо зв'язку, включаючи мовлення, телекомунікації та Інтернет.

В основі пропозицій британського уряду згідно з цим документом – створення єдиного органу управління індустрією зв'язку і ЗМІ (Office of Communication – OFCOM), діяльність якого охопить сфери телекомунікацій, телебачення і радіомовлення, на заміну нинішніх управлінь телекомунікацій, Комісії незалежного радіомовлення, Комісії зі стандартів мовлення, Управління радіо й Агентства радіокомунікацій. OFCOM відповідатиме як за регулювання змісту інформації, так і за економічне регулювання. Мета регулювання полягає у: захисті прав споживачів шляхом відкритого і конкурентного ринку, підтримці високої якості програм, їх різноманітності, плюралізму пропонованих ними думок, захисті громадян від інформації образливого характеру і вторгнення в приватне життя. Управління також буде відповідальним за частотне планування.

У «Білій книзі» також було запропоновано в межах Закону про свободу інформації запровадити інститут, уповноважений з інформації, рішення якого можуть бути оскаржені в судовому порядку, але не можуть бути оскаржені по суті (пп. 5.10–5.19) [76]. «Біла книга» пояснила: «Ми вирішили використовувати цей підхід, тому що вважаємо, що він відповідає найкращим інтересам здобувача свободи інформації. Зарубіжний досвід показує, що в тих випадках, коли апеляції вирішуються в судах, державний орган, який не бажає розкривати інформацію, буде часто домагатися дозволу на подачу апеляції просто для того, щоб відкласти виконання рішення. Витрати на звернення до суду також сприятимуть інтересам державної влади, а не окремих заявників» (п. 5.16) [76].

Треба підкреслити, що характерною рисою сучасної Великої Британії є її провідне місце щодо збирання і збереження приватної інформації про своїх громадян, а також система контролю за потоками даних в інформаційних мережах. Недавнє дослідження, проведене Європейським парламентом, свідчить, що майже всі форми електронного зв'язку у Великій Британії тепер постійно контролюються, інформація в них сканується та ідентифікується для подальшого використання спеціальними службами й органами правопорядку. Ця проблема ніколи не була однозначною, захист приватності завжди викликав полеміку в аспекті прав людини, бо в її основі лежить пошук ідеального балансу між автономією індивідууму та владою держави. Але саме сьогодні проблема набуває особливої складності через те, що новітні інформаційні технології дозволяють нагромаджувати майже необмежену кількість інформації. До того ж у Великій Британії в індустрії стеження (приватні пошукові агенції, кредитні установи, спеціальні служби тощо) працює понад мільйон людей [77, с. 21].

Уряд Великої Британії ввів систему контролю (документ «Interception of Communication in the UK»), яка передбачає, що інтернет-провайдер повинен надавати уряду одну телефонну лінію на кожні п'ятсот ліній, якими він володіє, таким чином надаючи можливість урядові прослуховувати приватні комунікації. Незважаючи на негативну реакцію громадськості, ця політика тотального контролю інформаційних мереж у Великій Британії триває і посилюється.

Водночас слід зазначити, що на противагу тенденції розширення можливостей спеціальних служб у приватне життя підданих Її Королівської Величності у Великій Британії утворено Офіс інформаційного комісара (ICO) для захисту прав на інформацію в громадських інтересах, сприяння відкритості з боку державних органів і конфіденційності даних для окремих осіб. Цей офіс є незалежним державним органом, який підзвітний безпосередньо парламенту і фінансується Департаментом із цифрових технологій, культури, засобів масової інформації та спорту (DCMS). До його повноважень віднесено конт-роль за дотриманням приписів Положення про конфіденційність в електронних комунікаціях (Директива ЄС) 2003 року, законів «Про свободу інформації» 2000 року та «Про захист даних» 2018 року, а також Положення про екологічну інформацію 2004 року в Англії, Уельсі і Північній Ірландії та обмеженою мірою в Шотландії [78].

В Австралії окремі питання в галузі інформаційних відносин у суспільстві регулюються такими нормативно-правовими актами, як Антидискримінаційний закон 1977 року (ст. 20С), Федеральний закон «Про авторське право» (ст. 201), Кримінальний кодекс 1899 року (ст. 365–689), закони «Про злочини» 1914 року (ст. 24А, 24D, 79), «Про наклеп» 1974 року (ст. 15), «Про торгівлю» 1974 року, «Про свободу інформації» 1982 року (ст. 24), «Про приватне життя» 1988 року (ч. III, IV), «Про служби мовлення» 1992 року (ст. 59–61), «Про телерадіомовлення» 1996 року, «Про телекомунікації» 1997 року, «Про послуги онлайн» (в редакції 1999 року), «Про підприємства» 2001 року, «Про внесення змін до Закону «Про авторське право» 1968 року» 2006 року тощо.

Функції контролю за дотриманням приписів інформаційного законодавства, регулювання інформаційного обміну та координації діяльності інтернет-провайдерів, а також захисту конфіденційної та таємної інформації віднесено до компетенції Асоціації інтернет-індустрії, що діє за власним кодексом. Треба підкреслити, що в Австралії не існує ліцензування діяльності та/чи послуг інтернет-провайдерів, однак вони повинні бути учасниками Проекту телекомунікаційних омбудсменів (Telecommunications Ombudsmen Scheme). Таким чином, інтернет-індустрія фактично саморегулюється на основі Кодексу практики інтернет-індустрії (Internet Industry Codes of Practice),

розробленого Асоціацією відповідно до Закону «Про телерадіомовлення» 1996 року, який містить комплекс етичних правил і технічних вимог, зокрема визначає:

- цілі Кодексу;
- термінологію та інтерпретацію понять;
- обов'язки провайдерів інтернет-послуг (Internet Service Providers – ISPs) у галузі доступу до Інтернету в цілому;
- обов'язки провайдерів інтернет-послуг щодо надання доступу до інформації (контенту), розміщеної за межами країни;
- обов'язки контент-провайдерів¹² щодо хостингу¹³ провайдерів на території країни.

Хоча положення Кодексу не можна повною мірою визнати правовими нормами, однак кожен інтернет-провайдер повинен їх дотримуватися, інакше його буде виключено з Асоціації з відповідними громадськими санкціями щодо подальшого надання інформаційних послуг.

У політико-правовій доктрині Австралії під електронним урядом розуміють комплексне перетворення системи виконавчих органів державної влади, що включає в себе чотири елементи: електронну демократію, електронні послуги, електронний менеджмент і електронне державне управління. При цьому електронна демократія розглядається як використання цифрових мереж урядом, завдяки чому уряд має можливість отримати думку громадян із різних питань. Надання електронних послуг має на увазі використання електронних технологій для надання публічних послуг. Електронний менеджмент означає діяльність з розподілу урядом фінансових ресурсів, здійснювану за допомогою цифрових технологій. Нарешті, електронне державне управління позначає використання цифрової підтримки для здійснення державної політики, а також для контролю і нагляду за її реалізацією [79, с. 8].

Правовідносини у галузі інформаційної діяльності у Канаді регулюються на основі конституційних положень щодо права на інформацію, зафіксованих у Канадській хартії прав і свобод 1982 року (ст. 2), Кримінальному кодексі (ст. 10, 163–169, 296, 318, 319), а також законах «Про наклеп» 1978 року (ст. 11), «Про державну таємницю» 1981 року (ст. 4, 14), «Про доступ до інформації» 1985 року (ст. 74), «Про приватне життя» 1985 року тощо.

Крім того, в Канаді розроблено план дій, до якого залучено понад 30 державних органів. Він передбачає реалізацію переходу до інформаційного суспільства та економіки знань за допомогою Канадської інформаційної магістралі, основним завданням якої є координація інформаційної діяльності держави, приватного сектора і громадських організацій. При цьому передбачається виконати такі основні завдання:

- побудувати Канадську інформаційну магістраль, створивши умови для конкуренції і такого регулювання, яке відповідало б громадським інтересам, сприяло б інноваціям, розвитку нових послуг;
- розвинути національний діалог, створити нові робочі місця, надати новий імпульс економічному розвитку;
- реалізувати економічні й соціальні переваги для всіх канадців, що дасть їм можливість особисто брати участь у формуванні інформаційного суспільства;
- зробити державу більш доступною і відкритою.

Робота з боку держави розпочалася 1994 року, коли було створено Консультативну Раду з інформаційної магістралі для підготовки пропозицій уряду. Діяльність Ради спрямована на досягнення трьох цілей: створення робочих місць за допомогою інновацій та інвестицій; посилення

¹² Контент-провайдер – провайдер ,який виробляє інформаційну продукцію) контент (для мережі Інтернет.

¹³ Хостинг – від англ. *host* – господар .Означає послугу з надання інтернет-сервера та забезпечення його цілодобової роботи . Здебільшого надається віртуальний сервер ,тобто програмне забезпечення ,яке гарантує роботу необхідних користувачу сервісних програм ,але яке працює на одній апаратній платформі з іншими схожими віртуальними серверами.

суверенітету Канади і культурної ідентичності; забезпечення універсального доступу до інформаційної магістралі за прийнятну ціну. Було визначено основні напрями діяльності Ради:

- взаємопов'язані та взаємодіючі інформаційні мережі;
- співробітництво громадського і приватного секторів, держави і приватного бізнесу;
- захист таємниці приватного життя і безпека інформаційних мереж;
- конкуренція у виробництві обладнання, продуктів і послуг;
- навчання протягом усього життя.

1995 року Рада опублікувала остаточну доповідь, де містилося понад 300 конкретних пропозицій щодо дій уряду. Зокрема, передбачалося запровадити національну стратегію для надання доступу до нових інформаційних послуг шляхом законодавчої регламентації доступу до інформації всіх канадців. Ураховуючи, що в новій інформаційній економіці успіх визначається ринком, основна роль держави полягає у встановленні правил, а також діяльності за цими правилами. Особливу увагу канадський уряд надає власній культурі. Мається на увазі підтримка власного виробництва масової інформації. Стратегію доступу до інформаційних послуг та до інформаційних ресурсів передбачається будувати на основі чотирьох принципів: універсальний, відкритий і рівний доступ; орієнтація на споживача і різноманіття інформації; компетентність і участь громадян; відкриті та інтерактивні мережі.

Держава має знайти баланс між конкуренцією і регулюванням, свободою користуватися шифруванням інформації для захисту приватного життя і персональних даних і необхідністю захищати суспільні інтереси від терористів, свободою слова та висловлювань і захистом моралі та інтересів неповнолітніх. Цей баланс повинна встановлювати і захищати сама держава, оскільки ринкові сили це зробити не в змозі. До цієї сфери належать також освіта, телемедицина, ідея універсального доступу до мережевої інформації та послуг, доступ до урядової інформації.

Треба додати, що у 1997 році Канада оприлюднила доповідь «Кіберпростір – не земля поза законом», де розглянуто проблеми кримінальної та цивільної відповідальності, які виникають у роботі з Інтернетом як споживачів, так і постачальників контенту та інформаційних послуг. У контексті канадського Кримінального кодексу розглянуто такі дії, як передавання непристойних, образливих повідомлень, дитячої порнографії, порушення прав на торгові марки. У доповіді розглянуто також випадки настання цивільної відповідальності за дифамацію, заподіяння шкоди репутації, зловживання чи незабезпечення зберігання таємниці приватного життя, розголошення секретних даних і недобросовісну конкуренцію [80, с. 97].

Інтерес представляє і досвід самоуправління учасників канадського інтернет-простору. Асоціація канадських провайдерів інтернет-послуг розробила свій Кодекс поведінки в Інтернеті. Мета цього Кодексу – допомогти членам Асоціації та орієнтувати їх у процесі діяльності на дотримання правових норм і стандартів, на коректні взаємини один з одним і користувачами, на непоширення незаконної інформації.

Слід також відзначити те, що політико-правова доктрина Канади в галузі інформаційної діяльності спрямована на широке впровадження електронного урядування, яке визначається не лише як засіб використання інформаційно-комунікаційних технологій, у тому числі Інтернету, для надання публічних послуг, а й як основа формування інформаційного суспільства.

Невипадково Канада належить до числа країн із найбільшою кількістю користувачів Інтернету, що пояснює високі показники попиту на онлайн суспільно-державні послуги. Згідно з результатами дослідження, проведеного Канадською соціально-економічною дослідницькою компанією (Canadian Socio-Economic Research Company), протягом 2004–2005 років:

- 72 % канадців мали доступ до Всесвітньої павутини з домашніх ПК, а кількість канадських будинків зі швидкодіючим доступом до Інтернету перевершила кількість тих, де доступ здійснюється через модемний зв'язок;
- 71 % користувачів Інтернету заходили на веб-сайти федерального уряду протягом минулого року, а 31 % користувачів заявили, що їхні останні контакти з федеральним урядом здійснювалися через Інтернет;

– 81 % канадських користувачів послугами електронного уряду були задоволені або надзвичайно задоволені обслуговуванням;

– 77 % канадців, що мали контакт з федеральним урядом останнім часом, відзначили, що звернення до інтернет-послуг для них було легким, тоді як відносно інших каналів обслуговування легкість доступу відзначили 67 % користувачів;

– 76 % користувачів Інтернету вважають, що він полегшує пошук інформації про державні програми і послуги;

– 90 % канадських користувачів Інтернету і 38 % осіб, які планують підключитися до Інтернету, сподіваються мати справу з державними організаціями в майбутньому, а 42 % населення Канади вважають, що в майбутні п'ять років більшість своїх трансакцій з федеральним урядом вони здійснюватимуть в онлайн-режимі [81].

У Сполучених Штатах Америки з ініціативами щодо законодавчого затвердження принципів державного регулювання інтернет-технологій виступала ще Адміністрація Б. Клінтона. Йшлося про створення Інтернету наступного покоління (Next Generation Internet), концепція якого передбачає не тільки значно більші швидкості передачі інформації, а і розвиток інтерактивних послуг у загальнонаціональному масштабі [82]. Підкреслювалася провідна роль держави в організації наукових досліджень і розробок, у створенні технологій для мережі наступного покоління. Водночас в аналітичному дослідженні правових, економічних і соціальних проблем, пов'язаних з Інтернетом, Федеральної комісії США зі зв'язку «Цифрове торнадо: Інтернет та телекомунікаційна політика» (Digital Tornado: the Internet and Telecommunications Policy, March 1997), оприлюдненому у 1997 році, підкреслюється необхідність не обтяжувати Інтернет непотрібним державним регулюванням і впливом [82].

Відомий американський політолог Р. Лайтен у праці «Право і політика у вік Інтернету» зазначив, що інформаційна революція сприяла подоланню негативної тенденції до зниження рівня політичної активності, спростивши прямий контакт громадян і уряду, а також знизивши витрати на узгодження можливих шляхів політичної дії між індивідами, які дотримуються схожих поглядів, але не взаємодіють безпосередньо в реальному світі [83, с. 137]. Саме тому державі слід робити ставку на використання ринкових механізмів і високих технологій, втручаючись тільки в тому випадку, якщо останні в конкретній ситуації опинилися неідеальними і стан справ може бути виправлено лише шляхом державного регулювання у будь-якій конкретній формі [83, с. 103].

Наприклад, відповідно до Закону про безпеку і свободу через шифрування (Security and Freedom Through Encryption Act of) від 2 липня 1999 року фізичні та юридичні особи мають право вільного використання та продажу засобів шифрування незалежно від використовуваних алгоритмів, довжини коду, технологій та засобів шифрування тощо. Нікого не можна зобов'язати передати ключі шифрування іншій особі, крім як у випадку проведення розслідувань відповідно до встановленої законом процедури [84].

У цілому інформаційна політика США реалізується в межах американської правової системи, в якій на відміну від англійської провідну роль відіграє Конституція Сполучених Штатів 1797 року як джерело права. При цьому якщо європейські стандарти передбачають цілу низку обмежень права на вільне вираження поглядів та свободу друку, то суттєво іншим є підхід до свободи масової інформації у Сполучених Штатах Америки, де така свобода передбачена Першою поправкою до Конституції і є практично необмеженою [85, с. 4–5]. Таким чином, інформаційне законодавство США, яке захищає інформаційну свободу, становлять судові рішення прецеденту та закони про свободу слова і преси, які ґрунтуються на принципах, викладених у Першій поправці до Конституції США.

Водночас у рішенні у справі «Шенк проти Сполучених Штатів» Верховний Суд США дійшов висновку, що навіть найсуворіша гарантія свободи слова не захистить людину, яка облудно сповістить про пожежу в театрі й спричинить паніку. Вона не захистить людину навіть від судової заборони на промовляння слів, які можуть спричинити насильство. В кожному випадку все залежить від того, чи вжито слова за таких обставин і чи мають вони такий характер, аби створити очевидну й

безпосередню загрозу реального лиха. Це питання точності та міри. Коли держава перебуває в стані війни, деякі висловлювання, цілком припустимі за мирних часів, можуть завдати такої шкоди її воєнним зусиллям, що дозволити їх під час бойових дій неможливо, і жоден суд не визнає їх захищеними будь-яким конституційним правом [86, с. 51].

В іншому рішенні Верховний Суд США визнав неконституційним притягнення особи до відповідальності за публічне спалення національного прапора як реакцію на політику офіційної влади, інтерпретувавши такі дії як спосіб вираження своїх поглядів і переконань. Суд посилався на статтю 1 Білля про права 1789 року, відповідно до якої Конгрес США не може ухвалювати законів, які б обмежували свободу слова, друку, вираження думок, віросповідання, зборів та петицій [86, с. 133].

Нині інформаційне законодавство США продовжує вдосконалюватися переважно як кодифіковане, тобто зведене у Кодексі Сполучених Штатів (англ. United States Code (USC)).

Приймаючи черговий закон, Конгрес указує, яке місце він має зайняти у зведенні законів і які зміни в розділи, глави, параграфи необхідно вносити у зв'язку з цим. Наприкінці 1980-х років почалися процеси інтенсифікації в організації бізнесу, викликані, по-перше, можливостями ІКТ, по-друге, становленням Інтернету як засобу перетворення бізнесу в процес організації глобальних комунікацій без національних кордонів.

Згідно з програмою «Національна інформаційна інфраструктура (НІІ)» (англ. National Information Infrastructure (NII)) 1993 року ця інфраструктура створюється в основному зусиллями приватного сектора. Державне фінансування поширюється на суспільно-соціальні сфери і технології (служби соціального забезпечення, систему правоохоронних органів, освіту). Держава забезпечує доступність інфраструктури для всіх американців за помірними (розумними) цінами.

Програма складається з трьох розділів, згідно з якими інвестиційна діяльність у галузі інформаційної інфраструктури має стимулювати розроблення нових ІТ на більш високих рівнях:

- «Information Super Highway», що має на меті об'єднання інформаційних ресурсів університетів, шкіл, бібліотек, лікарень, міністерств, громадських організацій і ділових центрів;
- «High Performance Computing and Networking», яким передбачається створення спеціальних інформаційних програм у галузях соціальної сфери (медицина, освіта, управління і контроль руху транспорту тощо);
- «Modernization of the activity of the State administration», націлений на удосконалення інформаційної діяльності державної адміністрації і полегшення умов доступу до державної інформації.

Таким чином, мета НІІ як складової інформаційної політики США – впорядкувати інформаційні потоки в політичній, економічній, науковій і військовій галузях для збалансованості державного контролю і свободи підприємницької діяльності. Інформація розцінюється як один з основних національних ресурсів, а системи, що забезпечують її створення, оброблення і поширення, розглядаються як головний стратегічний фактор розвитку індустрії інформації та побудови інформаційної інфраструктури.

Основні принципи формування інформаційного законодавства США полягають у такому.

1. Гарантування громадянам та інститутам громадянського суспільства права на свободу інформації (зокрема у ЗМІ), публічність судових процесів, охорону інтелектуальної власності, вільний доступ до урядової інформації, за винятком дев'яти випадків, коли записи захищені від розголошення, або трьох спеціальних винятків для правоохоронних органів.

Зокрема, державним органам дозволяється приховувати інформацію у випадках, коли:

- це секретна інформація в галузі національної оборони або зовнішньої політики;
- встановлює внутрішні правила і практику персоналу;
- звільняється від відповідальності згідно з іншими законами;
- містить торгові секрети і конфіденційні ділові відомості;
- є міжвідомчими або внутрішньовідомчими меморандумами або листами, які захищені правовими привілеями;

- є кадровими та медичними документами;
- містить записи або дані, які стосуються правоохоронної діяльності;
- становить банківську таємницю;
- є геологічно-геофізичними даними.

Спеціальному захисту від розголошення підлягають документи правоохоронних органів і національної безпеки, коли:

- розкриття може перешкодити розслідуванню злочину та виконавчому процесу;
- існує небезпека розкриття записів інформаторів, у випадках коли статус інформанта не був офіційно підтверджений;
- містять відомості про діяльність іноземної розвідки або контррозвідки щодо міжнародного тероризму, у випадках якщо ця діяльність засекречено (Freedom Information Act – FOIA – Закон «Про свободу інформації» 1966 року).

2. Безперешкодне надання усім охочим відомостей з будь-якого федерального відомства, у тому числі з персональними даними, зібраними про них владою, якщо вони не входять до зазначених законом винятків («On the Protection of Personal Secrets» – Закон «Про охорону особистої таємниці» 1974 року).

У 1976 році Конгрес США прийняв Закон «Про висвітлення діяльності уряду», який розширив права громадян на одержання інформації про діяльність адміністративних органів і передбачив, що всі засідання колегіальних органів адміністративних агентств, до складу яких входять призначені президентом особи, стосовно яких приймають конкретні рішення, мають бути відкритими. Обмеження встановлені лише для інформації щодо питань національної безпеки і зовнішньополітичних аспектів діяльності уряду, а також такої, що містить таємні відомості про торгівлю та бізнес; внутрішню діяльність адміністративних органів; відомості, отримані під час проведення розслідувань; питання, які відповідно до спеціальних нормативних актів не можуть бути розголошеними.

Таким чином, якщо європейське інформаційне законодавство охороняє інформацію відповідно до положень про авторське право, то інформаційне законодавство США – відповідно до інтересів споживача інформації. Тобто згідно з американською доктриною інформаційне законодавство виконує роль, так би мовити, буфера між інте-рсами соціуму та індивіда.

Крім зазначених до цього законодавства слід віднести також закони «Про свободу інформації» 1967 року, «Про висвітлення діяльності уряду» 1974 року, «Про охорону особистих таємниць» 1974 року, «Про таємницю» 1974 року, «Про право на фінансову таємницю» 1978 року, «Про удосконалення інформаційної безпеки» 1997 року, «Про доступ до інформації про діяльність ЦРУ» 1984 року, «Про комп'ютерне шахрайство та зловживання» 1986 року тощо.

Окремо, на нашу думку, слід відзначити Закон «Про забезпечення безпеки ЕОМ» 1987 року, яким *de facto* встановлено пріоритетність питань, що торкаються національних інтересів у галузі безпеки інформації, у тому числі приватної. Ідеться про започаткування нового класифікаційного визначення інформації з обмеженим доступом – «Unclassified, but important from the point of view of National security» (несекретна, але важлива з погляду національної безпеки). До такої категорії інформації Законом віднесено:

- несекретну інформацію урядових відомств;
- частину даних, які є предметом обміну, обробки, використання та зберігання в інформаційно-телекомунікаційних системах корпорацій і приватних фірм, що працюють на замовлення уряду США.

Слід також зазначити, що у законотворчій діяльності Конгресу США мали місце спроби визначити Інтернет як певну віртуальну субстанцію, на яку нібито не поширюються гарантії на свободу слова, конфіденційність кореспонденції. Так, у червні 1997 року Верховний Суд США визнав неконституційними положення «On decency in communications» (Закон «Про пристойність у засобах зв'язку» 1996 року), згідно з якими розповсюдження матеріалів непристойного змісту, до яких може отримати доступ неповнолітня особа, кваліфікується як злочин, оскільки це було б порушенням захищеного Конституцією США права свободи слова [87, с. 194]. Виходячи з цього,

громадська бібліотека Нью-Йорка відмовилася блокувати доступ зі своїх комп'ютерів до сайтів порнографічного змісту, оскільки згідно з Першою поправкою до Конституції їх виробництво і поширення можуть обмежуватися, але не можуть заборонятися. У заяві прес-служби бібліотеки зазначено, що «на знак поваги до Першої поправки і свободи слова» ні в одному з 200 читальних залів, відкритих у місті Нью-Йорку, не будуть встановлюватися фільтри, які блокують «дорослий контент» [88].

Водночас Міністерство внутрішньої безпеки США (DNS) визначило низку стратегічних принципів у забезпеченні безпеки у сфері Інтернету речей, які мають бути поширені на діяльність розробників та виробників приладів, постачальників послуг, а також державних і комерційних споживачів. Система зазначених стратегічних принципів зумовлена необхідністю належного державного реагування на загрози, що виникають у сфері Інтернету, і визначена таким чином:

- запровадження вимог безпеки на етапі розробки приладу;
- забезпечення своєчасного оновлення засобів безпеки та управління вразливістю;
- слідування визнаним практикам у сфері забезпечення безпеки;
- надання пріоритету вимогам безпеки відповідно до потенційного впливу;
- забезпечення поінформованості стосовно приладів у сфері Інтернету;
- обережне та обдумане під'єднання до мережі [89, с. 12].

У політико-правовій доктрині США сформувалося два підходи до визначення поняття електронного уряду:

– вузький (практично застосовний), сутність якого полягає у визначенні електронного уряду як нової форми публічних відносин, яка виникла у результаті використання інтернет-операцій, ІТ і комунікацій для оптимізації надання публічних послуг, розширення участі індивідів у житті держави, а також для управління [90];

– широкий (загальнотеоретичний), який, згідно з визначенням А. Хо (Університет штату Індіана), слід розуміти як трансформацію організаційних основ діяльності уряду, що є наслідком зміни парадигми державного управління [91, с. 44].

Такі підходи до визначення поняття електронного уряду в США лягли в основу нормативно-правової бази забезпечення діяльності електронного урядування, до якої, зокрема, належать закони «Про свободу інформації (FOIA)» 1967 року, «Про усунення паперових носіїв документів у державних органах» 1980 року, «Про результати та ефективність уряду» 1993 року, «Про електронний підпис» 2000 року, «Про впровадження в державних органах інтелектуальних карт для ідентифікації службовців, оплати витрат на відрядження, нарахування заробітної плати тощо» 2000 року, «Про е-уряд» 2002 року тощо.

Таким чином, як зазначається у § 553 «Прийняття норм» Закону про адміністративну процедуру, електронне урядування в США складається з трьох основних модулів: G2G, government to government (врядування для уряду); G2B, government to business (врядування для бізнесу) та G2C, government to citizens (врядування для громадян). Положення цих модулів регулюють численні прикладні елементи: перехід державних органів на безпаперовий документообіг; забезпечення доступу громадян до державної інформації; установлення для всіх державних органів показників ефективності роботи на рік і регулярний їх контроль, що проводиться як парламентом, так і громадянами; введення в державних органах пластикових карт для ідентифікації державних службовців, перерахування їм зарплати, розрахунків за відрядження; перенесення в мережу більшості стандартних транс-акцій між державою і громадянами або бізнесом тощо [92].

4.4. Законодавче регулювання формування інформаційного суспільства у країнах із континентальною системою права

Першими країнами романо-германської системи права, громадяни яких отримали право на інформацію, закріплене на конституційному рівні, були Скандинавські країни: Швеція, де

конституційний Закон про свободу друку був прийнятий Риксдагом 1766 року, а за нею (на два століття пізніше) – Фінляндія (Закон від 1951 р.)¹⁴. 1970 року аналогічні закони були прийняті у Данії, Норвегії, 1973 року – в Австрії, 1978 року – у Франції і Нідерландах, 1992 року – в Угорщині, 1993 року – у Португалії, 1994 року – в Бельгії, 1999 року – у Чехії. У цих країнах відкритість стала загальним принципом, а секретність – винятком.

Характерно, що в кінці 1990-х років у нових європейських демократичних країнах такі терміни, як «право на інформацію» чи «відкритість», були ще відсутні в юридичній мові, у тому числі у судових рішеннях. Там, де раніше не було жодного подібного поняття, з'явилося відразу кілька. Перші законні положення і судові рішення в галузі права на інформацію мали майже революційний характер. Тим часом ці терміни вже давно і надійно вкоренилися у старих демократичних країнах. У попереднє десятиліття на всьому континенті право на інформацію – досить не визначений до останнього часу термін – стало сприйматися як одна з підвалин незалежності особистості. Це було зумовлено в основному такими чинниками: 1) повною гарантією свободи слова в демократичних країнах (встановлення владою обмеженого доступу до інформації все більше сприймалося суспільством як неможливе); 2) закінченням «холодної війни» (зменшення необхідності збереження секретних даних); 3) комп'ютерною революцією.

Отже, при розгляді регулювання права на інформацію особливої уваги заслуговує досвід розвинутих європейських країн, особливо в ЄС, право якого все більше відіграє превалюючу роль у праві держав – членів ЄС.

Слід зазначити, що чинні конституції майже всіх європейських країн (особливо прийняті чи відредаговані останніми десятиліттями) містять положення, які безпосередньо стосуються права людини на інформацію, а різні аспекти цього права розкриваються в численних нормативно-правових актах.

Треба підкреслити, що Швецію називають першою у світі країною, де свобода інформації отримала конституційне закріплення (Закон «Про свободу друку» або в оригіналі – «Милостивий указ Його Величності про свободу письма й друку» 1766 року), причому набагато рідше згадується той факт, що 1772 року ця свобода була ліквідована в результаті державного перевороту. Наступний закон про свободу друку було прийнято 1812 року, і з того часу він мав чинність, однак це не означало, що преса здобула повну свободу. Сучасний Закон «Про свободу друку» (прийнятий 1949 р. та відредагований 1994 р.), а також закони «Про форму правління» 1974 року, «Про престолонаслідування» 1810 року (у редакції 1979 р.) та «Про свободу слова» 1991 року складають Конституцію Швеції. Параграф 1 глави 2 Закону «Про форму правління» гарантує усім громадянам «в їхніх відносинах із суспільством» свободу висловлювань і свободу інформації:

1) свобода висловлювань: свобода поширювати повідомлення усно, письмово, шляхом зображення або іншим чином, а також висловлювати свої ідеї, думки і почуття;

2) свобода інформації: свобода отримувати та поширювати інформацію, а також брати участь в обміні інформацією з іншими особами [93, с. 702].

Права, захищені Законом «Про форму правління», можуть бути обмежені лише в цілях, визначених демократичним суспільством (§ 12). Свобода висловлювань та інформації може бути обмежена тільки з метою захисту національної безпеки та прав особи, забезпечення громадської безпеки, спокою та порядку, а також попередження скоєння злочину і лише в тих випадках, коли для цього є достатні підстави (§ 13). У питаннях, що стосуються свободи інформації та вираження поглядів, влада повинна враховувати необхідність підтримки прав і свобод політики, релігії, науки та культури (§ 13). Проте формулювання норм Закону «Про форму правління» досить невизначені й не забезпечують чіткого захисту свободи інформації.

¹⁴ Для порівняння слід зауважити, що в США Закон «Про свободу інформації» надав нову інтерпретацію та нові законні форми захисту інформації 1966 року.

Найважливіший документ у контексті захисту права на інформацію – Закон «Про свободу друку» (1976 р.). Оскільки він є частиною Конституції, навіть незначні поправки до нього мають пройти через обговорення парламентом двічі, причому між цими двома обговореннями повинні відбутися парламентські вибори. Таким чином, виборці можуть впливати на прийняття запропонованих змін до Конституції. Параграф 1 глави 1 цього Закону визначив, що «свобода друку означає право будь-якого шведського громадянина видавати твори без попередньо встановлених перешкод з боку центральних органів управління або якогось іншого органу державної влади і не притягатися за це до відповідальності, крім як у судовому порядку, або нести покарання лише в тому випадку, якщо зміст публікації суперечить законові, покликаному захищати громадський порядок, і який не може обмежувати право на всезагальну інформованість» [93, с. 731]. Але починаючи з 1960-х років зростає потреба в конституційному захисті інших аспектів свободи інформації. Тому Закон «Про свободу друку» був кілька разів доповнений, зокрема під дію цього Закону в сучасній редакції підпадають документи, які є в розпорядженні органів державної влади, в тому числі в електронному вигляді. Крім того, 1991 року був прийнятий конституційний Закон «Про свободу слова», який регулює питання радіо-, теле-, кіно- та відеопродукції. Незважаючи на те що він заснований на тих самих принципах, що й Закон «Про свободу преси», він не забезпечує достатнього захисту права на інформацію. Наприклад, він дозволяє цензуру кінофільмів.

Треба додати, що крім правових норм, які регулюють права доступу ЗМІ до інформації, Конституція Швеції включає положення про захист інформаторів преси та інших ЗМІ (глава 3 «Право на анонімність» Закону «Про свободу друку»), що є унікальною практикою у світі. Зазначимо, що за шведським кримінальним та цивільним законодавством відповідальність за зміст періодичних друкованих матеріалів покладається на одну людину, а саме у випадку з газетою чи журналом – на відповідального редактора. Існує фундаментальне право кожного заявляти будь-що чи передавати інформацію з будь-якого питання, наприклад, журналісту чи інформаційному агентству для публікації в друкованому виданні. Жодна державна установа чи організація не має права виявляти особу інформатора ЗМІ. Запити, зроблені з порушенням цього Закону, караються строком до одного року тюремного ув'язнення. Щодо посадових осіб це означає, що вони мають право анонімно надати інформацію журналістам, навіть деяку секретну; при цьому спроби керівництва чи інших чиновників з'ясувати джерело інформації вважаються злочином. Така практика дає змогу «донощикам» робити важливий внесок у справу боротьби з корупцією. Вважається, що іноді, коли в державній установі діється щось підозріле, співробітники неохоче повідомляють про це керівництву чи представникам влади, таким як поліція і прокуратура, через страх переслідування. Можливість попередити громадськість через пресу без ризику бути виявленим може принести суспільству певну користь (як то було визнано і в справі, розглянутій Конституційним Судом України, про поширення відомостей).

Додамо, що серед інших важливих законодавчих актів у контексті захисту права на інформацію в Швеції можна назвати закони «Про охорону інформації» 1973 року, «Про таємницю» 1980 року та «Про комерційну таємницю» 1989 року, Кримінальний кодекс (ч. 8 ст. 4 «Порушення поштової та телекомунікаційної таємниці»; ч. 9 ст. 4 «Вторгнення до захищених банків даних»; ч. 9 ст. 4 «Підслуховування») та ін.

Однією з перших країн, де право на інформацію та свобода вираження поглядів були закріплені конституційно, була Франція. Стаття 11 Декларації прав людини та громадянина 1789 року, яка включена до Преамбули Конституції 1958 року, наголошує, що «вільний обмін думками належить до найцінніших прав людини. Таким чином, усі люди можуть вільно висловлюватися, писати та робити публікації за умови, що вони відповідатимуть за будь-яке зловживання цією свободою у випадках, передбачених законодавством» [93, с. 989]. Крім того, свобода вираження поглядів та спілкування – один із фундаментальних принципів, гарантованих законами Франції, який згідно із заявою Конституційної Ради має конституційний статус. Конституційна Рада на підтвердження статусу свободи вираження поглядів та свободи інформації заявляє, що ці свободи є однією з основних

гарантій решти прав і свобод особи¹⁵. Крім того, Конституційна Рада підтвердила, що ці свободи стосуються не лише тих, хто пише, редагує та публікує, а також споживачів інформації і, таким чином, визначають право суспільства вибирати з безлічі альтернативних поглядів, адже плюралізм – найважливіша цінність демократичного суспільства [94, с. 123].

Можна вважати, що одним з найважливіших законодавчих актів щодо права на інформацію є Закон «Про пресу» 1881 року (з доповненнями від 1972 р.) – справжній кодекс свободи вираження поглядів: він стосується не лише друкованої преси, а й усього спектра друкованої продукції (включаючи листівки, книжки, плакати та їх продаж). Окрім проголошення принципу свободи преси Закон містить положення кримінального та кримінально-процесуального права про порушення, вчинені ЗМІ. За останні 120 років Закон переглядався кілька разів у зв'язку з розглядом конкретних справ. Однак ґрунтовного перегляду жодного разу не проводилося. До кодексів (включаючи Кримінальний, Кодекс Національної служби та Кодекс здоров'я суспільства) і спеціальних законів (наприклад, Закон «Про публікації, адресовані молоді» 1949 р.) було внесено численні поправки в контексті захисту права на інформацію.

Крім вищезазначених право на інформацію захищають прийнятий 1992 року Комунікаційний кодекс (Code de la communication), Закон «Про доступ до інформації» 1978 року, Цивільний кодекс (ст. 9) та Кримінально-процесуальний кодекс (ст. 40, 283, 306).

1998 року Франція розробила Програму побудови інформаційного суспільства, визначивши пріоритетним напрям міжнародного співробітництва. Програма також визначає, що формування нових інформаційних технологій потребує цілісного підходу до правових, науково-дослідних, прикладних і зовнішньоекономічних аспектів глобальної комунікації і зумовлює необхідність проведення міжнародних консультацій з проблем універсалізації мереж, охорони приватного життя, вільного обміну інформацією тощо. На базі Програми було розроблено загальний план дій поліпшення міжнародного інформаційного обміну і підкреслено важливість ринку інформаційного бізнесу та інформаційних послуг.

1998 року Франція у Програмі побудови інформаційного суспільства визначила пріоритетні напрями міжнародного співробітництва, зазначивши, що формування інформаційно-комп'ютерних технологій вимагає цілісної системи підходів до правових, науково-дослідницьких, прикладних і зовнішньоекономічних аспектів глобальної комунікації та зумовлює необхідність проведення міждержавних консультацій із проблем універсалізації мереж, охорони приватного життя, вільного обміну даними тощо. На основі цієї Програми був розроблений план поліпшення міжнародного інформаційного обміну. Стратегія інформаційної політики Франції стосується також франкомовних країн Африки, Азії, Латинської Америки. У контексті глобалізації комунікацій і просування національних інтересів уряд створив Фонд допомоги і співробітництва для підтримки впровадження вітчизняних ІТ.

Хоча Франція і стала однією з перших країн, що врегулювали правові режими інформації (Закон про інформатику та свободу 1978 р.), зазначає Е. Талапіна, до недавнього часу вона допускала деяке відставання в питаннях застосування ІКТ в управлінні. Тільки з кінця 1990-х років починає створюватися (на підзаконному рівні) нормативна база для електронної адміністрації (L'administration électronique). Першим програмним документом стала Програма урядової діяльності для інформаційного суспільства (PAGSI, 16 січня 1998 р.). Було покладено початок створенню та уніфікації публічних інтернет-сайтів, електронних адміністративних формулярів. Наступним документом була Урядова програма RE/SO 2007 «За електронну республіку в інформаційному суспільстві» (листопад 2002 р.). У циркулярі прем'єр-міністра від 12 вересня 2003 року визнається, що ІКТ – це ефективний засіб модернізації управління. Далі, 9 лютого 2004 року, з'являється проект

¹⁵ Ще раз підкреслимо, що на відміну від Конституції України, де поняття права на інформацію розглядається в контексті основних громадянських прав, у цьому випадку йдеться про право на інформацію особи, а не тільки громадянина, що очевидно є ширшим.

ADELE «Електронна адміністрація 2004/2007 – для спрощення життя» (констатувалося, що в 2003 р. уже 43 % французів користувалися Інтернетом) [95, с. 28].

Як зазначалося, Закон Французької Республіки «Про обробку даних, файли даних і індивідуальні свободи» від 6 січня 1978 року № 78-17 є головним елементом у загальнодержавному механізмі правового регулювання комп'ютерної обробки та використання персональних даних.

Особливістю цього Закону є передбачені в ньому досить суворі покарання (ст. 41–44), зокрема:

- штрафи за порушення Закону варіюються від 2000 до 20 000 франків, строки тюремного ув'язнення, за вибором суду, можуть варіювати від 2 місяців до 5 років;

- розкриття персональних даних несанкціонованим третім сторонам може спричинити штраф від 2000 до 20 000 франків, або тюремне ув'язнення на строк від 2 до 6 місяців, або і те, й інше;

- будь-яке порушення правил збору і зберігання даних розглядається як найбільш небезпечне правопорушення. Тут строки тюремного ув'язнення зростають до 5 років, а штрафи – до 2 000 000 -франків;

- ухилення від реєстрації обробки персональних даних у CNIL карається штрафом від 2000 до 200 000 франків, або тюремним ув'язненням на строк до 3 років, або і тим, й іншим [96].

До законодавчих нормативно-правових актів, якими врегульовано правовідносини, що виникають у галузі інформаційної діяльності у французькому суспільстві, слід також віднести:

- Закон «Про споживчий кредит» 1978 року, стаття 27 якого регламентує збір персональних даних про споживачів кредиту;

- Кримінальний кодекс, стаття 777-3 якого забороняє збір персональних даних про осіб, котрі відбувають тюремне ув'язнення. Конфіденційність приватної кореспонденції в поштовій системі або в галузі телекомунікацій є фундаментальним правилом, гарантованим Кодексом пошти і Кодексом покарань;

- закони «Про аудіовізуальні комунікації» від 29 липня 1982 року і «Про свободу комунікацій» від 30 вересня 1986 року накладають на контролерів файлів зобов'язання застосовувати положення базового закону про захист даних (Закон № 78-17 від 6 січня 1978 р.);

- Закон «Про розвиток цифрової економіки» від 21 червня 2004 року № 575.

Стаття 1 Закону визначає, що таке електронна пошта: «Електрон-на пошта означає будь-яке повідомлення у формі тексту, голосу, звуку або зображення, відправлене загальнодоступною мережею зв'язку, збережене на мережевому сервері або в термінальному обладнанні одержувача, яке останній відновлює».

Стаття 22 (на сьогодні кодифікована в Кодексі пошти та електронних комунікацій як стаття L 34-5) вводить поняття згоди в електронній рекламі: «Прямий маркетинг за допомогою автоматичного телефонного апарата, факсу або електронної пошти, який використовує у будь-якій формі будь-які координати фізичної особи, яка не висловила свою згоду на це, заборонений до отримання прямих опитувань цим способом».

LCEN дає досить точне визначення директиви щодо цього поняття: «Електронна торгівля – це економічна діяльність, за допомогою якої людина пропонує або забезпечує дистанційно і в електрон-ному вигляді поставку товарів або послуг».

Це визначення має на увазі *de facto* зобов'язання, що містяться у статті 19: «Без шкоди для інших інформаційних зобов'язань, передбачених діючими законами і нормативними актами, будь-яка особа, яка здійснює діяльність, визначену в статті 14, зобов'язана надавати тим, для кого призначена поставка товарів або послуг, простий, прямий і постійний доступ з використанням стандарту, відкритого для наступної інформації» [97];

- Закон від 6 серпня 2004 року № 801 – це закон про захист даних суб'єктів щодо обробки даних особистого характеру з внесеними змінами.

Наглядовий орган: Commission Nationale de l'Informatique et des Libertes (далі – CNIL). Основні повноваження наглядового органу: обов'язки CNIL визначено статтею 11 Закону 2004 року. CNIL контролює правильне виконання норм Закону (поради і рекомендації), дає висновки про законність

обробки даних (запити на авторизацію), бере участь у юрисдикційних зверненнях у разі порушення Закону і контролює весь процес.

Крім цього, CNIL також має можливість контролювати процес ініціювання обробки (ст. 44), а також право накладати санкції (наприклад, попередження про припинення обробки даних і накладення фінансових санкцій (ст. 45–49) та ін.).

Оцінюючи рівень розвитку електронного урядування у Французькій Республіці, У. Жіль (Університет Сорбонна), зокрема, покладає в основу такого аналізу відповідність його чотирьом визначальним критеріям.

Перший критерій, пов'язаний із бюджетною прозорістю, зобов'язує уряд публікувати основну інформацію, що стосується бюджету і громадських фінансів, а також вимагає наявності відкритої бюджетної системи. Оскільки закон про бюджет та аудиторські звіти оприлюднюються на відкритому для доступу інтернет-порталі «Le forum de la performance publique», то згідно з Індексом відкритої бюджетної ініціативи, запровадженим у 2010 році Міжнародним бюджетним партнерством, Франція з цього критерію набирає 4 бали з 4.

Другий критерій стосується доступу до державної інформації. Закон повинен гарантувати громадянам доступ до державної інформації та урядових даних. Отже, Франція також отримує 4 бали, оскільки такий доступ гарантується Конституцією та спеціальним законом.

Третій критерій присвячений сприянню розкриттю даних про доходи і майновий стан депутатів та високопоставлених державних службовців з метою запобігання корупції і має сприяти більшій відкритості діяльності державного апарату. На основі трьох досліджень, проведених у 2009 році (S. Djankov, R. La Porta, F. Lopez-de-Silanes, A. Shleifer, 2009; R. Messick, 2009; OCDE, 2009), за цим критерієм Франція набрала 3 бали, оскільки доступ до такої інформації має тільки парламент.

Нарешті, четвертий і останній критерій, який визначає рівень участі громадян у розробці та реалізації державної політики й управління, базується на індексі, розробленому в 2010 році Economist Intelligence Unit Democracy EUI (індекс демократії), або точніше – на Indicator of Civil Liberties (індикатор цивільних свобод, за шкалою від 0 до 10).

Франція отримала 4 бали з 4 за методикою партнерства, а за рейтингом EUI – 7,77 бала як «недосконала демократія» («Flawed democracy»), а не «повна демократія» («Full democracy»), як Норвегія, Данія і Люксембург. Economist Intelligence Unit Democracy вказав на такі недоліки Франції, як слабка політична участь і проблеми в роботі державних органів влади [98, с. 43].

Однак, вважає У. Жіль, ця ситуація може змінитися в майбутньому завдяки інформаційним і комунікаційним технологіям. Франція планує реформувати державні органи управління протягом кількох років, для того щоб скористатися плодами цифрової революції. Нові технології покликані сприяти підвищенню прозорості діяльності державних органів влади, а також підвищенню участі та співпраці громадян і посадових осіб, для того щоб досягти відкритого уряду [98, с. 54].

Французька Республіка XXI ст. обов'язково буде цифровою – йдеться у Законі «Про цифрову республіку» від 7 жовтня 2016 року, покликаному сприяти відкриттю і поширенню інформації та знань, забезпечити відкритість інформаційного простору, полегшити громадянам доступ до цифрових технологій за умови поваги до права на конфіденційність користувачів Інтернету. Для досягнення зазначеної мети планується розвиток інформаційного суспільства у таких напрямках:

- запровадження інновацій шляхом поширення інформації та знань, щоб озброїти Францію проти глобальних викликів економіки даних;
- формування чіткої структури довіри до діяльності держави щодо гарантування прав користувача і захисту його особистих даних;
- створення відкритої та інклюзивної цифрової Республіки, щоб можливості, пов'язані з цифровим переходом, приносили найбільшу користь [99].

Він має три завдання:

- сприяти поширенню даних і знань;
- зміцнювати і розширювати відкритість публічних даних;
- створити публічну службу даних;

ввести поняття даних, що становлять спільний інтерес, щоб дозволити їх повторне використання всіма;

розвивати економіку знань;

– робота із захисту особистості в цифровому суспільстві:

сприяти відкритому середовищу, стверджуючи принцип нейтральності мережі та переносимості даних;

встановити принцип лояльності платформ цифрових послуг;

вводити нові права для фізичних осіб у цифровому світі з точки зору персональних даних і доступу до цифрових послуг;

– гарантія цифрового доступу для всіх:

сприяти доступності державних цифрових послуг;

полегшити цифровий доступ для людей з обмеженими можливостями;

підтримувати підключення до Інтернету найбідніших людей.

На початку 2018 року Президент Франції Е. Макрон анонсував розробку нового законопроекту, основна мета якого – суттєво посилити боротьбу з фейковими новинами. Президент пообіцяв створити «юридичний механізм для захисту демократичного життя від -фейків».

Законопроект вирішили розробити після масового поширення неправдивої інформації під час виборів у США, а також референдуму у Великій Британії про Brexit – вихід з Євросоюзу. Крім того, Е. Макрон не хоче повторення кампанії дезінформації, яка була націлена на нього під час президентських виборів 2017 року.

У цьому ж ракурсі з'явилась ідея законопроекту «Про надійність та достовірність інформації», представлена міністром культури Франції Франсуа Ніссеном у лютому 2018 року. Очікується, що законопроект не буде кардинально змінювати все інформаційне законодавство Франції, але модернізує його згідно з новітніми досягненнями в галузі ІКТ.

Згідно зі статтею 16 «Свобода поглядів та інформації» нової Конституції Швейцарії 1998 року всі мають право на вільне отримання інформації, її збирання із загальнодоступних джерел та поширення.

У Португалії стаття 37 «Свобода слова та інформації» Конституції 1976 року закріплює право кожного отримувати і здобувати інформацію без будь-яких перешкод і дискримінації.

Цікавим є врегулювання права на інформацію в країнах нової демократії – колишніх членах Варшавського блоку. Так, Конституція Чеської Республіки 1992 року гарантує право на інформацію у статті 17, де зібрані всі правові положення, що регламентують різні аспекти цього права (заборона цензури, обов'язок державних органів та органів місцевого самоврядування надавати інформацію щодо своєї діяльності та ін.).

В Угорщині згідно зі статтею 61 Конституції 1945 року кожен має право вільно висловлювати свою думку, отримувати та поширювати інформацію, яка викликає суспільний інтерес. Визнається й охороняється свобода преси (п. 2 ст. 61). Особливо важливим для захисту даних є положення пункту 3 цієї статті, за яким прийняття закону, що регулює розголос даних, які становлять суспільний інтерес, та стосується свободи друку, потребує не менше 2/3 голосів присутніх членів Національного зібрання.

У листопаді 1992 року угорський парламент прийняв Закон про захист інформації, про особу і доступ до інформації, яка становить суспільний інтерес. Законодавці врахували рішення Конституційного Суду Угорщини з питань права на інформацію, документи міжнародного права, зокрема Конвенцію про захист інформації, що була прийнята Радою Європи ще 1981 року. Однак цей Закон, як і закони в інших європейських країнах, не дає загального визначення інформації. Основними дефініціями є «інформація про особу» і «спеціальні види інформації». До першого виду належить інформація про конкретну фізичну особу, до другого – інформація релігійного, расового, національного, етичного характеру щодо політичних поглядів, релігійних переконань, стану здоров'я, судимості, сексуальної орієнтації та ін.

Указаним Законом в Угорщині вводилася посада Парламентського комісара із захисту інформації та свободи інформації. Правда, перший такий комісар після довгих дебатів був обраний парламентом

лише 1995 року. Показовим у названому Законі є і те, що він дає визначення інформації, яка становить суспільний інтерес, передачі, доступності, втрати інформації, розпорядника інформації та ін. Правда, в Законі фізична особа трактується як суб'єкт інформації. Це, звичайно, може мати місце, коли вона діє активно, захищає свої права на інформацію, конфіденційність, дає або не дає згоду на використання інформації щодо неї. Поряд з цим коли фізична особа не може впливати на збирання, обробку, використання інформації (ст. 19 цього Закону), особа й інформація про неї виступають об'єктами інформаційних дій. Цікавою і цінною для нас є практика Конституційного Суду Угорщини із захисту права на інформацію. Першим таким рішенням було рішення Суду про особистий ідентифікаційний код (1990 р.), яким Суд визнав неконституційним указ міністра юстиції про обов'язок заявника на реєстрацію як суб'єкта підприємницької діяльності подавати відомості про особистий ідентифікаційний код. 1992 року на запит міністра культури Угорщини Конституційний Суд указав, що дослідження з метою визначення розподілу населення Угорщини за релігійною ознакою є неконституційним. Водночас рішенням щодо психіатричних даних про підсудного в кримінальному процесі Конституційний Суд визнав конституційним оголошення суддею чи експертом результатів судово-психіатричної експертизи.

Стаття 54 Конституції Республіки Польща від 1997 року передбачає, що кожному забезпечується свобода вираження своїх поглядів, а також отримання та поширення інформації. Цензура ЗМІ та надання концесій на випуск преси забороняються. У першій главі, що регулює діяльність державних інститутів, є положення, яке гарантує свободу преси та інших засобів громадської комунікації (ст. 14). Стаття 51 Конституції гарантує кожному право на доступ до офіційних документів, що його стосуються, право вимагати виправити, а також усунути недостовірну, неповну чи зібрану протизаконним способом інформацію. Ця ж стаття визначає досить нечітке положення, за яким принцип і порядок нагромадження, а також надання інформації визначаються законом. Поки ще не прийняті відповідні парламентські акти і немає реальних урядових законопроектів, незважаючи на те, що стаття 236 Конституції зобов'язує уряд подати на розгляд Сейму законопроекти, необхідні для виконання Конституції.

Право на отримання інформації про діяльність органів державної влади, а також осіб, які обіймають посади в органах державної влади чи управління, безпосередньо регулюються статтею 61 Конституції. Це право включає також отримання інформації про діяльність органів господарського чи професійного самоврядування, доступ до документів і вхід на засідання колегіальних органів державної влади, які обираються на загальних виборах з наданням можливості запису звуку чи зображення. Стаття 74 Конституції надає кожному право отримувати інформацію про стан і охорону навколишнього середовища. Незважаючи на парламентські акти, що накладають обмеження на це право, немає закону, який врегулював би процедуру для вищенаведених положень про інформацію, хоча такого закону вимагає стаття 61 Конституції.

Аналізуючи ці та інші конституційні положення, можна дійти висновку, що Конституція Польщі, зокрема, гарантує:

- право особи на доступ до офіційної інформації, що його стосується;
- право поширювати інформацію;
- право отримувати інформацію про діяльність органів державної влади, а також осіб, які обіймають посади в органах державної влади чи управління;
- право бути інформованим про стан навколишнього середовища та його захист;
- право затриманого негайно і зрозумілим для нього способом бути інформованим про причини затримання.

Інститутом захисту свободи слова, права на інформацію, а також громадських інтересів у галузі телебачення і радіомовлення є Всепольська Рада з телебачення і радіомовлення (ст. 213 Конституції). На практиці ця Рада виявлялася іноді надзвичайно політизованою і захищала інтереси своїх політичних спонсорів. Іншими дійсно реальними захисниками прав і свобод на сьогодні є Спеціальний уповноважений з прав людини (ст. 208) та Конституційний Трибунал [100, с. 5–6].

Конституційний Трибунал Республіки Польща розглянув кілька справ стосовно права на інформацію. У його рішенні від 7 липня 1994 року об'єктом контролю стали два положення Закону «Про радіомовлення і телебачення» 1992 року: одне забороняло образу релігійних почуттів слухачів і глядачів радіо- та телепрограм, інше зобов'язувало організації мовлення поважати християнські цінності, які виражають універсальні етичні принципи. Трибунал дійшов висновку, що перше оспорюване положення не є дискримінаційним щодо будь-якої конфесії, оскільки воно захищає релігійні почуття вірян незалежно від міжконфесійних відмінностей. Щодо іншого положення, то обов'язок поважати християнські цінності не означає обов'язку підтримувати їх. Інша річ стосувалася Закону «Про охорону державної та службової таємниці». Трибунал надав тлумачення положенню цього Закону, за яким відомості, що розкривають особу співробітників поліції та осіб, які співпрацюють з нею і виконують розвідницькі чи контррозвідницькі функції, є державною таємницею. Трибунал уточнив зміст цього положення, відкинувши його розширене тлумачення. Зокрема, відомості про колишніх працівників поліції є державною таємницею тільки у випадку, коли їх розголошення може завдати шкоди внутрішній чи зовнішній безпеці держави чи іншим її важливим інтересам. Згідно з Кримінально-процесуальним кодексом Польщі розголошення державної таємниці передбачає, що відомості, які є державною таємницею і стосуються внутрішньої чи зовнішньої безпеки держави та її збройних сил, не підлягають опублікуванню. Це означає, що особа, яка розголосила такі відомості, може бути притягнута до кримінальної відповідальності, навіть коли вона не усвідомлювала наслідків своїх дій. На думку Трибуналу, це положення не відповідає принципу «без закону немає злочину» і, таким чином, порушує конституційний принцип правової держави (див.: Жеплинский А.Т. и др. Доступ к информации в странах Центральной и Восточной Европы / А. Жеплинский, Т. Сенев, Р. Дзеньвульский // Службы безопасности в условиях конституционной демократии и общественные интересы. – 1999. – № 2-3. – С. 1–25).

Конституція Албанії 1998 року гарантує право на інформацію (п. 1 ст. 23), свободу слова, преси, радіо і телебачення, а також забороняє попередню цензуру мас-медіа (ст. 22). Крім того, пункт 2 статті 23 передбачає, що кожен має право отримувати інформацію про діяльність державних органів та їхніх посадових осіб. Кожен має право бути інформованим про стан навколишнього середовища і його захист. Слід зауважити, що право затриманого бути негайно інформованим про причину свого затримання (ст. 56 Конституції Албанії) міститься також у конституціях Македонії, Румунії, Словаччини, Словенії, Хорватії, Чехії, Естонії, Польщі. Це положення відсутнє в конституціях Болгарії, Угорщини, Латвії, Литви.

У Федеративній Республіці Німеччина право на інформацію конституційно закріплено у параграфах 1, 2 статті 5 Основного закону від 1949 року так [93, с. 182]:

1) кожен має право вільно виражати та поширювати свою думку усно, письмово чи шляхом зображення, а також безперешкодно отримувати інформацію із загальнодоступних джерел. Свобода друку і свобода інформації через радіомовлення і кінопродукцію гарантуються. Цензури не існує;

2) межі цих прав встановлюються приписами загальних законів, законодавчими постановами про охорону молоді й правом, яке забезпечує повагу до особистості;

3) мистецтво та наука, дослідження і викладання вільні. Свобода викладання не знімає обов'язку бути вірним Конституції.

Отже, стаття 5 гарантує свободу інформації в традиційній ліберальній формі шляхом захисту кожного від втручання адміністративних органів, що обмежують право на збирання та поширення інформації із загальнодоступних джерел. Параграф 1 надає особливі гарантії ЗМІ: уряд повинен сприяти подальшому розвитку ЗМІ, регламентуючи по суті «зовнішній плюралізм» (конкуренція ЗМІ) і «внутрішній плюралізм» (широке громадське представництво в керівних структурах державного радіомовлення і телебачення). Особлива роль ЗМІ є основою для таких законних привілеїв, як право на захист джерел інформації (розділ 383 Цивільного процесуального кодексу і розділи 53, 97, 111 Кримінального процесуального кодексу), з одного боку, та певних зобов'язань, з другого боку, наприклад поширювати тільки правдиву і точну інформацію. Останні регламентуються різними положеннями цивільного та кримінального законодавства, зокрема це стосується наклепу,

образи, аморальних публікацій, захисту приватного життя, образи державних органів та посадових осіб тощо. Федеральний Конституційний Суд ФРН постановив, що стаття 5 гарантує право суспільства отримувати інформацію про нього самого. Це є свідченням того, що це право в Німеччині захищене найбільше порівняно з іншими європейськими країнами [94, с. 83].

У ФРН свобода інформації може бути обмежена положеннями «загальних» законів, які захищають загальні соціальні цінності та можуть побічно, але не прямо звужити рамки вільного інформаційного обміну. До них належать такі нормативні акти, як закони про захист юнацтва, соціальної моралі, особистої гідності, репутації, національної безпеки, про повагу до державних інститутів. Свободу інформації можуть також обмежити стаття 1 Основного закону (захист гідності особи), стаття 2 (вільний розвиток особи), стаття 12 (свобода вибору професії) та стаття 14 (право власності). Зауважимо, що суди ФРН не вважають, що будь-який загальний закон впроваджує обмеження свободи інформації: такі закони лише врівноважують особисті права та суспільні інтереси, з одного боку, і конституційний обов'язок захищати свободу інформації – з другого. Якщо права індивіда і суспільні інтереси протистоять одні одним, то суди повинні врегулювати цей конфлікт інтересів, враховуючи, якою мірою захист індивідуальних або суспільних інтересів криє у собі небезпеку утиснення свободи інформації. За таких обставин суди ФРН використовують принцип пропорційності в потрійній перевірці: вони аналізують, наскільки заходи, вжиті для захисту особистих прав, що випливають з Основного закону, вступили у конфлікт із правом на інформацію: логічні; необхідні; відповідні (адекватні). Але будь-які сумніви повинні розв'язатися на користь вільного інформаційного обміну [94, с. 84].

У федеральному законодавстві ФРН існує низка законодавчих актів, що безпосередньо пов'язані із захистом і реалізацією права на інформацію. Усі землі Федерації прийняли закони, що регулюють суспільні відносини за участю ЗМІ (закони земель про пресу), які, хоч і відрізняються один від одного в деталях, але прийняті за основним зразком.

Усі ці закони мають 27 розділів, кожен з яких регламентує ті чи інші аспекти діяльності мас-медіа: вимоги до видавців, право на відповідь, захист від плагіату, право на відмову від свідчень у суді, кримінальну відповідальність співробітника преси. Окремі аспекти права на інформацію регулюються також Цивільним кодексом (ст. 241–246, 819–831), Цивільно-процесуальним законом (ст. 383–395), Кримінальним кодексом (ст. 84–100, 106, 109, 123, 129–132, 164, 166, 184–210, 353), Кримінально-процесуальним законом (ст. 94–112), Законом «Про ознайомлення з офіційними документами та про доступ до інформації» тощо.

Важливе значення має Федеральний закон «Про телекомунікації» від 1997 року, який надає землям право ліцензувати інформаційну діяльність, стимулювати розвиток інформаційних послуг, жорстко обмежувати поширення інформації забороненого змісту [101, с. 142]. Федеральний закон «Про інформаційні та комунікаційні послуги» 1997 року закріпив права й обмеження на свободу поглядів, свободу слова, регулювання змісту інформації (наси́льство, агресія, порнографія, злочини, образи), що сприяло підвищенню політичної активності у суспільстві з питань захисту прав людини.

Треба зауважити, що Федеральний закон «Про інформаційні та комунікаційні послуги» – це комплексний документ, який містить цілу низку нормативно-правових актів у галузі регулювання прав споживачів інформаційних послуг, а саме:

- Закон про користування телепослугами (ст. 1);
- Закон про захист персональних даних, які використовуються в телепослугах (ст. 2);
- Закон про цифровий підпис (ст. 3);
- Поправки до Кримінального кодексу (ст. 4);
- Поправки до Закону «Про адміністративні правопорушення» (ст. 5);
- Поправки до Закону «Про поширення публікацій, які завдають моральної шкоди молоді» (ст. 6);
- Поправки до Закону «Про авторське право» (ст. 7);
- Поправки до Закону «Про встановлення цін» (ст. 8);
- Поправки до постанови «Про встановлення цін» (ст. 9) [101, с. 129].

Фактично цей Закон охоплює весь спектр регулювання індивідуальних інформаційних послуг і таким чином значною мірою регулює питання гарантії і реалізації права на доступ, використання, передавання та отримання інформації її споживачами. Згідно з цим Законом, а також Федеральним законом «Про телекомунікації» 1997 року модель універсальної інформаційної послуги у ФРН представлена так.

Універсальна інформаційна послуга – це мінімальна пропозиція громадськості телекомунікаційних послуг, до яких встановлені певні вимоги щодо якості й повинні мати доступ усі користувачі незалежно від місця проживання чи роботи за доступну ціну. Як телекомунікаційні послуги визначаються, зокрема, такі:

- послуги у сфері індивідуальної комунікації (наприклад, банківські послуги і передавання даних);
- послуги, які надають інформацію про транспортний рух, погоду, стан навколишнього середовища, стан фондової біржі, а також поширення інформації про товари і послуги;
- послуги доступу до Інтернету чи інших мереж;
- доступ до телеігор;
- надання інформації щодо пропозицій товарів і послуг в електронних базах даних з інтерактивним доступом і можливість прямого замовлення такого роду товарів і послуг (§ 2 Закону про користування телепослугами).

Механізми реалізації цих послуг (процедура, обов'язкові суб'єкти, фінансування) регулюються так. Універсальна послуга встановлюється регулювальним органом на базі вивчення попиту і затверджується як така бундестагом. Потім регулювальний орган публікує відомості, на якому ринку (просторовому чи речовому) універсальні послуги не надаються належним чином. Коли протягом місяця з боку операторів (провайдерів інформаційних послуг) не надійдуть пропозиції про надання належних універсальних послуг, регулювальний орган може зобов'язати відповідних суб'єктів (одного чи кількох відповідно до антимонопольного законодавства) в імперативному порядку (очікується, що ініціатива про прийняття на себе зобов'язань щодо надання універсальних послуг виходить від домінуючих на ринку суб'єктів у першу чергу). Коли ж такі зобов'язання не встановлено, проводиться тендер між операторами.

Коли оператор, який прийняв на себе зобов'язання, докаже, що довгострокові витрати перевищують ефективне надання універсальних послуг на відповідному просторово важливому ринку, включаючи належне нарахування процентів на капітал їхніх доходів, який використовується, йому сплачується компенсація. Сплата відбувається після закінчення календарного року, в якому виявлено дефіцит при наданні універсальних послуг. У разі встановлення зобов'язань за тендером компенсація надається за його результатами в будь-якому випадку.

Підкреслимо, що метою Федерального закону «Про телекомунікації» є сприяння конкуренції через регулювання у сфері телекомунікацій і забезпечення повсюдного надання відповідних і достатніх послуг. У цьому Законі визначено цілі та зміст регулювання телекомунікацій – захист інтересів користувачів та збереження таємниці кореспонденції, забезпечення на основі рівних можливостей конкуренції у цій сфері, забезпечення повсюдного надання основних телекомунікаційних послуг за загальнодоступними цінами, сприяння наданню таких послуг публічним установам, захист інтересів громадської безпеки. Засобами регулювання у цій сфері є ліцензії, забезпечення універсальної служби, регулювання тарифів, сертифікація. Велика увага приділяється захисту інтересів клієнтів. Зокрема, параграф 40 Закону передбачає право на відшкодування шкоди і припинення протиправних дій [101, с. 162].

Особливо важливу роль щодо захисту і забезпечення інформаційних прав громадян відводиться Закону «Про захист персональних даних» (ст. 2 Федерального закону «Про інформаційні і комунікаційні послуги»). Зауважимо, що перший у ФРН Закон «Про захист даних» було прийнято 1970 року у Гессені. Основні його положення містили гарантії щодо збереження секретності інформації при її автоматизованій обробці та створення посади Комісара з охорони даних –

виборного державного службовця, якому надається право нагляду за діями з персональними даними тощо.

Федеральний закон «Про подальший розвиток обробки даних і захисту даних» 1990 року спрямований на захист особи від ущемлення її прав унаслідок ознайомлення з її персональними даними. Галузь правового регулювання визначається отриманням, обробкою і використанням персональних даних у державних і недержавних організаціях, які використовують у роботі персональні дані як в автоматизованому файлі, так і у вигляді неавтоматизованих картотек. Один з основних принципів регулювання відносин передбачає згоду особи на обробку та використання її персональних даних у письмовому вигляді. Вимоги до державних і недержавних організацій визначено в Законі окремим розділом. У державній організації допускаються збирання, обробка, зберігання і поширення персональних даних у разі їх необхідності для виконання організацією своїх функцій. У недержавних організаціях вимоги Закону щодо збирання, зберігання і поширення персональних даних виходять з їхніх комерційних, професійних чи промислових цілей використання, оскільки вони (організації) діють в умовах конкуренції. Організаційно захист персональних даних побудований за принципом системи відповідальності трьох рівнів: рівня Федерального уповноваженого, органів нагляду (уповноважених органів) земель за дотриманням законодавства й уповноважених із захисту даних в організаціях.

Федеральний уповноважений із персональних даних – це фізична особа, яка здійснює нагляд і контроль за дотриманням Закону ФРН «Про подальший розвиток обробки даних і захисту даних» 1990 року, а також забезпечує вдосконалення законодавства в галузі захисту персональних даних. Він вибирається бундестагом за поданням уряду на термін 5 років і призначається на посаду президентом. При виконанні службових обов'язків він підпорядковується тільки Закону. Нагляд за діяльністю Федерального уповноваженого в правовій сфері здійснює уряд, а в організаційній – Міністерство внутрішніх справ, до обов'язків якого входять кадрові і матеріально-технічне забезпечення.

Федеральному уповноваженому не дозволяється обіймати будь-яку іншу платну посаду, здійснювати будь-яку комерційну чи іншу професійну діяльність або перебувати у складі правління, наглядовій чи адміністративній раді підприємства, діяльність якого спрямована на отримання прибутку, або в уряді чи законодавчому органі федерації чи землі. Йому не дозволяється давати платні позасудові консультативні висновки. Федеральний уповноважений зобов'язаний доповідати міністру внутрішніх справ про подарунки, які він отримує у зв'язку зі службовою діяльністю. Міністр внутрішніх справ ухвалює рішення щодо подальшої долі цих подарунків.

Федеральний уповноважений, виконуючи функції щодо дотримання Закону 1990 року державними і недержавними організаціями, особливу увагу приділяє скаргам і зверненням осіб, які підтверджують порушення їхніх прав, із достатнім ступенем достовірності. Контроль поширюється на персональні дані, що становлять професійну чи службову таємницю, зокрема нерозголошення відомостей про податки, поштову чи телеграфну кореспонденцію. Нагляду підлягає робота судів при розгляді ними адміністративних питань у сфері персональних даних.

Контролю з боку Федерального уповноваженого не підлягають відомості, які становлять лікарську таємницю, відомості в особистих справах і документах щодо перевірки благонадійності, коли така особа не погодиться на проведення контролю. Відповідна державна організація зобов'язана повідомити вказану фізичну особу про її право відмови.

Федеральний уповноважений має право в будь-який час звертатися в будь-які органи уряду і бундестагу та отримати підтримку від органів силових структур.

Кожні 2 роки Федеральний уповноважений надає до бундестагу звіт щодо виконаної роботи і пропозиції з удосконалення захисту персональних даних. За наказами уряду він зобов'язаний готувати консультативні висновки, керівні матеріали з процедур захисту персональних даних.

Уряд землі чи уповноважена нею організація визначають організаційно-структурну одиницю федеральної системи захисту персональних даних – орган нагляду, який відповідає за дотримання законодавства про захист персональних даних в організаціях. Перевірки виконання закону органом

нагляду здійснюються в кожному конкретному випадку, коли є достатні підстави вважати, що має місце хоча б одне з порушень Закону чи потерпіла особа надала відповідні відомості. Орган нагляду може вимагати звільнення уповноваженого із захисту даних організації, коли відповідна фізична особа не має необхідної підготовки для виконання своїх обов'язків чи не заслуговує довіри.

Уповноважений із захисту персональних даних організації – це фізична особа, яка забезпечує виконання і дотримання законодавства в галузі захисту персональних даних в організації, на підприємстві, фірмі тощо. Уповноважений організації призначається відповідним власником, правлінням організації, підприємства, фірми тощо згідно з письмовим розпорядженням (наказом) не пізніше одного місяця після початку її діяльності.

Важливою гарантією захисту права на інформацію у ФРН виступає кримінальна відповідальність за скоєння комп'ютерних злочинів, пов'язаних з незаконним використанням інформації в електронному вигляді. Законодавство ФРН, яке регулює цю важливу сферу інформаційних правовідносин, складається з кількох умовно визначених блоків:

- кримінальне законодавство про регулювання економічних злочинів, пов'язаних з протиправними комп'ютерними операціями, комп'ютерним саботажем, комп'ютерним шпигунством, несанкціонованим доступом до комп'ютерних систем або мереж;
- законодавство про охорону прав інтелектуальної власності, пов'язане з протизаконним використанням робіт, які захищені авторським правом, і незаконним виробництвом топографій мікроелектронних напівпровідників;
- законодавство про захист державної інформації, що регулює ступінь відповідальності за злочини, пов'язані з протизаконним розголошенням захищеної державної інформації;
- процесуальне законодавство, що регламентує склад злочинів, пов'язаних з протиправним втручанням до комп'ютерних систем у зв'язку з проведенням процесуальних дій.

При цьому Кримінальний кодекс ФРН визначає відповідальність за такі інформаційні злочини [102]:

- інформаційне шпигунство/протиправне збирання інформації електронним, магнітним чи іншим, безпосередньо неприйнятним, способом (ст. 202a);
- комп'ютерне шахрайство (ст. 263a);
- підробка даних, важливих для отримання доказів (ст. 269);
- обман у правозастосовній діяльності шляхом використання результатів переробки даних (ст. 270);
- заміна даних (ст. 303a);
- комп'ютерний саботаж (ст. 303b);
- злочинні дії, пов'язані з руйнуванням інформації та внесенням комп'ютерних вірусів (ст. 303a, 303b).

Розглянемо детальніше зміст складу злочинів, що наведені в Кримінальному кодексі ФРН:

– стаття 263a регламентує склад протиправних дій, які становлять обробку комп'ютерних даних з метою отримання матеріальної вигоди, що завдає шкоди іншій особі. Вона передбачає кримінальну відповідальність за складання неправильних програм, використання неправильних або неповних даних, неправомірне використання даних чи за інші неправомірні дії щодо комп'ютерної обробки даних;

– стаття 269 передбачає кримінальну відповідальність за протиправне збирання чи зміну комп'ютерних даних або використання таким чином зібраних чи змінених даних з метою отримання інформації, суттєвої для доказування (фальсифікація інформації);

– статтею 270 передбачена відповідальність за фальсифіковане використання результатів переробки даних у зв'язку з проведенням процесуальних дій.

Порівняльний аналіз свідчить, що обман у правовідносинах розвинутих країн збігається за змістом із поняттям несанкціонованого втручання в процес обробки інформації. Спосіб втручання не визначається як суттєвий у кваліфікації злочинів.

Слід зазначити, що в законодавстві ФРН про комп'ютерні злочини, як і в законодавстві більшості європейських країн (наприклад, Нідерландів, Швеції), комп'ютерне шахрайство та комп'ютерний обман поєднані в блок – комп'ютерні маніпуляції. Строки покарання за такі дії у ФРН – до 5 років позбавлення волі (у Нідерландах – до 6 років, у Швеції – від 3 місяців до 6 років) або штраф.

Правопорушення, пов'язані з пошкодженням інформації, переслідуються в судовому порядку тільки в разі заподіяння шкоди компанії. У ФРН розслідування може початися протягом 3 місяців після подання компанією заяви та інших необхідних документів, які свідчать про наявність учинення протиправних дій і заподіяння шкоди, для їх подальшого вивчення та ухвалення рішення.

Слід звернути увагу на те, що в разі коли вчинення злочину має широкий суспільний резонанс і викликає суспільний інтерес до проведення судового процесу, судовий орган може його провести без наявності заяви про заподіяння шкоди фірмі, компанії, банку та іншим потерпілим.

Залежно від рівня суспільної небезпеки строки покарання за такі злочини, як комп'ютерний саботаж (що включає порушення обробки даних, руйнування, пошкодження комп'ютера чи іншого обладнання, необхідного для обробки даних (ст. 303b) і заміни даних (ст. 303a)), визначаються у ФРН так: за менш небезпечні – 2 роки ув'язнення або штраф, за тяжкі – 5 років або штраф. Додамо, що в цьому випадку заміна даних передбачає, що їх знищено, стерто, змінено або зроблено непридатними для обробки.

Такий популярний вид злочинів, як інформаційне шпигунство (ст. 202a), за отримання без дозволу спеціально захищеної від несанкціонованого доступу інформації передбачає міру відповідальності у вигляді ув'язнення до 3 років або штраф.

Нелегальне копіювання та використання комп'ютерного програмного забезпечення розглядається як порушення авторських прав згідно зі статтями 69 і 106 Закону ФРН «Про авторське право». Покарання за порушення авторських прав включає тюремне ув'язнення до 3 років або великі штрафи.

Стаття 108 вищеназваного Закону регламентує міру відповідальності за протизаконне і неодноразове використання програмного продукту з метою одержання прибутку. Строк ув'язнення – до 5 років або штраф.

Стаття 10 Закону «Про захист напівпровідників» зумовлює такий склад правопорушення, як незаконне виробництво топографічних копій, яке залежно від способу вчинення кваліфікується або за статтею 202a «Інформаційне шпигунство», або за статтею 106 чи 108a Закону ФРН «Про авторське право».

Правопорушення, пов'язані з незаконним комерційним використанням та розкриттям комерційної і промислової таємниці з особистої зацікавленості або на користь інших осіб, сприянням незаконній конкуренції, пошкодженням власності, кваліфікуються за статтею 17 Закону ФРН «Про нечесну конкуренцію», яка передбачає міру покарання від 3 до 5 років позбавлення волі або штраф. Покарання за порушення приватної таємниці та використання інших таємниць визначають відповідні диспозиції статей 203 та 204 Кримінального кодексу ФРН.

Низка комп'ютерних правопорушень регламентується іншими законодавчими актами:

- протизаконне використання робіт, які захищені авторським правом (ст. 106 Закону ФРН «Про авторське право»);
- нелегальна передача технології (ст. 34 Закону ФРН «Про зовнішню торгівлю»);
- протизаконне розголошення захищеної інформації (ст. 43 Закону ФРН «Про захист державної інформації»);
- незаконне виробництво топографій мікроелектронних напівпровідників (ст. 10 Закону ФРН «Про захист напівпровідників»).

Слід зауважити, що, як і у більшості розвинутих європейських країн, у ФРН проблема захисту інформаційних прав у контексті розбудови інформаційного суспільства в основному розв'язується не завдяки розвитку законодавчої бази, а шляхом розроблення і прийняття програм розвитку інформаційної сфери. Уряд ФРН розробив Концепцію інформаційної політики та прийняв чотири інформаційні програми, враховуючи роль інформаційних процесів і технологій.

Перша програма (1974–1977 рр.) передбачала забезпечення доступу широкого кола громадськості до інформаційних систем, нагромадження наукових знань з інформаційних процесів, проведення політичних дискусій з проблем інформаційного розвитку суспільства.

Друга програма, яку прийняли 1985 року, включала переорієнтацію федеральної інформаційної політики на нові цілі:

- розвиток ринку інформаційних ресурсів та інформаційного бізнесу, лібералізація інформаційної діяльності приватного сектора;
- гарантії вільного обміну інформацією та посилення міжнародної позиції Німеччини в галузі міжнародного інформаційного обміну;
- забезпечення доступу до міжнародних інформаційних систем і мереж німецьких підприємств, що орієнтовані на застосування нових інформаційних технологій, сприяння приватному інформаційному бізнесу;
- створення телекомунікаційних мереж за окремими напрямками життєдіяльності суспільства – охорона здоров'я, сільське господарство, наука, патенти, технології і бізнес, юриспруденція.

Основною ідеєю цієї програми було обмеження з боку уряду регуляції розвитку приватної ініціативи.

Третя програма «Федеральна підтримка нових комунікаційних та інформаційних технологій» була прийнята 1994 року і передбачала реалізацію контролю з боку міністерств за здійсненням фінансування державних установ і приватних компаній, інформаційних центрів і служб нових напрямів діяльності.

Четверта урядова програма «Info2000: німецький шлях до інформаційного суспільства» поставила за мету:

- формування інформаційного суспільства в ФРН, створення інформаційної економіки, розвиток нових інформаційних супермагістралей, інформатизацію державного управління;
- лібералізацію телекомунікацій, підтримку національного виробника електронних продуктів, одночасний розвиток державного і приватного бізнесу;
- активізацію інформаційної політики з розширенням прав урядів земель щодо обміну інформацією і суб'єктів інформаційної діяльності, а також посилення відповідальності земель і контроль за змістом інформації;
- сприяння розвитку засобів комунікації та національних мереж і систем у європейських країнах, окремих країнах – колишніх республіках СРСР, країнах «третього світу».

Отже, концепція розвитку інформаційних правовідносин Німеччини передбачає вільний інформаційний обмін, свободу вираження своїх поглядів, розвиток інформаційних і телекомунікаційних систем і мереж, свободу конкуренції в інформаційній сфері, створення у німецькому суспільстві норм і принципів правового регулювання інформаційної діяльності, що відповідають новим політичним, економічним та інформаційним змінам.

Одним із ключових законів, які регулюють інформаційну сферу, є Федеральний закон про телекомунікації (1991 р.), що надає землям право ліцензувати інформаційну діяльність, стимулювати розвиток нових інформаційних послуг, жорстко обмежувати поширення, зокрема в Інтернеті (Закон 1997 р.), інформації забороненого змісту (наси́льство, агресія, порнографія тощо). Політичні аспекти Закону про Інтернет 1997 року стосуються прав і обмежень свободи поглядів, змісту інформації, що провокує політичну нестабільність.

Інформаційна політика Німеччини спрямована на сприяння реформуванню державного управління в цих країнах, їх участі у вільному транскордонному обміні інформацією, пропаганду ідеалів європейської демократії, створення правової бази, технічного оснащення інформаційного сектора та підготовку кваліфікованих фахівців для національних і приватних корпорацій, організацій, фондів тощо.

Сьогодні всі вищезазначені країни є членами ЄС (крім Албанії). ЄС мав намір прийняти власну Конституцію (хоч на сьогодні обмежився Лісабонським протоколом, оскільки з прийняттям Конституції виникла низка проблем), створюючи власну правову систему, основними джерелами якої

є засновницькі договори, ратифіковані національними парламентами чи референдумами відповідно до своїх конституційних процедур, міжнародні договори, угоди, конвенції, рішення та інші документи Комітету міністрів та Європейської Комісії, прецеденти Суду ЄС тощо. Оскільки право ЄС є унікальною й особливою системою, то його ставлення до національного права також є *sui generis* і має безпрецедентний характер. Співвідношення між правом ЄС і національним правом визначається так:

- розподіл повноважень між ЄС і державами-членами;
- принцип прямої дії;
- пряме застосування;
- верховенство права ЄС;
- принцип субсидіарності.

Враховується також наявність у конституційних системах держав-членів положень, за допомогою яких право ЄС стає частиною національних правових порядків.

Таким чином, регулятивний механізм щодо надання інформаційних послуг у країнах англосаксонської системи права значно ефективніший і прогресивніший за існуючі правові регулятивні механізми країн континентальної системи права. Це стосується не тільки України та інших пострадянських країн, а й більш розвинутих європейських країн, таких як ФРН, Франція, Італія тощо. У цілому регулювання прав на отримання та поширення інформації повинно будуватися не на примусі й залякуванні, і навіть не на можливості юридичної відповідальності за певні правопорушення, а на конкретних економічних і моральних чинниках, що завжди ефективніше, про що переконливо свідчать дослідження з теорії права та юридичної психології [103].

4.5. Законодавче регулювання формування інформаційного суспільства в окремих країнах – колишніх республіках СРСР

Розглядаючи питання, пов'язані з формуванням інформаційного суспільства у деяких інших країнах – колишніх республіках СРСР, важливо враховувати наявність істотних відмінностей їх організаційних укладів та економічного, технологічного, інноваційного й інформаційного секторів від країн Західної Європи, США та Японії в умовах ринку.

Наприклад, Конституція 1994 року Республіки Білорусь гарантувала громадянам право на отримання, зберігання та поширення повної, достовірної і своєчасної інформації про діяльність державних органів, громадських об'єднань про політичне, економічне, культурне та міжнародне життя, стан навколишнього середовища (ст. 34). Однак за наслідками проведеного у листопаді 1996 року референдуму це положення Конституції було змінено. У поправці до цієї Конституції йдеться про таке: «Користування інформацією може бути обмежено законодавством з метою захисту честі, гідності, приватного і сімейного життя осіб та повного здійснення ними своїх прав».

Із цього приводу не зайве зазначити, що стаття 23 Конституції Республіки Білорусь та стаття 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ратифікованого Білоруссю у 1973 році, дозволяють обмежити право на інформацію тільки у випадках, чітко окреслених законом. Натомість змінами до статті 34 допускається встановлювати обмеження у сфері інформації підзаконними актами (указами президента чи постановами уряду), що уможливорює обмеження цього права значно більше, ніж це визначено у вищезгаданому Міжнародному пакті.

Конституційне право на інформацію передбачає також, що державні органи, громадські об'єднання, посадові особи зобов'язані надати громадянину Республіки Білорусь можливість ознайомитися з матеріалами, які зачіпають його права та законні інтереси (ст. 34). Стаття 33 Конституції Республіки Білорусь гарантує кожному свободу думок, переконань та їх вільне вираження. Монополізація ЗМІ державою, громадськими об'єднаннями чи окремими громадянами, а також цензура не допускаються. Стаття 28 цієї Конституції передбачає, що кожен має право на захист

від посягання на таємницю приватної кореспонденції, телефонних та інших повідомлень, честі й гідності людини.

Право на інформацію закріплюється також у статті 21 Закону Республіки Білорусь «Про інформацію», яка передбачає, що фізичні та юридичні особи, які мають документовану інформацію стосовно інших фізичних і юридичних осіб, повинні забезпечити останнім можливість ознайомлення з інформацією, яка стосується їх безпосередньо чи їхніх законних інтересів. У цьому разі фізичні та юридичні особи мають такі права:

- доступу до документованої інформації, яка стосується їх самих;
- на отримання всіх інших деталей, які гарантують повноту і достовірність інформації;
- на отримання даних про особу, яка збирала та використовувала інформацію, а також ознайомлення з метою її дій.

Відмова у наданні доступу до інформації для фізичних і юридичних осіб може бути оскаржена в судовому порядку. Також може бути витребувана інформація, яка містить факти стосовно особи, що були причиною проведення слідства проти цієї особи. Інформація, яка вимагається в цьому випадку, не може бути конфіденційною чи державною таємницею (ст. 7 Закону Республіки Білорусь «Про спеціальні слідчі дії» від 1992 р.).

Реалізація права на інформацію в Білорусі регламентується також законами «Про зв'язок», «Про друковані та інші засоби масової інформації», «Про інформатизацію». Так, Закон Республіки Білорусь «Про друковані та інші засоби масової інформації» надає громадянам країни право безперешкодно шукати, отримувати, використовувати та поширювати інформацію за допомогою друкованих та інших ЗМІ, вільно виражати через них свої думки, погляди і переконання (ст. 3).

1995 року на вимогу депутатів Верховної Ради Республіки Білорусь, які опротестували монополізацію ЗМІ, Конституційний Суд Республіки Білорусь перевіряв на відповідність Конституції три укази Президента: № 19, 27 і 128 від 1994 року, що стосувалися видавництва «Беларусь», а також громадського телебачення і радіо. Суд констатував монополізацію видавництвом «Беларусь» ринку друкованих ЗМІ, що зумовило цензуру надрукованих у 1994 році видань нібито через образу на адресу окремих державних діячів. На думку Суду, це є порушенням конституційних прав громадян на отримання повної, вичерпної і нової інформації. Суд також зауважив, що громадське радіо і телебачення не тільки превалюють на медіа-ринку, а й набувають атрибутів центрального державного адміністративного органу. У результаті вони стали абсолютними монополістами на білоруському ринку електронних ЗМІ. На підставі викладених фактів Суд дійшов висновку, що численні положення про громадське радіо і телебачення, які містяться в Указі Президента від 8 вересня 1994 року № 128, порушили конституційні положення, які забороняють монополізацію ЗМІ державними, громадськими організаціями і приватними особами.

Однак слід констатувати, що починаючи з 2010 року розвиток інформаційного суспільства є одним з основних факторів забезпечення конкурентоспроможності та інноваційного розвитку національної економіки, вдосконалення системи державного управління, підвищення зрілості громадянського суспільства.

З метою забезпечення сталого розвитку інформаційного суспільства, вдосконалення державної інформаційної політики та регулювання ринку телекомунікаційних послуг у 2011 році в Республіці Білорусь була утворена Рада з розвитку інформаційного суспільства при Президентові Республіки Білорусь, до повноважень якої віднесено:

- здійснення функції оператора міжвідомчих інформаційних систем, кореневого та інших центрів
- постачальника державних електронних послуг організаціям і громадянам з використанням міжвідомчих інформаційних систем, у тому числі на платній основі;
- розробку і розвиток на договірних умовах інформаційних систем і ресурсів, призначених для надання електронних послуг;
- експлуатацію і розвиток міжвідомчих інформаційних систем;
- участь у формуванні та розвитку державної системи надання електронних послуг організаціям і громадянам, системи електронних державних закупівель товарів (робіт, послуг);

– надання електронних послуг державним органам, іншим організаціям і громадянам на платній і безоплатній основі. Перелік електронних послуг, що надаються на безоплатній основі, в тому числі необхідних для реалізації покладених на державні органи та інші державні організації завдань і функцій, визначається Кабінетом Міністрів Білорусь;

– забезпечення створення, функціонування і розвитку системи міжвідомчої інформаційної взаємодії державних органів і організацій [104].

За ініціативою зазначеної Ради постановою Ради Міністрів Республіки Білорусь від 23 березня 2016 року № 235 затверджено Державну програму розвитку цифрової економіки та інформаційного суспільства на 2016–2020 роки, реалізація якої спрямована на досягнення одного з пріоритетів соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь – ефективних інвестицій і прискореного розвитку інноваційних секторів економіки.

Програма включає такі підпрограми, що містять системно утворюючі заходи національного масштабу у сфері ІКТ:

- «Інформаційно-комунікаційна інфраструктура»;
- «Інфраструктура інформатизації»;
- «Цифрова трансформація».

Передбачено також виконання робіт на базі сучасної інформаційно-комунікаційної інфраструктури, спрямованих на надання державних послуг і здійснення адміністративних процедур в електрон-ному вигляді, підвищення їх доступності, а також стимулювання експорту послуг у сфері ІКТ, внутрішнього попиту реального сектора економіки, сфери послуг, соціальної сфери, сфери державного управління на якісні ІТ-послуги.

Міжвідомча взаємодія при функціонуванні державних інформаційних систем буде здійснюватися з використанням інфраструктури міжвідомчих інформаційних систем, перелік яких наведено в додатку до Указу Президента Республіки Білорусь від 8 листопада 2011 року № 515 «Про деякі питання розвитку інформаційного суспільства в Республіці Білорусь».

Для досягнення мети Державної програми передбачається вирішення таких завдань:

– подальший розвиток національної інформаційно-комунікаційної інфраструктури, а також послуг, що надаються на її основі, з урахуванням цілей розвитку ІКТ, визначених на майбутній період Міжнародним союзом електрозв'язку в Концепції «З'єднаємо до 2020 року», яка висвітлює роль ІКТ як однієї з рушійних сил соціального, економічного й екологічно стійкого зростання і розвитку (Резолюція 200, Пусан, 2014 р.). Це завдання передбачається вирішити шляхом реалізації підпрограми 1 «Інформаційно-комунікаційна інфраструктура»;

– впровадження технологій електронного урядування та розвиток інфраструктури інформатизації (буде здійснено шляхом виконання підпрограми 2 «Інфраструктура інформатизації»);

– трансформація бізнес-процесів за допомогою ІКТ у всіх сферах життєдіяльності сучасного суспільства (планується виконати за допомогою реалізації підпрограми 3 «Цифрова трансформація») [105].

Як зазначається у звіті про виконання Державної програми за 2017 рік, значні інвестиції вкладалися в будівництво волоконно-оптичних ліній зв'язку за технологією GPON для надання населенню Республіки Білорусь (як фізичним, так і юридичним особам) доступу до сучасних послуг електрозв'язку і сервісів на високих швидкостях. За 2017 рік введено в експлуатацію 7,54 тис. км волоконно-оптичних ліній зв'язку за технологією GPON.

Кількість абонентів, підключених за технологією GPON, збільшилася в 2017 році на 610 тис. і становила 1,7 млн осіб. Розвиток телекомунікаційної інфраструктури забезпечив значне зростання абонентів стаціонарного широкосмугового доступу до мережі Інтернет: за 2017 рік кількість абонентів збільшилася на 90 тис. і за підсумками 2017 року становила 3,16 млн осіб. Проникнення стаціонарного широкосмугового доступу збільшилося із 32,2 абонента на 100 жителів у 2016 році до 33,2 – в 2017 році.

Доступ до мережі Інтернет дав змогу надавати різні послуги на його основі. За інтернет-протоколом найактивніше розвиваються послуги телебачення. За 2017 рік кількість абонентів IP-телебачення збільшилася з 1,53 млн до 1,76 млн [106].

На рівні програмних документів такий пріоритет розвитку інфраструктури інформаційного суспільства закріплено і в Національній стратегії сталого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2030 року, схваленій Президією Ради Міністрів Республіки Білорусь 10 лютого 2015 року, згідно з якою до основних факторів, що сприяють розвитку інформатизації в Республіці Білорусь, належать:

- стійка й ефективна політична система;
- досить високий рівень валового внутрішнього продукту на душу населення;
- визнання інформатизації як одного з національних пріоритетів сталого розвитку і вдосконалення правового регулювання її процесів;
- розвинута власна інформаційна індустрія, яка стимулюється державою;
- високий освітній рівень населення.

Аналізуючи у ретроспективі динаміку щодо зростання показника готовності до інформаційного суспільства у світовому рейтингу (ICT Development Index, IDI), розробленому Міжнародним союзом електрозв'язку, можна зазначити, що вона є позитивною. Так, у 2009 році Білорусь займала 38 місце в порівнянні з 57 місцем, отриманим у 2002 році при першому вимірі IDI для Білорусі [107].

Досить високе 45 місце Білорусь у 2014 році також займала в рейтингу за індексом веб-послуг (Online Service Index, OSI), що характеризує наявність і доступність для населення певних електронних послуг [108, с. 103].

У Конституції Республіки Молдова, що була прийнята у 1994 році, право на інформацію закріплено у статті 34 «Право на інформацію», за якою кожен має необмежене право доступу до будь-якої інформації щодо громадських справ. Державні органи повинні відповідно до своєї компетенції забезпечувати достовірне інформування громадян про громадські справи та з питань приватного характеру. При цьому реалізація права на інформацію не повинна завдавати збитків чи шкоди, що пов'язані із захистом громадян чи національною безпекою. Цензура на ЗМІ не допускається. Стаття 37 гарантує право на отримання достовірної інформації про стан навколишнього середовища [109].

Право вільного доступу до інформації закріплено в Законі Республіки Молдова «Про друк» 1994 року, де свободу преси розуміють як фундаментальне право, захищене Конституцією цієї країни.

Крім того, питання свободи інформації регулюються Законом Республіки Молдова «Про радіо і телебачення» 1995 року, згідно з яким право на вільне вираження своїх думок та поглядів, на поширення інформації по радіо і телебаченню, а також отримання достовірної інформації є конституційним громадянським правом, що охороняється законом. Відповідно до цього Закону особи, які відповідають за програми теле- і радіостанцій, мають такі права, як вільний вибір і вільний доступ до інформації, що необхідна для створення інформаційних та розважальних програм, право продукувати аудіо- і відеозапис, полегшений доступ до органів місцевого самоуправління тощо.

У Молдові також прийнято Закон «Про інформатику» (2000 р.), який визначає терміни «дані», «публічні дані», «персональні дані» та інші в інформаційній галузі. Варто зазначити, що термін «дані» за змістом вживається в цьому Законі як синонім термінів «інформація» та «відомості» (винятком є хіба що усна інформація; для порівняння: в українському законодавстві інформація – відомості, подані у вигляді сигналів, знаків, звуків, рухомих або нерухомих зображень чи іншим способом). Інформацією особливої категорії за цим Законом, яка не може бути предметом зберігання та обробки у базах даних, є персональні дані про расову та етнічну належність людини, про її політичні погляди, релігійні та інші переконання, дані про здоров'я, інтимне життя, а також відомості про судимість. Також не підлягає зберігання та обробці секретна і конфіденційна інформація. Інформація, яка становить публічний інтерес, за винятком персональної, секретної та конфіденційної, може зберігатися та оброблятися без обмежень чи моральних і матеріальних обов'язків з боку її власників у рамках діяльності останніх (ст. 15).

Стаття 22 цього Закону надає право юридичним і фізичним особам мати доступ до публічних даних, а також до методики визначення показників, які застосовуються при нагромадженні та обробці публічної інформації, а статтею 23 визначено, що не може обмежуватися доступ до даних, які:

а) встановлюють правовий статус юридичних осіб, права, свободи і обов'язки фізичних осіб, порядок реалізації цих прав і свобод;

б) вміщують інформацію про надзвичайні екологічні, метеорологічні, санітарно-епідеміологічні ситуації та іншу інформацію, отримання якої необхідно для забезпечення діяльності виробничих об'єктів і безпеки громадян;

в) є джерелом нагромадження в інформаційних системах знань зі сфер освіти, охорони здоров'я, науки, культури і юриспруденції.

На особливу увагу заслуговує стаття 13 цього Закону, згідно з якою «на території Республіки Молдова передача даних здійснюється без яких-небудь обмежень для її учасників».

Як підсумок принагідно зауважити, що Закон Республіки Молдова «Про інформатику» охоплює питання, які розглядаються і законами України «Про інформацію», «Про електронні документи та електронний документообіг», і деякими іншими, однак є більш сучасним і точним. На думку автора, відкритим залишається питання, чи є дані та інформація синонімами в правовому сенсі. Але за логікою закону інформація – це будь-які дані, а дані при цьому визначаються як «факти, поняття, феномени, події, властивості, ознаки, інструкції тощо, представлені в умовній формі, яка дає змогу здійснювати їх передавання та взаємний обмін, а також їх обробку ручним способом чи автоматичними засобами» (ст. 2). Спірним також видається питання віднесення усної інформації до визначених таким способом даних, адже мовлення теж можна трактувати як дані, що представлені в умовній формі [110].

Конституція Республіки Вірменія 1995 року надає право кожному на свободу думки і слова, совісті і переконань (ст. 23 і 24). Свобода слова передбачає, що кожен має право на свободу пошуку, отримання і поширення відомостей через будь-які засоби інформації незалежно від державних кордонів.

Окремі аспекти права на інформацію регулюються також Законом Республіки Вірменія «Про телекомунікації» 1998 року, стаття 17 якого визначає, що діяльність у галузі телекомунікації, за винятком мереж державного управління, національної безпеки, відомчої та внутрішньовиробничої мережі, підлягає ліцензуванню. При цьому поняття телекомунікації (ст. 3) розуміють як «передавання та прийом звуку, знаку, сигналу, письмового тексту, зображення по провідній, кабельній, оптичній, магнітній, радіо- та інших електромагнітних системах». Усі ці технічні засоби телекомунікації підлягають сертифікації.

Питання ліцензування телекомунікаційних послуг (ст. 24 Закону Республіки Вірменія «Про телекомунікації») у 1999 році було предметом розгляду в Конституційному Суді Вірменії, який своїм рішенням фактично закріпив за компанією «АрменТела» виключні права щодо надання послуг високочастотного передавання мережами телекомунікації (у тому числі на кабельне телебачення). Таке рішення Суду є незрозумілим з погляду міжнародного права на інформацію [111].

Із прийняттям 30 листопада 2011 року законів Республіки Вірменія «Про ідентифікаційні карти» і «Про паспорт громадянина Республіки Вірменія», які набрали чинності з 1 червня 2012 року, було створено передумови для розробки системи електронних паспортів, що містять біометричні параметри. З 1 червня 2012 року в підрозділах паспортно-візового управління поліції Республіки Вірменія при уряді Республіки Вірменія здійснено введення такої системи в експлуатацію.

Розвиток систем електронного документообігу сприяв підвищенню рівня автоматизації митних процедур, розробці, яка б відповідала міжнародним стандартам, автоматизованої податкової інформаційно-аналітичної системи [112].

Основою формування інформаційного суспільства в Республіці Грузія, на думку О. Прохоренко, є розвиток комп'ютерних, інформаційних і телекомунікаційних технологій, а масова комунікація набуває глобального характеру, на рух інформаційних потоків уже істотно не впливають державні кордони, а спроби обмежити вільне поширення інформації лише шкодить тій стороні, яка прагне

здійснити такі обмеження. На сьогодні в Грузії існує до 70 теле-, радіокомпаній, до 200 друкованих ЗМІ. Телебачення знову залишається основним джерелом отримання інформації. За результатами соціологічних опитувань 2013 року 86 % населення отримує інформацію про політичні та поточні події через телебачення, а 4 % – через Інтернет. У доповіді Передвиборчої місії ОБСЄ наголошується, що на виборах 2013 року «медіа-простір вважається менш поляризованим, ніж під час парламентських виборів 2012 року. Вважається, що журналісти всеохопно висвітлюють основні політичні події. Національні телебачення залишаються основним джерелом інформації для великої частини виборців. Друковані ЗМІ пропонують більш широкий спектр думок, однак їх вплив слабкий, відбувається поступова заміна друкованих ЗМІ онлайн медіа-засобами».

Виходячи з цього основними завданнями інформаційного суспільства в Грузії вбачаються:

- створення глобального інформаційного простору;
- збільшення питомої ваги ІКТ, продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті країни;
- поява якісно нових комунікацій та ефективної інформаційної взаємодії людей на засадах зростаючого доступу до національних і світових інформаційних ресурсів, подолання інформаційної нерівності (бідності), прогресуюче задоволення людських потреб в інформаційних продуктах і послугах [113, с. 357–358].

Для вирішення цих завдань у Грузії, як зазначає Н. Кунцева-Габашвілі, реалізуються проекти за програмами ТАСІС. Вони в основному стосуються розвитку інформатизації та створення інфраструктури в регіонах. Вдало впроваджений і працює проект співробітництва НАТО й Фонду «Відкрите суспільство» з Академією наук ГРЕНА, розгортається співпраця зі Світовим банком з метою створення електронного уряду як ефективного засобу боротьби з корупцією.

Проекти, пропоновані міжнародними організаціями, включають у себе такі напрями, як технічна допомога, передача програмного забезпечення, тренінг службовців, підтримка інформатизації та модернізації банківської, податкової, митної та інших структур, допомога академічному сектору. Окремий напрям – впровадження ІКТ в інші глобальні стратегії, такі як Проект боротьби з бідністю і Проект боротьби з корупцією [114, с. 68].

Особливу увагу уряд Грузії приділяє підвищенню рівня комп'ютерної грамотності населення. Зокрема, з цією метою кожний першокласник отримує у користування безкоштовно ноутбук, обладнаний усіма необхідними для навчання програмами. Батьки, в яких є школярі, мимоволі також починають цікавитися можливостями комп'ютерних технологій, оскільки не хочуть втратити авторитет в очах своєї дитини. Ноутбук, але вже як подарунок, також отримує випускник дев'ятого класу, який за період навчання не отримав жодної четвірки. Він може забрати його додому, користуватися у школі, де всюди встановлено безпроводний зв'язок з Інтернет wi-fi [115].

Концепція інформаційного суспільства в Казахстані, зазначає С. Барлибаєва, ґрунтується на загальновизнаному у суспільстві розумінні мети і завдань розвитку країни, визначає конкретні шляхи їх досягнення, а загальнонаціональна інформаційна політика слугує об'єднавчим ідейним стрижнем для країни, в якій поступово формуються засади такого суспільства.

Першочерговим кроком у цьому напрямі стало прийняття Стратегії індустріально-інноваційного розвитку республіки на 2003–2015 роки. В її рамках розпочато формування парків ядерних технологій, біотехнологій і трьох регіональних технологічних парків. Створено вісім венчурних фондів, у тому числі три міжнародні, які вже почали розглядати інноваційні проекти. Ключовим напрямом майбутнього етапу розвитку республіки стане створення низки високотехнологічних виробництв у пріоритетних галузях країни. Докорінно реформується телекомунікаційний ринок у напрямі задоволення всезростаючого попиту населення на інформаційні послуги. Триває реалізація проекту національної акціонерної компанії «Казахтелеком» зі створення національної інформаційної супермагістралі, яка охопить цифровими потоками всі обласні центри та великі міста Казахстану і забезпечить транзит міжнародних інформаційних потоків.

Казахстан першим серед Центральноазіатських держав СНД, зазначає С. Барлибаєва, розпочав розвиток системи суспільного мовлення за прогресивною технологією з використанням цифрового телебачення, мультимедійної супутникової системи передачі телевізійного сигналу, створенням

безпосереднього телемовлення, що зумовлено загальносвітовими тенденціями в рамках угоди «Женева-2006» щодо впровадження цифрового мовлення [116, с. 54–55].

Уряд Казахстану розробив та реалізовує програму «Інформаційний Казахстан – 2020», основні завдання якої полягають у забезпеченні ефективності системи державного управління, доступності інноваційної та інформаційно-комунікаційної інфраструктури, створенні інформаційного середовища для соціально-економічного і культурного розвитку суспільства, а також розвитку вітчизняного інформаційного простору.

Планується, що в результаті реалізації програми «Інформаційний Казахстан – 2020» республіка повинна досягти таких ключових показників:

- Казахстан у рейтингу Doing Business Всесвітнього банку в 2020 році має бути в списку перших 35 країн;
- за індексом електронного уряду (за методикою ООН) у 2020 році Казахстан повинен знаходитися в числі перших 25 країн;
- доступність інформаційно-комунікаційної інфраструктури в домогосподарствах Республіки Казахстан – 100 %;
- кількість користувачів мережі Інтернет в 2020 році – 75 %;
- охоплення ефірним цифровим телерадіомовленням населення Казахстану – 95 %;
- частка сектора ІКТ у валовому внутрішньому продукті країни – 4 %;
- частка організацій охорони здоров'я, підключених до єдиної мережі охорони здоров'я, – 100 %;
- частка науково-освітніх установ, підключених до єдиної національної науково-освітньої мережі, – 100 %;
- рівень комп'ютерної грамотності – 80 %;
- частка електронних засобів масової інформації до загальної кількості зареєстрованих у Казахстані ЗМІ – 100 %;
- частка обороту казахстанських інтернет-магазинів у загальному обороті товарів та послуг, оплачуваних в електронному вигляді, – 40 %;
- частка державних послуг, що надаються в електронному форматі, – 50 %;
- частка наданих електронних державних послуг стосовно загальної кількості послуг, отриманих у традиційному вигляді, – 80 % [117].

Єдиним існуючим документом, у якому розвиток інформаційного суспільства розглядається як один із напрямів державної політики Азербайджанської Республіки, є проект державної Концепції розвитку «Азербайджан – 2020: погляд на майбутнє», розміщений на сайті Президента Азербайджанської Республіки І. Алієва. У цьому документі завдання щодо забезпечення переходу до інформаційного суспільства наводиться як один із глобальних викликів майбутнього:

- формування економічної моделі, заснованої на ефективному державному регулюванні і зрілих ринкових відносинах;
- удосконалення структури економіки, розвиток нафтового сектора;
- підтримка наукового потенціалу та інноваційної діяльності;
- удосконалення інфраструктури транспорту, транзиту і логістики, збалансований розвиток регіонів;
- розвиток ІКТ і забезпечення переходу до інформаційного суспільства;
- розвиток людського потенціалу та створення ефективної системи соціального захисту [118].

Слід звернути увагу на те, що в проекті державної концепції значною мірою робиться акцент на оновленні освіти, в тому числі в контексті входження в європейський освітній простір, як основи для ефективного розвитку інформаційного суспільства. Наприклад, у рамках Державної програми з навчання азербайджанської молоді в зарубіжних країнах у 2007–2015 роках за рахунок фінансування з Державного нафтового фонду, а також інших джерел на навчання в провідних університетах світу буде направлено 11 000 молодих азербайджанців.

Розвиток інформаційної складової поряд з ініціативами щодо модернізації системи освіти передбачає реалізацію відповідних заходів із розвитку космічної промисловості. До 2020 року

Азербайджан планує увійти до числа країн, що володіють своїм штучним супутником Землі. Буде розширено застосування нових технологій у телекомунікаційній мережі, організовано пакетну трансляцію національних радіо- і телевізійних програм із супутника [112].

Згідно зі статтею 31 Конституції Киргизької Республіки:

- кожен має право на свободу думки;
- кожен має право на свободу вираження своєї думки, свободу слова і друку;
- ніхто не може бути примушений до вираження своєї думки або відмови від неї;
- забороняється пропаганда національної, етнічної, расової, релігійної ненависті, гендерної та іншої соціальної переваги, що закликає до дискримінації, ворожнечі або насильства;
- кожному гарантується доступ до інформації, що знаходиться у веденні державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Порядок надання інформації визначається законом.

Одним із таких законів є Закон Киргизької Республіки «Про інформатизацію», який регулює основні правові, економічні та організаційні відносини, необхідні для розвитку процесу інформатизації в країні. Його метою є створення сприятливих умов для задоволення інформаційних потреб громадян, установ, організацій і органів державного управління на основі формування сучасної інформаційної інфраструктури, її інтеграції в міжнародні інформаційні мережі та системи. Закон встановлює умови захисту законних інтересів і прав держави, юридичних і фізичних осіб при здійсненні діяльності щодо створення, накопичення, зберігання, передачі та поширення інформації засобами сучасних ІТ.

Зокрема, встановлено, що юридичні та фізичні особи, органи державної влади та місцевого самоврядування, громадські об'єднання мають рівні права на доступ до державних інформаційних ресурсів, не зобов'язані обґрунтовувати перед власником цих ресурсів необхідність отримання запитуваної ними інформації, за винятком інформації з обмеженим доступом.

Громадяни й організації (фізичні та юридичні особи) також мають право на безкоштовний доступ до документованої інформації про них, на уточнення цієї інформації з метою забезпечення її повноти та достовірності, мають право знати, хто і з якою метою використовував або використовує цю інформацію.

Державні органи та інші власники інформаційних ресурсів зобов'язані надавати інформацію про приватних осіб на вимогу осіб, яких вона стосується, якщо ці дані не є інформацією з обмеженим доступом [119].

Надалі шляхи розвитку інформаційного суспільства в Киргизькій Республіці визначатимуться ефективністю реалізації Національної стратегії «Інформаційно-комунікаційні технології для розвитку Киргизької Республіки», затвердженої Указом Президента Киргизької Республіки від 10 березня 2002 року № 54 в рамках реалізації загальнонаціональної стратегії «Комплексна основа розвитку Киргизької Республіки до 2010 року». Цей документ є повноцінною стратегією розвитку інформаційного суспільства та враховує аспекти розвитку інформаційного суспільства як один із напрямів побудови електронної економіки, метою якої, зокрема, є: сприяння побудові інформаційного суспільства в Киргизькій Республіці; формування ефективного, прозорого і підзвітного державного управління з використанням ІКТ; створення єдиного інформаційного простору й умов для розвитку всіх регіонів Киргизстану із забезпеченням усім громадянам рівноправного доступу до інформації [120].

Значну увагу в республіці приділяють впровадженню систем електронного урядування. Зокрема, у 2017 році було прийнято спеціальний Закон «Про електронне урядування», згідно з яким під електронним управлінням у Киргизькій Республіці розуміють діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб, організацій і громадян щодо прийняття юридично значущих рішень і вчинення юридично значущих дій з використанням електронних документів та іншої інформації в електронній формі (ч. 2 ст. 1). Цей Закон застосовується до відносин з надання державних і муніципальних послуг в електронній формі, використання державної інфраструктури електронного урядування, здійснення електронного урядування в інших галузях (ч. 3 ст. 1) [121].

Як зазначається у ЗМІ, в Киргизькому законодавстві відсутнє регулювання поширення інформації в мережі Інтернет. Законодавство не виділяє будь-яких умов до інформації та особливого порядку її поширення в мережі Інтернет. Згідно з діючими нормами веб-сайти, інформаційні агентства, які здійснюють діяльність у просторі Інтернет, не віднесені до засобів масової інформації, у зв'язку з чим відсутня обов'язковість їх реєстрації як ЗМІ [122].

Законодавче регулювання питань щодо функціонування інформаційного суспільства в Узбекистані складається з низки законів, серед яких слід відзначити такі: «Про електронний документообіг» від 29 квітня 2004 року, «Про електронну комерцію» від 29 квітня 2004 року, «Про електронно-цифровий підпис» від 11 грудня 2003 року, «Про інформатизацію» від 11 грудня 2003 року.

Останні ініціативи у сфері ІКТ знайшли також відображення в постанові Президента Республіки Узбекистан І. Карімова «Про заходи щодо подальшого впровадження та розвитку сучасних інформаційно-комунікаційних технологій» від 21 березня 2012 року. У цьому правовому акті представлено шляхи розвитку комп'ютеризації та ІКТ у країні на найближчу перспективу на шляху до формування національного інформаційного суспільства.

Зокрема, основними завданнями подальшого впровадження та розвитку ІКТ визначено:

- забезпечення формування Національної інформаційної системи на основі поетапної інтеграції інформаційних систем державних органів, а також юридичних і фізичних осіб;
- створення інформаційних систем автоматизації діяльності державних органів, що дають можливість підвищити оперативність і якість виконання ними своїх функцій;
- розширення переліку і поліпшення якості інтерактивних державних послуг, що надаються державними органами суб'єктам підприємництва та населенню, забезпечення широкого доступу до відповідних інформаційних ресурсів, у тому числі в сільській місцевості;
- удосконалення системи регулювання у сфері ІКТ з урахуванням стану розвитку інформаційних ресурсів, технологій і систем, у тому числі систем забезпечення інформаційної безпеки;
- забезпечення інформаційної безпеки Національної інформаційної системи, захисту її інформаційних систем і ресурсів [123].

Слід також зазначити, що з метою консолідації зусиль державного та приватного сектора для прискореного розвитку ІКТ у країні створено Асоціацію підприємств і організацій ІТ, членами якої стали десятки провідних компаній ІТ-ринку Узбекистану. Також створено центр компетенції з електронного урядування, який на безоплатній основі забезпечує компаніям-партнерам умови для просування їх товарів і послуг у галузі електронного управління, здійснює наукові дослідження, проводить роз'яснювальну роботу з поширення ідей становлення інформаційного суспільства [112].

Для того щоб задовольнити потреби населення в сучасних комунікаційних технологіях, уряд Туркменістану на законодавчому рівні втілює в життя масштабні програми. Зокрема, модернізується обладнання діючої ІТ-інфраструктури, будуються сучасні цифрові АТС, прокладаються оптико-волоконні лінії. Навіть віддалені населені пункти країни починають входити в зону покриття мережі. Відповідно до вимог часу систематично підвищується рівень оснащення ІКТ організацій, підприємств, навчальних закладів, зростає кількість користувачів високошвидкісної системи Інтернет.

На думку експертів, велике значення для активізації розвитку інформаційного суспільства в Туркменістані мають активне входження іноземних телекомунікаційних компаній на національний ринок, а також формування кластера малих і середніх підприємств, що утворюють основу для впровадження ІКТ і їх ефективного використання. У зв'язку з цим важливо зазначити, що в Туркменістані малі та середні підприємства становлять близько 92 % юридичних осіб [112].

Шляхи розвитку інформаційного суспільства у Республіці Таджикистан з метою інтеграції у світове інформаційне співтовариство визначає Державна стратегія «Інформаційно-комунікаційні технології для розвитку Республіки Таджикистан», затверджена Указом Президента Республіки Таджикистан від 5 листопада 2003 року № 1174 [124].

Викладені у Стратегії завдання та заходи їх реалізації знайшли відображення у низці нормативно-правових актів, якими урегульовано діяльність організаційних, економічних і фінансових механізмів її реалізації, зокрема:

- Постанова Уряду Республіки Таджикистан від 30 червня 2004 року № 290 «Про Програму забезпечення інформаційної безпеки Республіки Таджикистан»;
- Указ Президента Республіки Таджикистан від 7 листопада 2003 року № 1175 «Про концепцію інформаційної безпеки Республіки Таджикистан»;
- Порядок єдиних вимог для сайтів і локально-обчислювальних мереж державних органів управління (Постанова Уряду Республіки Таджикистан від 1 квітня 2011 року № 166);
- Державна програма розвитку і впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у Республіці Таджикистан на 2014–2017 роки (Постанова Уряду Республіки Таджикистан від 3 липня 2014 року № 428) тощо.

Особливу увагу уряд країни приділяє впровадженню електронного управління. Так, згідно з Концепцією формування електронного уряду в Республіці Таджикистан (2012–2020 рр.), затвердженою Постановою Уряду Республіки Таджикистан від 30 грудня 2011 року № 643, основними цілями формування електронного уряду в Республіці Таджикистан визначено:

- підвищення ефективності діяльності виконавчих органів державної влади й управління за рахунок широкого використання ІКТ;
- підвищення якості та доступності послуг громадянам і організаціям громадських послуг;
- спрощення процедур і скорочення термінів надання громадських послуг, а також зниження адміністративних витрат, пов'язаних із наданням цих послуг;
- підвищення доступності інформації про діяльність виконавчих органів державної влади;
- формування єдиної системи інформаційного обміну, використовуючи електронні інформаційні ресурси і постійний зв'язок із системою й обмеженою мережею обліку всіх користувачів;
- економічне стимулювання використання Інтернету та сучасних ІТ [125].

Загальне керівництво реалізацією Державної стратегії здійснює Рада з інформаційно-комунікаційних технологій при Президенті Республіки Таджикистан – перша Рада такого рівня за всю історію інформаційної галузі Республіки Таджикистан. Її очолює Президент Республіки Таджикистан. У голови Ради є три заступники – міністр зв'язку, міністр економіки і торгівлі та секретар Ради безпеки. До Ради також входять представники різних організацій сфери зв'язку та інформатизації.

Слід зазначити, що державна стратегія стала важливим фактором підйому національної економіки, зростання ділової та інтелектуальної активності суспільства, підвищення авторитету країни в міжнародному співтоваристві. Серед реалізованих у Стратегії заходів – вирішення проблеми «цифрової нерівності» як всередині країни, так і на просторі Центральної Азії і СНД як основи для інтеграції країни в глобальне інформаційне співтовариство [112].

Проведений аналіз свідчить, що процес побудови інформаційного суспільства в окремих країнах – колишніх республіках СРСР – не є однорідним через національні особливості розвитку економіки і державного управління, специфіки політичного устрою, соціальної сфери, етичної та культурної складових суспільних відносин. Їх урахування є важливим для розуміння динаміки й основних напрямів розвитку інформаційного суспільства, а отже, багато в чому і перспектив регіонального розвитку на всіх рівнях.

Розділ 5.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

5.1.

Інтегративні та наднаціональні тенденції розвитку інформаційного суспільства

У середині 1990-х років у західній соціології склалася принципово нова ситуація, характерною ознакою якої стало осмислення глобальних змін, що відбуваються у соціумі, в контексті їх зв'язку з найважливішими методологічними постулатами постіндустріальної доктрини в умовах більш чіткого окреслення шляхів світового розвитку.

Багатомірність глобалізації очевидна, на думку деяких дослідників, це й економіка, і військова стратегія, і міжнародна політика, і нові тренди в галузі культури. Головним ресурсом глобалізації стають інформаційні супермагістралі (*information superhighways*), цей «цифровий Гольфстрім» (*the digital Gulf Stream*), завдяки якому терабайти інформації миттєво «перетікають» з однієї точки планети в іншу. Уже сьогодні існуюча інформаційна інфраструктура, що фактично охоплює весь світ, дає змогу оперувати таким поняттям, як інфосфера (інформосфера), що «співвідносне з ноосферою, що відкриває нову стадію біосфери, на якій розумна діяльність людини стає вирішальним фактором виживання і розвитку» [1, с. 74]. Все частіше вживаються такі вирази, як «інформаційний глобалізм», «інформаційний імперіалізм», «інформаційний монополізм» [1, с. 71, 72].

Причинами виникнення такої ситуації є, зокрема, формування стабільно функціонуючого господарства, заснованого на новітніх технологічних досягненнях, та радикальна зміна поглядів на екологічні проблеми, що зробило природоохоронні технології однією з найпривабливіших сфер інвестування капіталу і знань [2, с. 298].

Очевидно, що саме розвиток та впровадження ІТ у середині 90-х років минулого століття сприяли принципово новим можливостям для реалізації права на інформацію, підвищенню індивідуальної правової культури і, як наслідок, зростанню правосвідомості громадян як позитивного фактора в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів.

Глобалізація, наголошується у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН, через вплив на суспільні, економічні, соціальні та інші відносини між особистістю та суспільством може певною мірою зачіпати права людини, однак гарантування та захист цих прав є першим і найголовнішим обов'язком держави, оскільки всеохоплюючий і справедливий характер та «людське обличчя» політики і заходів на глобальному рівні є запорукою формування спільного майбутнього, заснованого на нашій належності до людського роду у всьому його різноманітті, що повинно сприяти реалізації загальноновизнаних людських цінностей у їх повному обсязі [3].

Ця концепція знайшла відображення у положеннях Декларації принципів інформаційного суспільства, ухваленій на Всесвітньому саміті ЮНЕСКО, де сформульовано базові принципи цього суспільства, до яких, насамперед, слід віднести:

- свободу висловлювання думок та переконань;
- забезпечення умов для отримання усіма якісної освіти;
- безперешкодний доступ до знань та інформації;
- повагу до культурного й мовного розмаїття.

ЮНЕСКО також акцентувала увагу на тому, що процес глобалізації не повинен сприяти утвердженню «глобальної одноманітності», а має здійснюватися виходячи з необхідності забезпечення різноманітності, плюралізму та загальної участі усіх її суб'єктів [4].

На нашу думку, ідеться про те, що в основу суспільства нового типу має бути закладено принцип примату прав та основних свобод особистості, у тому числі свободи самовираження, над інтересами держави.

Таким чином, Декларація принципів інформаційного суспільства визначає загальний вектор багатьох теоретичних уявлень і політичних прагнень представників різних країн, відображаючи комплекс філософських, соціально-політичних, соціологічних, культурологічних і технологічних уявлень щодо майбутнього інформаційного суспільства. Саме тому цей програмний акт міжнародного права у галузі забезпечення інформаційних прав людини і громадянина покликаний стати основою формування принципово нової інформаційної політики, що буде враховувати не лише технічні, технологічні аспекти проблем інформаційного суспільства, а й гуманітарні.

Дійсно, теорію інформаційного суспільства як конструктивну ідею, спрямовану на реалізацію комплексу цивілізаційних перетворень, почали активно використовувати для ініціювання державних програм у всьому світі, але шляхи реалізації потенціалу такого соціуму з певних причин у різних країнах набувають специфічних ознак. Зокрема, йдеться про те, що відповідно до постулатів організаційно-правового принципу субсидіарності, який покладено в основу взаємовідносин між країнами – учасниками міжнародних союзів (зокрема ЄС), будь-яка суверенна держава має право самостійно визначати стратегію власного розвитку загалом і політику розвитку окремих сфер діяльності, ураховуючи необхідність реалізації національних інтересів і цілей.

Виходячи з викладеного сутність процесу реалізації концепції глобального інформаційного суспільства можна визначити як комплекс заходів щодо реалізації національних концепцій входження в загальносвітовий інформаційно-комунікативний простір, які розроблені та здійснюються, у тому числі, з урахуванням соціокультурної самобутності кожної нації.

«Запаси» того, що ми назвали мудрістю, пише японський дослідник Т. Сакайя у праці «Вартість, створювана знанням, або Історія майбутнього», збільшувалися і збільшуються в міру накопичення знань і досвіду, поширюючись через системи освіти, інформаційні та комунікаційні мережі, а характер сприйняття і прочитання людьми нових даних обумовлював її постійне адаптування і перетворення відповідно до існуючих потреб. Однак сьогодні суспільство підійшло до моменту, коли завдяки проривам у сфері комп'ютерних та комунікаційних технологій з'явилися ресурси, що забезпечують зберігання, обробку і поширення знань в незрівнянно більш широким масштабом, ніж було можливо раніше. Події, пов'язані з розробкою персональних мікрокомп'ютерів і комунікаційних систем, які об'єднуються в глобальну мережу, зробили їх невід'ємною рисою сучасного способу життя і зумовили вибухове збільшення обсягу інформації, з якою людина стикається постійно [5, с. 337].

Основні засади розвитку глобалізованого інформаційного суспільства були також проаналізовані в роботах З. Бжезинського, Д. Белла, Дж. Бенінгтона, Б. Боземана, А. Босяцьки, Е. фон Вайцзеккера, Дж. Гелбрейта, А. Гора, П. Джексона, П. Друкера, Л. Едвінссона, Д. Зіссіса, М. Кастельса, С. Кліфта, М. Коула, Е. Масуди, Д. Мидоуза, М. Мура, П. Пільцера, Р. Райха, Т. Стюарта, Е. Тоффлера, Л. Туроу, Ч. Хенди, Ф. Фукуями та багатьох інших.

Зокрема, П. Друкер у праці «Постекономічне суспільство» розвинув і систематизував концепцію, сутність якої полягає у невідворотності процесу трансформації індустріального господарства в економічну систему, засновану на знаннях та інформації, а також у формуванні нової системи цінностей сучасної людини і відмові від ідеї національної держави на користь глобальної економіки і глобального соціуму [6].

Натомість Ф. Уебстер дотримується дещо іншої думки, зокрема в останньому розділі книги «Теорії інформаційного суспільства» він зазначає, що базове поняття концепції інформаційного суспільства було до якогось моменту корисним, що допомогло дослідникам зосередитися на різних явищах і розглядати їх у сукупності – зрушення в структурі зайнятості, поява нових засобів поширення інформації, зміни у сфері освіти тощо [7, с. 361]. Однак, на його думку, існують деякі причини з пересторогою ставитися до ідеї інформаційної епохи:

- перша – це «западня презентизму», тобто уявлення, що сучасна епоха радикально відрізняється від того, що було до неї;

- друга – це впевненість ентузіастів інформаційного суспільства у тому, що людство до нього вже вступило.

Сучасний етап розвитку людської цивілізації, вважає Ф. Уебстер, слід охарактеризувати як «інформаційний капіталізм», специфічними ознаками якого є ключова роль величезних корпорацій, відносно обмеження національного суверенітету та глобалізація, яка *de facto* зводиться до перебудови світу згідно із західною моделлю [7, с. 366]. На його переконання, глобалізація є рівносильною торжеству так званої «цивілізації бізнесу». До характерних ознак такої історичної формації вчений, зокрема, відносить:

- обов'язковість оплати послуг і товарів;
- перебирання приватними фірмами ринку надання послуг;
- виживання того, що приносить доходи, та зникнення того, що приносить збитки (ринкові критерії);
- домінування приватної власності над державною тощо [7, с. 367].

Із цього приводу слід зазначити, що у суспільстві, де продукція носить надзвичайно різноманітний характер, а поширення інформації знаходить все більш широкі масштаби, швидкість переходу від одного створюваного знанням блага до іншого не може не бути вкрай високою. Результатом цього стане прискорення технологічних змін, а мода на ті чи інші вироби буде триматися вкрай недовго, причому часом її варіації виявлятимуться настільки незначними і швидкоплинними, що будуть практично непомітними.

На особливу увагу заслуговує концепція розвитку інформаційного суспільства М. Кастельса, який вважає, що хоча цей процес відзначений рухом вперед, для нього не буде характерною поява принципово відмінних технічних новацій, що радикально заперечують попередні. Навпаки, акцент робитиметься на невеликих удосконаленнях, знайдуть попит варіанти однієї і тієї ж продукції, що ґрунтується на незначній зміні її рис; наймовірніше, це призведе до довгого ряду малоістотних перетворень. Подібно до того, як нафтова культура створила такий тип споживання, при якому досягнення максимально можливих рівнів витрачання нафти і нафтопродуктів стало не тільки імперативом, а й справжнім фетишем, суспільство, що ґрунтується на створених знанням цінностях, швидше за все, зробить світ, у якому одноразове використання знання буде доведено до своїх крайніх меж [8, с. 494].

Сьогодні, констатує М. Кастельс, ми вступаємо в нову епоху, коли культура настільки підпорядкувала собі природу, що її доводиться штучно відновлювати як одну з культурних форм: саме в цьому, по суті, полягає сенс екологічних рухів. Світ наблизився до створення чисто культурної структури соціальних взаємодій. Саме тому інформація стала основним компонентом нашої соціальної організації, а потоки ідей та образів становлять основну нитку громадської структури. Це аж ніяк не означає, що історія завершилася щасливим примиренням людства з самим собою. Насправді все зовсім інакше: історія тільки починається, якщо розуміти під нею те, що після тисячоліть доісторичної битви з природою, спочатку виживаючи в боротьбі з нею, а потім підкоряючи її, людина вийшла на такий рівень знань і соціальної організації, який дає нам можливість жити в переважно громадському світі. Йдеться про початок іншого буття, про прихід нового, інформаційного століття, зазначеного самостійністю культури щодо матеріальної основи нашого існування. Але навряд чи це може послужити приводом для великої радості, бо, опинившись у нашому світі наодинці з самими собою, ми повинні будемо подивитися на своє відображення в дзеркалі історичної реальності. Те, що ми побачимо, навряд чи нам сподобається [8, с. 495].

За таких умов, на думку О. Кісілевич-Чорнойван, інформаційні процеси набувають ознак глобальності й у різних життєво важливих проблемах людства. Наприклад, інформація є складовою таких проблем, як:

- безпека миру;
- захист навколишнього середовища;
- використання енергетичних та сировинних ресурсів;
- військове співробітництво;
- демографічні проблеми (проблеми народження населення та ін.).

Диференційовані глобальні проблеми починають розглядатися через призму політичних поглядів, національних інтересів та індивідуальності лідерів тих чи інших держав.

Інформація стає орієнтованою на інформаційне забезпечення зовнішньої та внутрішньої політики держав, економічної стратегії країн, забезпечення національної безпеки, розвиток міжнародних зв'язків, міжнародного права і входження держави у міжнародні організації та інституції. Кожна країна формує свою стратегію інформаційної політики, в якій визначаються усі аспекти інформаційного забезпечення міжнародних відносин [9, с. 9].

При виробленні стратегії організації безпеки інформації в масштабах держави, слушно зауважує Г. Мартин, варто врахувати три головні сценарії долі локальних цивілізацій у ХХІ ст.: їх розчинення, трансформації або зіткнення, зокрема:

- глобалізація економіки та технології під контролем небагатьох надпотужних транснаціональних корпорацій (штаб-квартири яких розташовані переважно в США і частково – у Західній Європі та Японії) та світових фінансових центрів, що здійснюють миттєве глобальне перетікання капіталів в інтересах тих самих корпорацій;
- глобалізація інформаційних потоків через Інтернет, телекомунікації, інформаційні транснаціональні корпорації, нав'язування західного соціокультурного ладу і системи цінностей іншим цивілізаціям, що підриває їх самобутність, спадкове ядро;
- однополюсний світ на основі домінування єдиної наддержави, яка, спираючись на підпорядковані їй міжнародні організації, прагне підпорядкувати своєму впливові та перебудувати за своїм баченням увесь геополітичний простір [10, с. 170].

Можна погодитися, що у разі посилення та подальшого розвитку названих тенденцій зростатиме рівень загрози розчинення самобутніх локальних цивілізацій в уніфікованому за західним зразком глобальному інформаційному суспільстві. Тобто враховуючи, що в соціальній площині життєдіяльності суспільства жоден механізм не функціонує окремо без зв'язку з іншими, сучасний симбіоз процесів глобалізму і державного імперіалізму слід сприймати як тенденцію утворення однополюсного глобального імперіалізму.

В умовах інформаційної ери домінуючі функції і процеси все більше виявляються організованими за принципом мереж, оскільки парадигма нової інформаційної технології забезпечує матеріальну основу для всебічного їх проникнення в структуру суспільства. При цьому, з одного боку, образно кажучи, влада структури виявляється сильнішою за структури влади, однак, з іншого боку, оновлення державної інформаційної політики та встановлення системи електронного урядування дадуть можливість спростити адміністративні процеси управління державою, систему надання управлінських та організаційних послуг, зменшити витрати ресурсів усіх рівнів. Як свідчить міжнародний досвід, електронне врядування гарантує збільшення прозорості та відкритості діяльності органів влади як на національному, так і на місцевому рівні, адміністрування стає ефективнішим та менш затратним, що в результаті суттєво підвищує рівень довіри громадян до влади [11, с. 225].

Однак не слід ігнорувати й іншу, на нашу думку, суттєву властивість, яка притаманна процесу глобалізації інформаційного суспільства. Йдеться про набуття людиною можливостей необмеженого доступу до знань, накопичених людством протягом усього періоду розвитку цивілізації.

Мережі є відкритими структурами, які можуть необмежено розширюватися шляхом включення нових вузлів, якщо ті здатні до комунікації в рамках даної мережі, тобто використовують аналогічні комунікаційні коди (наприклад, цінності або виробничі завдання). Соціальна структура, що має мережеву основу, характеризується високою динамічністю і відкрита для інновацій, не ризикуючи при цьому втратити збалансованість. Мережі виявляються інститутами, що сприяють розвитку цілого ряду галузей: капіталістичної економіки, яка ґрунтується на інноваціях глобалізації та децентралізованої концентрації; сфери праці з її працівниками та фірмами, що ґрунтується на гнучкості та адаптованості; сфери культури, яка характеризується постійним розрізненням і возз'єднанням різних елементів; сфери політики, орієнтованої на миттєве засвоєння нових цінностей і

громадських умонастроїв; соціальної організації, яка має свої завдання завоювання простору і знищення часу [8, с. 505].

Створення глобальної інформаційної мережі, яка полегшить майже безперервну інтелектуальну взаємодію та об'єднання знань, стверджував на початку 80-х років минулого століття З. Бжезинський, ще більше посилить нинішню тенденцію до появи міжнародних професійних еліт і виникнення загальної для усіх наукової мови (по суті – функціонального еквівалента латині). Це може, однак, призвести до виникнення небезпечної прірви між такими елітами і політично активізованими масами, чия прихильність до всього національного, експлуатована більш націоналістично налаштованими політичними лідерами, могла б обернутися проти космополітичної еліти.

Інтелектуальні еліти зростаючою мірою схильні мислити в глобальному масштабі. Характерним аспектом цього процесу є визначення ними сутності сучасних дилем: це, з їх точки зору, необхідність подолати технічну відсталість, ліквідувати бідність, розширити міжнародне співробітництво в галузі освіти й охорони здоров'я, запобігти перенаселеності, створити ефективний апарат для збереження миру. Все це – нагальні проблеми глобального рівня. Ще тільки 30 років тому вони просто не привертали до себе уваги громадськості, яка в ті часи була прикута до набагато більш конкретних регіональних, національних або територіальних конфліктів.

Технотронна революція, на думку З. Бжезинського, створює умови, які зростаючою мірою уможливають глобальну реакцію на ці потреби і на людські страждання взагалі. По суті справи, вже намітилися контури рудиментарної схеми глобальних соціальних і економічних інститутів [12, с. 67–68].

Т. Сакайя наголошує, що товаром, який ми отримуємо в достатку завдяки інформаційному вибуху, є знання, тобто «мудрість». Звідси випливає, що сьогодні у суспільстві найбільшу повагу викликатиме спосіб життя, який супроводжується «споживанням мудрості» (в її найширшому розумінні), а знаходити найкращий збут буде продукція, яка свідчить, що її покупець – людина «навчена». Саме ця продукція, яка підтверджує доступність для її власника вищих знань, інформації і «мудрості», більш, ніж що-небудь інше, має створену знанням (*knowledge-value*) цінність (або вартість) [5, с. 338].

Виходячи з цього Т. Сакайя робить висновок, що нині людство вступає у новий етап своєї цивілізації, на якому рушійною силою є цінності, створювані знанням, і саме тому суспільство на цьому етапі слід вважати таким, що має базуватися на цінностях, створюваних знаннями (*knowledge-value society*) [5, с. 339].

Отже, ідея глобального інформаційного суспільства як певної історичної формації на шляху розвитку людської цивілізації мала на меті надання індивідууму можливостей у рамках загальноновизнаних правил поведінки у соціумі, ефективного задоволення власних потреб якісно новими засобами.

Слід наголосити, що зв'язок між технотронним століттям і прагненням до рівності – якщо не із самою ідеєю рівності – цілком причинно зумовлений. З точки зору створення соціальних і політичних мотивів, зазначав Ф. Марчанд, величезну роль відіграє той факт, що «бідняки живуть у тих же умовах нової пропагандистської служби міжнародної інформації, яка коштує багато мільярдів доларів, що і багатії» [13, с. 15].

Дійсно, концепція світової революції, натхненної загальною ідеологією, мала якийсь сенс, коли промислова революція призвела до соціального розмежування суспільства на антагоністичні класи, поєднавши при цьому універсальність інтелектуального потенціалу теоретиків з географічно-історичною вузькістю її провідників.

У реаліях сьогодення стає очевидним, що суспільні умови, так само як і шляхи громадського використання науки і техніки, виключно різноманітні і що ця різноманітність включає в себе крім економічних і технічних факторів вельми тонкі, але важливі відтінки в культурі, релігії та історичних традиціях [12, с. 266]. І вже видається дещо утопічним твердження, що головною цінністю інформаційного суспільства є формування інформаційного простору для забезпечення безперешкодного доступу до нього з метою підвищення якості життя і розширення можливостей

людини, сприяння розвитку та відкритості соціуму (за задумом його ідеологів Д. Белла, П. Друкера, М. Кастельса, Е. Масуди, Ф. Фукуями).

Ознаки утопічності цієї ідеології вбачаються також у її головному постулаті, відповідно до якого в інформаційному суспільстві завдяки використанню ІКТ має утворюватися нова парадигма взаємних відносин держави і громадянина, яка ґрунтується на принципі комплексного підходу до інтеграції різних галузей знань та сфер діяльності соціуму, з урахуванням інтересів особистості, суспільства і держави.

У цьому контексті, вважаємо, на особливу увагу заслуговують композиційні засади майбутнього суспільства, сформульовані Е. Масудою в книзі «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1983 р.), у якій він назвав це суспільство комп'ютеропією, тобто суспільством, в якому за аналогією з класичною утопією діють принципи свободи рішень та рівності можливостей, створюються вільні товариства, діють функціональні об'єднання, вільні від правлячої влади, що дає можливість досягнути ідеальної форми суспільних відносин.

Е. Масуда вважав, що можливість користуватися інформацією так само вільно, як електрикою і водою, через національні (а згодом глобальні) комунікаційно-обчислювальні мережі стане вищим ступенем розвитку інформатизації суспільства, а до основних характеристик інформаційного суспільства належать:

- глобалізм як вихід людства на космічний рівень свідомості;
- світовий симбіоз людства і природи;
- перехід до існування людства у глобальному інформаційному просторі;
- свобода ухвалення рішень і рівність сприятливих можливостей для всіх;
- функціональна соціальна воля панівних сил, сил влади;
- відродження теологічного синергізму людства і Бога [14].

У ХХІ ст. у розквіт епохи постмодерну, стверджує О. Караулов, змінюються поняття інформації та комунікації під впливом стрімкого розвитку техніки, появи Інтернету та віртуальних реальностей.

Перша риса нового розуміння концепту «інформація» – це неможливість її приховування. Передбачається, що людство житиме у «глобальному селі», де всі за всіма шпигують. При цьому сучасні технології дають змогу неймовірно швидко поширювати інформацію. Наприклад, коли стається певна подія, досить одній людині її зафіксувати в електронному форматі й поширити завдяки мережевим можливостям Інтернету – і подія починає «мешкати», поширюватись, обростати новими подробицями вже у віртуальній реальності.

Друга риса – вимушена залученість у чужі справи. Віртуальна реальність дає можливість сучасному індивіду виставляти себе у соціальних мережах, блогах, вайбері, скайпі, користуватися програмою миттєвого обміну повідомленнями «ICQ» (англ. *I seek you* – я шукаю тебе) тощо. Людина епохи постмодерну мимоволі стає свідком чужих життів, подій, думок, навіть не виходячи з власної кімнати, просто ввімкнувши монітор.

Третя риса – ідея фальшивої відповідальності. В умовах віртуальної реальності людина постійно стикається з прохання допомоги: дітям, тваринам, лікарням, країнам. За рахунок такої технології виникає відчуття, що людина причетна до будь-якої з проблем, інформацію про які вона отримує в мережі Інтернет [15].

Дійсно, на межі другого і третього тисячоліть термін «віртуальність» увійшов до найбільш вживаних слів, при цьому йдеться тільки про такі словосполучення: «віртуальна реальність», «віртуальна політика», «віртуальна економіка», «віртуальні вибори», «віртуальне судочинство» тощо. Розширювалось і основне значення слова, пов'язане з комп'ютерами та реалістичною імітацією реальності за допомогою електронних пристроїв. По суті, зауважує Б. Потятиник, воно набуло значення паралельної реальності, створеної за допомогою засобів масової комунікації. Стрімке розширення цієї символічної сфери визначило її домінування над реальністю. Створення комп'ютерних програм, рекламна індустрія, комерція і шоу-бізнес за таких обставин здобули лідерство за прибутковістю і динамікою розвитку. Йдеться навіть про віртуальну війну і віртуальне кохання [16, с. 153].

Поняття віртуальності асоціюється, як правило, з віддзеркаленням реальності, фізичної чи психічної. Існує й протилежна думка, згідно з якою віртуальність є дещо таємничою, і людині ніколи не пощастить збагнути її до кінця [16, с. 154].

Можна погодитись із Д. Торосьяном, що культура віртуальної реальності є породженням процесу глобалізації культури, де інформація – це головний ресурс. Він наголошує, що фізична реальність занурюється у віртуальні образи, у вигаданий світ, де зовнішні відображення не просто знаходяться на екрані, але самі стають життєвим досвідом [17].

Ще однією рисою епохи постмодерну є поширення і нав'язування так званої масової культури, яка завдяки тому, що не потребує нічого навзаєм, легко сприймається молоддю через відсутність інтелектуальної складової. Споживачам маскультури наперед імпонує ідея вседозволеності, адже провідні цінності маскультури – розваги, і її промоутери активно пропонують варіанти проведення вільного часу з метою отримання надприбутків, використовуючи для цього людські вади. В результаті інформаційний контент трансформується у продукт, який потрібно продати незалежно від психологічного впливу на свідомість аудиторії.

Масова культура, зазначає О. Зернецька, використовує місцеві культурні традиції, підпорядковуючи їх комерційним цілям, але при цьому виробляє власні світоглядні ідеали, які активно пропагує, «оскільки продукти та послуги глобальної культури створюють культурні цінності або змінюють вже існуючі, можна припустити, що разом із функцією зміцнення певних культурних ідентичностей вони так само сприяють зникненню національно-культурних ідентичностей різних народів. Це призведе до зникнення інших культур і різних духовних практик» [18, с. 110–111].

Складні глобалізаційні процеси призводять до значних змін в глобальному інформаційному просторі, зокрема до появи нових форм, способів вираження, передачі інформації, внаслідок чого виникають нові явища у медіа. Одним із найбільш цікавих явищ сучасного медійного простору, на думку О. Зернецької, є «свідомі медіа». Сутність цього явища полягає у тому, що воно одночасно включає в себе практичну і науково-дослідницьку діяльність, організації та окремих авторів, а також світоглядно-професійну школу, об'єднану не стільки географічними координатами чи формальними стосунками, скільки єдиним ідейним простором. При цьому визначальним поняттям, що задає координати діяльності свідомих медіа, є теорія рівнів свідомості, відповідно до якої кожен індивідуум перебуває на певному рівні фізичного, психологічного, емоційного та ментального розвитку, що й визначає рівень його свідомості [18, с. 112].

Можна зазначити, що на сучасному етапі розвитку медіа-технологій найбільший вплив на свідомість аудиторії спричиняє телебачення, яке використовує для цього весь спектр вербальної та невербальної інформації.

У сучасних телепередачах з метою посилення впливу на аудиторію, зазначає М. Бурмака, активно використовуються форматні проекти із застосуванням інтерактивного розташування сцени (аналога античної арени, середньовічної площі), де перебувають ведучий і глядацька зала, що дає змогу перетворювати реципієнта-глядача на реципієнта-учасника, тобто відчувати себе дійовою особою програми. Глядачі у студії виступають не просто як спостерігачі суперечок і обговорень, а залучаються до дії: вони мають можливість ставити питання, висловлювати власну точку зору, коригувати розвиток сюжету. Елемент, що зберігся із середньовічних часів, – наявність у сучасній телепрограмі журналіста, який видає себе за звичайного глядача і ставить заздалегідь продумані питання, які націлюють дискусію у потрібному автору і ведучому напрямі. Більшість професіоналів телебачення не вбачають нічого поганого у використанні такого прийому, адже частіше за все дискусія не стає гострою сама по собі, такою її роблять учасники дійства [19].

У цьому контексті слід погодитися з Б. Потятиником, який вважає, що «така вже природа телебачення: все, у тому числі політичний, культурний і навіть релігійний дискурс, перетворювати у шоу» [16].

Виходячи з цього, вважаємо за доцільне акцентувати увагу на проблемах, що виникли в інформаційній сфері та які можуть призвести до серйозних негативних наслідків не стільки в інформаційній площині, скільки у духовній, психологічній, а надалі в усіх інших сферах сучасного

українського соціуму. Незрозумілість морально-етичних орієнтирів, неврегульованість ідеологічних та релігійних проблем, щоб не сказати – духовна порожнеча, яка прийшла на зміну комуністичній ідеології, може призвести до криміналізації та деморалізації суспільства і структурних проблем у розбудові правової держави в Україні.

Світ, у якому ми живемо, змінюється так, що ми часом відстаємо від цих змін не лише уявою, а й сприйняттям. Глобалізація є головною рисою цих змін. В її основі лежать економічна інтеграція, розширення ринку товарів і послуг до світових масштабів, створення транснаціональних корпорацій, всесвітніх фінансових інституцій, домінування в світі однієї (долара), а пізніше двох (ще й євро) валют, стандартизація товарів, послуг, технологій, пов'язування світу інформаційною павутиною – Інтернетом – тощо. Невід'ємною стороною глобалізації є політична уніфікація, яка полягає в поділі влади, парламентаризмі, політичному плюралізмі, багатопартійності, пріоритеті прав людини, зростанні ролі міжнародного права. Тобто проявляється тенденція до уніфікації світу, життя за єдиними принципами, пошанування однакових цінностей, дотримання одних і тих же традицій і норм поведінки. Водночас глобалізація призводить до послаблення національного суверенітету, ревізії таких інститутів і цінностей, як держава, право, громадянське суспільство. Україна вже протягом трьох десятиріч включена в глобалізаційні процеси, і їх загальні тенденції все більше проявляються і в нашій країні [20, 21].

Невід'ємною рисою нашого сьогодення стає те, що закріплені в Конституції України та передбачені законодавством можливості і процедури участі народу й окремих громадян у вирішенні суспільних і державних питань ускладнюються, незважаючи на вдале і активне використання в цих цілях інформаційних ресурсів мас-медіа. Хоча громадяни України періодично беруть активну участь у революціях на Майдані, мітингах, демонстраціях, пікетах, блокуванні урядових будинків і автострад тощо, спостерігається тенденція на поступове їхнє усунення від політико-правових, тим більше управлінських процесів.

Все значнішу роль в отриманні владних повноважень відіграють фінансові та мас-медійні можливості претендентів на них, причому медійні можливості превалюють над фінансовими, хоча і тісно з ними пов'язані. Про це свідчать строкові та дострокові перевибори парламенту, депутатів Київської міської ради та голови міста Києва й інших міст. Попри те, що розрив між передвиборними обіцянками і реальністю та діяльністю «народних» обранців все зростає, складається враження, що народ хоче бути обманутим. І він приводить до влади ті політичні сили і тих осіб, які показали повну неспроможність працювати для громади і держави, які за моральними якостями не відповідають високому статусу державної особи і представника громади чи народу. На зміну «творчій меншості», пенсіонерам, дисидентам, революціонерам, політичним в'язням та інтелектуальній еліті до влади приходять «сірі», цинічні прагматики, які впродовж першого десятиріччя незалежності України працювали не на громаду, а на себе, заробляючи фінансові кошти на освоєння владного Олімпу [21, с. 10–11]. Це дало можливість цій категорії громадян (сучасному олігархату) намагатись переформувати поняття еліти, яке фактично замінило попередні елітарні прошарки – інтелігенцію та аристократію. Завдяки сучасним інформаційним технологіям, таким чином, формується суспільна думка про еліту «фінансову» та «політичну», яка так само, як і попередня когорта, віддалена від загалу, але принципово відрізняється від неї рівнем духовності, освіченості, інтелекту [22].

Слід додати, що характерною рисою інформаційного суспільства в контексті формування нової еліти є також виникнення окремої, специфічної її частини – технічної еліти, тобто професійних користувачів ІТ, які повинні були б домінувати в новому соціумі завдяки своїм знанням і навичкам, але які виконують сьогодні переважно сервісну функцію для фінансової і політичної еліти щодо закріплення їх владних повноважень. Ця тенденція останні 10 років стала домінуючою через використання з боку ЗМІ дифамації та дезінформації, які сьогодні превалюють над інформацією, зокрема при акумулюванні та поширенні інтернет-контенту.

Дослідження мережі Інтернет на глобальному рівні показує, що її існування і розвиток пов'язано із необхідністю правильної систематизації інформації, яку отримує користувач, і використанням

певних методів її подачі, що перетворює її не в джерело знань, а в медійний продукт на рівні будь-якого матеріального виробу, що має свою вартість і навіть «термін придатності».

Аналіз основних інформаційних процесів, які відбуваються у суспільстві, показує, що можна виділити два способи поширення інформації: вертикальний – між поколіннями, і горизонтальний – у процесі спілкування та обміну між суб'єктами інформаційної діяльності. Академік С. Капіца зазначає у цьому контексті, що на відміну від обміну, покладеного в основу принципово поворотних соціально-економічних процесів (торговельний, культурний, технологічний тощо), тобто таких, які можна обмежити, припинити або, навпаки, активізувати чи розширити, поширення інформації має об'єктивний, незворотний та універсальний характер, що дає підставу стверджувати про інформаційну природу людського суспільства [23, с. 103].

Безумовно, навіть надійна та ефективна інформаційна інфраструктура не спроможна повною мірою огородити індивідуума та суспільство в цілому від недостовірної інформації, оскільки масові комунікаційні ресурси перебувають під значним впливом глобалізаційних соціально-політичних процесів та структур. У результаті можна констатувати, що неможливість ні технічно, ні організаційно блокувати негативну інформацію є і певною позитивною рисою життєдіяльності віртуального простору в контексті перманентних посягань на максимальний контроль вільного інформаційного обміну з боку держави.

Цікавим в умовах глобалізації є напрям соціокультурного розвитку, зокрема інформаційного, що отримав назву «глокалізація». В основі цього концепту М. Пераккіоно (президент італійської компанії «Медіа Прес») заклад ідею децентралізованого і «справедливого» світу. Треба зауважити, що в цілому моделі глокалізації орієнтовані на сітьові форми самоорганізації і міжкультурну комунікацію. Цей феномен приймає сьогодні різні форми в бізнесі, медіа та освіті. На думку М. Пераккіоно, глокальна інформація – це природна еволюція інформації в умовах глобалізації, свого роду діалектичний процес, пов'язаний із поняттям локальності у багатовекторній, поліпросторовій та поліцентричній системі суспільного життя [24, с. 42].

Дослідження вищезазначеної проблематики показують, що без вироблення чіткої ідеологічної політики держави щодо моральних принципів, прийнятних і зрозумілих для більшості членів суспільства, без створення відповідної нормативно-правової бази, що закріплює ці принципи, неможливо регулювати інформаційні процеси, захистити населення України від навали безконтрольного (а часом, скерованого) медійного контенту, який нав'язується йому під приводом досягнень інформаційної доби.

Характерним прикладом у цьому контексті є формально чинний, а реально недіючий Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 року № 1296-IV, згідно з яким реклама алкоголю (ст. 2), порнографія (ст. 4) тощо заборонені. Натомість реклама алкоголю є невід'ємним атрибутом діяльності різних інформаційних джерел (телебачення, Інтернет тощо). Популярною є і формально заборонена порнографічна продукція. Крім того, якщо проаналізувати статтю 2 цього Закону в цілому, йдеться не тільки про заборону реклами алкоголю, а й «забороняються виробництво та розповсюдження продукції, яка:

- пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України;
- пропагує фашизм та неофашизм;
- принижує або ображає націю чи особистість за національною ознакою;
- пропагує бузувірство, блюзнірство, неповагу до національних і релігійних святинь;
- принижує особистість, є проявом знущання з приводу фізичних вад (каліцтва) з душевнохворих, літніх людей;
- пропагує невігластво, неповагу до батьків;
- пропагує наркоманію, токсикоманію, алкоголізм, тютюнопаління та інші шкідливі звички».

Вітчизняні медіа, у свою чергу, замість підтримки законодавця у спробі захистити суспільну мораль орієнтують реципієнта на розваги, спекулюючи часто на його нищих почуттях і стимулюючи його споживацький дух. Сьогодні в Україні існує лише кілька медійних проектів для інтелектуальної

аудиторії. В результаті глядач трактує ЗМІ насамперед як постачальників розваг і засіб отримати задоволення. Очевидно, що такий тип очікувань не передбачає жодних релігійних настроїв. Маргіналізація і деградація загальнолюдських функцій медіа є результатом не лише конкуренції в умовах ринку, а також наслідком глибокої кризи журналістської етики, як стверджують деякі дослідники цієї проблеми.

Можна констатувати, що в умовах глобалізації світ стає уніфікованим, бо за загальну модель розвитку беруться західні зразки. З'явилися принципово нові канали соціалізації – телебачення, Інтернет, реклама, ігрові технології сучасних ЗМІ, які впливають на процес формування особистості, її адаптацію в мінливому суспільстві. Вони поширюють і популяризують певні зразки, стилі та норми поведінки, моделюють і впроваджують у масову свідомість образ реальності, якої необхідно прагнути. Зокрема, комерціалізація телеканалів призводить до переваги кіно-, теле-, відеопродукції, насичених насиллям, агресією, жорстокістю, а це, у свою чергу, перешкоджає розумовому розвитку дітей. Тому, не маючи стійких ідеологічних і духовних цінностей, велика частина молоді прагне споживацького стилю життя, який нав'язується фільмами і рекламою, та ідентифікує себе з певною «престижною» групою [17].

Отже, інформація, яка відповідає всім пунктам статті 2 зазначеного Закону, поширюється всіма видами медіа: радіо, телебаченням, інтернет-виданнями, газетами, журналами тощо (особливо загрозливою, видається, є пропаганда війни, національної та релігійної ворожнечі).

Зазначене свідчить, що економічні інтереси окремих осіб або певних соціальних (асоціальних) груп переважають над інтересами загальносуспільними, особливо коли йдеться про духовне здоров'я нації, яке не можна зміряти дивідендами та оцінити у грошовому еквіваленті, тобто коли йдеться про суспільну мораль, не діють ні закон, ні контролюючі органи, визначені для цього законом, ні громадські організації, покликані в умовах розбудови громадянського суспільства здійснювати контроль як над державними структурами, так і над суспільними процесами в цілому.

Дуже складна ситуація існує із законодавчим регулюванням та визначенням відповідальності, зокрема кримінальної, в інформаційній сфері. Є статті Кримінального кодексу України, що визначають кримінальну відповідальність за спам, але спам – це лише небажана реклама. Є статті, що визначають відповідальність за поширення певних видів інформації, але немає реального механізму, який би вирішував проблему з поширенням дифамації, що, наприклад, притаманно законодавству США.

Слід наголосити, що з часу виходу роботи М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» неодмінним фактором модернізації, раціоналізації західного суспільства вважалося його «розвінчання» – зниження ролі релігії в приватному та суспільному житті. Однак суспільство ХХІ ст. на відміну від класичного капіталізму вже не розглядається як атеїстичне, або безрелігійне [25, с. 65–66].

Капіталізм, стверджував у цьому творі М. Вебер, більше не потребує санкціонування з боку тих чи інших релігійних сил, вбачаючи у будь-яких спробах церковного впливу на господарське життя таку саму перепону, як і у спробах державного регулювання економіки. Натомість світогляд сучасної «цивілізованої» людини визначається насамперед інтересами торгової і соціальної політики. Той, хто не пристосував свій спосіб життя до умов, за яких можливий успіх у капіталістичному суспільстві, зазнає краху або просто не може бути успішним. Розуміння наживи як обов'язку і самоцілі, як «покликання» суперечить моральним почуттям цілих епох. Перенесений до канонічного права принцип «*Deo placere vix potest*», що його застосовували для оцінки діяльності торговця (у ті часи ці слова, як і євангельську тезу про лихварство, вважали за достовірні), так само як і оцінка Томою Аквінським прагнення наживи як *turpitudine* (це стосувалось і пов'язаного з підприємництвом, тобто етично виправданого, отримання прибутку), були вже значною поступкою (зіставляючи з радикально антиреформістськими поглядами досить широких верств населення) з боку католицької доктрини на користь інтересів політично тісно пов'язаного з церквою фінансового капіталу італійських міст.

Однак навіть там, де католицька доктрина зазнавала ще більших змін – як це мало місце, наприклад, в Антонія Флорентійського, перманентним було міркування, що діяльність, для якої

нажива виступає самоціллю, – це по суті щось *pudendum* (ганебне), що можна терпіти лише як певну даність того життєвого устрою, який склався. Саме як така даність перші елементи капіталістичного підприємництва сприймалися окремими тодішніми моралістами (перш за все номіналістичної орієнтації), які прагнули довести, хоч і не без певної протидії, що такі явища цілком допустимі та необхідні (насамперед у торгівлі) і що *industria* (працелюбність), яка набувала при цьому розвитку, – це цілком законне й етично допустиме джерело прибутку [25, с. 66].

Натомість у 1996 році відомий американський вчений П. Бергер (Бостонський університет, США) опублікував статтю «Секуляризм у відступі», присвячену дослідженню ролі релігії в сучасному світі, у якій сформулював концепцію. У зв'язку з цим панівна раніше гіпотеза, згідно з якою економічна і політична модернізація неминуче веде до секуляризації (від лат. *saecularis* – мирський), тобто зниження ролі релігії у житті суспільства, зазнала фіаско. За його словами, сучасний світ, за деякими винятками, настільки ж релігійний, як колись, а десь навіть більш релігійний, ніж коли б то не було. Спираючись на статистичні дані, П. Бергер констатував наявність тенденції щодо різкого збільшення кількості послідовників і ареалу поширення ісламу та християн-п'ятдесятників, а також відродження релігійного життя в Росії і країнах Східної Європи [26, с. 7]. До причин масового звернення до релігії П. Бергер, насамперед, відносив розчарування в ідеологічних доктринах ХХ ст., які продемонстрували свою нездатність визначити сенс людського життя. «Сучасність із цілком зрозумілих причин підриває усі стародавні безсумнівні істини, однак переважна більшість людей насилу сприймає світоглядну невизначеність, тому будь-якому руху (не обов'язково релігійному), який обіцяє забезпечити або відновити визначеність, забезпечено успіх» [26, с. 3–4].

Теорія секуляризації виникла у 1950–1960-х роках минулого століття, однак її ключову ідею, яка полягає в тому, що модернізація обов'язково призводить до занепаду релігії як у суспільстві, так і в свідомості людей, можна простежити ще в працях філософів часів Просвітництва.

Безумовно, модернізація мала певні секуляризуючі наслідки, в деяких країнах більшою мірою, в деяких – меншою, однак у цілому слід погодитися з П. Бергером та іншими фахівцями у галузі соціології і теології (Ю. Габермасом, Й. Ратцінгером (Понтифік Бенедикт XVI), О. Вільчинським, С. Хантингтоном, Ф. Фукуямою, Х. Казановою та багатьма іншими), які вважають, що ця ключова ідея виявилася нежиттєздатною.

Так, за Ф. Фукуямою, думка, що ніби завдяки прогресу освіти і модернізації релігія неминуче поступиться місцем науковому раціоналізму, сама по собі надзвичайно наївна і відірвана від емпіричної реальності. Він стверджує, що «кілька поколінь тому багато соціологів вважали, що модернізація передбачає обов'язкову секуляризацію. Але ця схема підтвердилася лише частково в Західній Європі; ні в Північній Америці, ні в Азії зростання освіченості й наукової грамотності не призвело до занепаду релігійності» [27, с. 133].

Відомий американський вчений Х. Казанова відстоює думку, що на сучасному етапі суспільство в своєму релігійному житті вже пройшло шлях від модернізації до секуляризації і нині перейшло від секуляризації до глобалізації, що вже не передбачає існування суспільства в рамках парадигми секуляризації. Тобто глобалізоване суспільство вже не у змозі бути одночасно секуляризованим, оскільки взаємо-вплив та взаємопроникнення досвіду і культур привели до зростання релігійних потреб та розвитку релігійної творчості. Відповідно, релігія як інституція не відмирає, а отримує новий поштовх для зростання та розвитку в нову глобалізовану епоху. Автор також підкреслює, що сприйняття трьох окремих вимірів секуляризації (відокремлення релігії, її занепад та приватизація як прояви загального процесу секуляризації) є помилковим. Насправді ж це окремі виміри суспільних процесів, що не пов'язані між собою і не обов'язково супроводжуватимуть один одного в майбутньому [28].

С. Кукіч (Мостарський університет, Мостар, Боснія і Герцеговина) зазначає, що секуляризація в цілому сприймалася як актуальна тенденція розвитку сучасних суспільств протягом другої половини ХХ ст. Кінець століття став свідком результатів, не сумісних із більш ранніми прогнозами. Більше того, релігія і релігійні групи пережили своєрідну соціальну реабілітацію. Проникнення релігійного впливу особливо помітно в країнах із перехідною економікою, які тільки півстоліття тому

характеризувалися упередженим ставленням до релігії і релігійних груп, а також до релігійної свободи [29, с. 14].

Твердження, що сучасність обов'язково веде до занепаду релігії, зазначає П. Бергер, у принципі є довільним, тобто це може сприйматися окремими людьми як добра новина, а іншими – як дуже погана. Більшість просвітницьких мислителів і прогресивних вчених тих часів схилилися до ідеї, що секуляризація має позитивний характер, принаймні оскільки вона знищує релігійні явища, які є «відсталими», «забобонними» або «реакційними». Але релігійні люди, у тому числі з традиційними або ортодоксальними переконаннями, також із жалем підтвердили зв'язок сучасності й секулярності. Можна, звичайно, теоретично відкинути будь-яку кількість сучасних ідей і цінностей, а добитися абсолютного неприйняття релігійних цінностей у житті людей набагато складніше. Для цього потрібна одна з двох стратегій:

- перша – це релігійна революція, як має на меті перейняти на себе суспільство в цілому і зробити контрсучасну релігію обов'язковою для всіх, що є неприйнятним для більшості країн сучасного світу;

- друга – змусити людей відкинути сучасні ідеї та цінності в їхньому житті шляхом утворення релігійних субкультур, спрямованих на те, щоб уникнути впливу зовнішнього суспільства [26, с. 3–4].

Таким чином, незважаючи на зменшення впливу релігії на суспільне життя в процесі соціалізації, її роль у сучасному світі все ж залишається важливою, а в деяких країнах знову зростає, що дає можливість протистояти негативним явищам, які спостерігаються в умовах інтеграції та глобалізації.

У час глобального розвитку мережа Інтернет стала привілейованим і найвигіднішим місцем для душпастирської та комунікаційної праці церкви.

Докорінно новий етап співпраці церкви із засобами масової комунікації був започаткований Папою Іваном XXIII у 1960 році створенням окремого Секретаріату для преси.

«Чудовий технічний прогрес, – зазначається у *Carta Enciclica Miranda Proprsus*, – це, безумовно, результат винахідливості й людської праці, які є першими з усіх дарів Бога, Творця людини і надихаючої сили усіх її досягнень. Деякі з цих нових технічних засобів служать для примноження сили і фізичних можливостей людини, інші – для поліпшення умов життя, а ще інші, нарешті, більшою мірою пов'язані з життям духу – вони служать безпосередньо або шляхом художнього вираження поширенню ідей і допомагають мільйонам їх легко засвоювати за допомогою зображень, новин та уроків як щоденне харчування духу, навіть у час відпочинку» [30].

У Декреті Другого Ватиканського собору про засоби масової комунікації *Inter Mirifica* («З-поміж подиву угідних») [31, с. 61]) вперше в історії католицької церкви Вселенський собор висвітлює наслідки важливих позитивних змін у християнській науці та суспільному житті. Зокрема, замість поняття масової інформації запроваджено Всесвітній день комунікації, «щоб навчати вірних їхніх обов'язків у цих речах» [32, с. 85].

У березні 2011 року у Ватикані Папа Бенедикт XVI звернувся до учасників пленарної сесії Папської ради із соціальних комунікацій із закликом щодо нагальної потреби ретельного вивчення мови сучасної цифрової культури, щоб допомогти церкві в її євангельській місії роз'яснення змісту християнської віри новими способами. Понтифік також зазначив, що нерідко інформація, яка стосується церкви, подається викривленою, оскільки журналістські матеріали відкривають лише поверхові речі, які породжують недовіру до церкви як такої. Основною причиною цього, на його думку, є бажання створити сенсацію, некомпетентність, поверхове спрощене сприйняття. Тому потрібно формувати нову генерацію журналістів, які справді були б на сторожі Слова [33], що «сталося тілом і замешкало між нами» [34, с. 113]. Христові слова «Ідіть же по всьому світу та проповідуйте Євангеліє всякому творінню» (Мр. 16:15) мають стати найкращим стимулом як для релігійних журналістів, так і для тих, хто створює зв'язки з громадськістю [33].

«У той час як світ намагається осмислити, що таке інформація, які її джерела та головне спрямування, – зазначалося у матеріалах Конференції християн-журналістів (2008 р.), – християни вірять у те, що сказано в Біблії: «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було...». Бог як Творець усього видимого й невидимого є і Творцем інформації. І найголовніша інформація у світі – це Добра

Новина про спасіння грішників, яку Христос велів нам поширювати. Тому наше завдання – благовістити миру за допомогою ЗМІ й сприяти збудуванню церкви». Процес медіатизації релігії стає неминучим, адже, як каже відома журналістська приказка, чого (кого) немає в телебаченні, того не існує взагалі. Таким чином, релігія мусить стати елементом масової культури. Тому й відносини з медіа потрібно розглядати в контексті широкого розуміння культури, особливо медійної культури [35].

На нашу думку, масова комунікація може бути розглянута як духовно-практична діяльність, що має своєю функцією впровадження в масову свідомість певної системи цінностей, необхідної з точки зору соціальних суб'єктів, і включає в себе журналістику і ЗМІ як дві сторони. Тоді журналістика виступатиме як творча діяльність із реалізації масової комунікації за допомогою вироблення духовних значень. При цьому її можна буде розглядати як зміст масової комунікації. В такому випадку засоби масової інформації (або комунікації) виконують свою пряму роль засобу, тобто є інструментальною, технічною стороною, що здійснює масову комунікацію. Взяті в такому аспекті свідомі медіа є формою масової комунікації та виступають у двох її видах: зовнішньому – як сукупності каналів і внутрішньому – як сукупності жанрів [36, с. 45].

Викладене надає достатні підстави для висновку, що незважаючи на зміну історичних та соціально-політичних формацій у процесі генезису людської цивілізації, релігія у всі часи була своєрідною духовно-моральною опорою суспільства, за її допомогою зберігалися і від покоління до покоління передавалися моральні норми і принципи, традиції, звичаї й обряди, національні святині. Сутність адаптації соціалізаційних принципів діяльності релігійних громад до викликів сьогодення полягає у сприянні засвоєнню особистістю релігійних цінностей і норм, а особливість впливу релігійної інституції на соціалізацію особистості полягає у формуванні релігійного світогляду та картини світу особистості через включення її до спільноти вірних певним релігійним догматам. Саме тому традиційна релігійна культура може протистояти негативним наслідкам глобалізації культури, зокрема формуванню глобальної групи людей, діяльність яких характеризується авторитаризмом і агресивним неприйняттям інакомислення, що останнім часом почали активно впливати на формування свідомості індивідуума та соціуму в цілому.

5.2. Правові та етичні проблеми регулювання мережі Інтернет

Виникнувши як суто технічний засіб передачі інформації, Інтернет за досить короткий час перетворився на важливе соціальне явище, яке привертає увагу фахівців різних наук, у тому числі юридичної. Інтернет як засіб масової інформації та об'єкт правового регулювання досліджували Д. Азаров, К. Афанасьєв, Ю. Агешина, Н. Ба-аджи, А. Баранов, Ю. Батурин, І. Бачило, П. Біленчук, В. Брижко, Л. Бурова, А. Венгеров, А. Волокитіна, В. Гавловський, Г. Григор'янц, В. Гриценко, М. Гуцалюк, М. Дутов, В. Жуков, В. Іванов, А. Калюжний, Д. Кирилюк, Г. Почепцов, С. Пиріг, Н. Ковальова, Є. Литвинов, В. Пилипчук, Д. Позова, О. Присяжнюк, О. Радкевич, Ю. Симонян, Л. Ткачук, А. Токарська, Г. Ульянова, А. Чучковська, Д. Цехан, О. Харитонova, М. Федотов, К. Шахбазянова, М. Швець та багато інших фахівців у галузі інформаційного права.

Як показує аналіз публікацій цих та інших вчених, у наукових колах превалює розуміння того, що переваги Інтернету набагато перебільшують його потенційні недоліки, однак ігнорувати ці недоліки не слід. Ідеться про певні проблеми суспільного, політичного, комерційного та юридичного характеру, які у разі їх невирішення можуть ускладнити користування Інтернетом, загальмувавши розвиток цієї важливої комунікаційної галузі, котрій властива екстериторіальність простору, в якому відбуваються глобальні процеси соціальних комунікацій, що мають міжнародний характер.

У цьому контексті перед інформаційним суспільством гостро постає проблема ефективного правового регулювання Всесвітньої мережі як у міжнародному масштабі, так і на рівні окремих країн світу.

Коли йдеться про інформацію взагалі та свободу доступу до неї, то насамперед маються на увазі можливості, які відкриває Всесвітня мережа Інтернет мільйонам людей. Незважаючи на державні кордони та інші перешкоди, вони можуть шукати, отримувати, передавати, поширювати інформацію тощо, тобто мають реальну можливість реалізувати право вільного інформаційного обміну. Причому не важливі ні характер інформації, ні її значення для певних осіб, певних верств суспільства чи суспільства в цілому. Має значення тільки те, що мережа Інтернет як віртуальне середовище існування для мільйонів її користувачів дає можливість кожному відчувати себе вільним, реалізовувати своє право на інформацію у будь-якому аспекті.

До цього жоден засіб масової інформації (преса, радіо, телебачення чи будь-які інші) не давав таких масштабних усебічних можливостей споживати інформацію: аудіо- та відеоматеріали, різноманітні електронні газети й журнали та ін. Інтернет просто затінив телебачення, радіо, пресу та надав ще багато інших можливостей для задоволення інформаційних потреб людства. Завдяки спеціальним технологічним і програмним досягненням нині можна за допомогою комп'ютера переглянути в Інтернеті будь-яку телевізійну чи радіопрограму, відеофільми, слухати музику без використання магнітофонів; забути про пошту і телеграф (звичайно, коли не йдеться про матеріальні цінності, зокрема паперові носії інформації).

Щодо визначення поняття Інтернету у світі й нині точаться дискусії, бо Інтернет можна розглядати і як засіб обміну даними, і як комплекс технічних засобів чи взагалі як віртуальний аналог нашого повсякденного життя.

Перше найбільш повне визначення Інтернету дала Федеральна рада з інформаційних сіток (Federal Networking Council) у США 24 жовтня 1995 року. Інтернет визначався як глобальна інформаційна система, частини якої логічно взаємопов'язані одна з одною через посередництво унікального адресного простору, базованого на протоколі Internet Protocol (IP) чи його наступних розширюваннях, яка здатна підтримувати зв'язок із використанням комплексу протоколів Transmission Control Protocol (Internet Protocol (TCP/IP)), їхніх наступних розширень чи інших IP-сумісних протоколів і яка забезпечує, використовує або робить доступним, публічним чи приватним чином комунікативний сервіс високого рівня.

Аналіз цього визначення та наступних визначень Інтернету у вітчизняній і зарубіжній літературі дав можливість трактувати Інтернет як:

- унікальну сукупність локальних, регіональних і національних комп'ютерних мереж та універсальну технологію обміну даними;
- засіб інформаційного спілкування мільйонів людей;
- глобальний інформаційний простір, який не визнає державних кордонів, що робить цю систему якісно новим явищем у світовому співтоваристві;
- унікальний за своїми можливостями засіб доступу до інформації щодо будь-яких видів діяльності чи інтересів людини;
- один з основних інструментів пізнання світу, навчання, здобуття професійних знань;
- об'єкт розроблення і застосування новітніх програмних та інструментальних технологій, що робить його сферою бурхливого розвитку у майбутньому.

У мережі Інтернет немає централізованої системи управління та організаційної єдності, він сам по собі не є ні зареєстрованою організацією, ні юридичною особою, не представляє жодну з країн світу і не створений як міжнародна організація. Використовувані в Інтернеті матеріальні та інформаційні ресурси належать на праві власності суб'єктам. Не може Інтернет мати будь-які самостійні права та обов'язки, оскільки за кожною дією при роботі в Інтернеті стоїть конкретний правоспроможний суб'єкт. Але всередині системи Інтернет, безсумнівно, розвиваються інформаційні правовідносини. Є тільки координатор системи, роль якого відіграє сьогодні ISOC – Товариство учасників Інтернету. Це громадська організація, що існує за рахунок внесків і пожертвувань спонсорів. Водночас кожна держава створює власні правові та організаційні механізми регулювання використання Інтернету.

Слід також зазначити, що сам Інтернет не може бути суб'єктом правовідносин, однак існують суб'єкти, які створюють програмно-технічну частину інформаційної інфраструктури Інтернету, включаючи засоби зв'язку і телекомунікацій, забезпечують її експлуатацію, розширення і розвиток. До них слід віднести розробників транскордонних інформаційних мереж, у тому числі технічних засобів, засобів зв'язку і телекомунікацій, програмних засобів різного рівня та призначення.

Правовідносинами є індивідуалізований громадський зв'язок між особами, який виникає на основі норм права, характеризується наявністю суб'єктивних юридичних прав і обов'язків та гарантується примусовою силою держави. До загальних ознак правовідносин О. Скакун відносить те, що вони є: різновидом суспільних відносин та соціального зв'язку; результатом усвідомленої поведінки людей; вольовим відношенням; виникають, змінюються і припиняються на основі норм права у разі настання передбачених підстав; мають двосторонній характер; охороняються державою [37].

Натомість інформаційні відносини виникають при виробництві, передачі й поширенні, здійсненні пошуку, отриманні та споживанні інформації, інформаційних ресурсів, інформаційних продуктів та/або інформаційних послуг. Згідно з В. Копиловим, до основних елементів інформаційних відносин належать: суб'єкти, які вступають у правовідносини при здійсненні інформаційних процесів; поведінка (дія, бездіяльність) суб'єктів при здійсненні ними інформаційних правовідносин, зокрема набуття виключних прав, передача майнових прав, купівля-продаж інформаційних об'єктів, тиражування і поширення зазначених об'єктів; об'єкти, у зв'язку з якими суб'єкти вступають в інформаційні правовідносини; права та обов'язки і відповідальність при здійсненні інформаційних процесів [38, с. 131–132].

У цьому контексті слід погодитися з Б. Андрєєвим у тому, що інтернет-відносини – це новий тип суспільних відносин, які виникають, змінюються і припиняються у кіберпросторі. Це не правові в чистому вигляді й не фактичні відносини. Це соціальні зв'язки особливий правової, інформаційної та технічної природи. Користувачам необхідно розглядати Інтернет як засіб, середовище для здійснення певних дій, виконання функцій. А для структур і організацій, які можуть мати певний владний вплив на мережу, змінювати характеристики підключення, певним чином впливати на мережу в технічному аспекті, Інтернет є об'єктом.

Ситуацію, за якої Всесвітню мережу Інтернет можна вважати суб'єктом правовідносин, уявити просто неможливо, стверджує Б. Андрєєв, який у роботі «Право і Інтернет» також зазначає, що мережа Інтернет у цілому не є суб'єктом права, оскільки це не міжнародна організація або юридична особа чи взагалі будь-яка інша організована структура. Інтернет у цілому не є об'єктом права, тому що не існує єдиного конкретного власника мережі й узагалі не існує суб'єкта, який би управляв чи контролював хоча б значну частину цієї мережі. Крім того, Інтернет у цілому не є засобом масової інформації, оскільки власник інформаційного ресурсу не робить жодних активних дій щодо доставки інформації до споживача [39].

Розглядаючи види інформаційної діяльності, яка проводиться в межах або за допомогою мережі Інтернет, С. Бабкін акцентує увагу також на їхній неоднорідності. Саме тому він вважає, що необхідно приділити увагу правовідносинам, пов'язаним із функціонуванням мережі Інтернет (інтернет-відносинам), які, зокрема, стосуються таких питань: регулювання змісту (контенту – інформаційного наповнення інтернет-ресурсів); запобігання кіберзлочинності; захист конфіденційної інформації та персональних даних; захист прав інтелектуальної власності; електронна комерція (торгівля); захист прав споживачів; захист прав людини [40, с. 7].

Виходячи з викладеного можна стверджувати, що ще однією групою суб'єктів правовідносин, які виникають в інформаційному просторі, є фахівці, котрі виробляють і поширюють інформацію в мережі Інтернет, надають послуги з підключення до нього, а також формують інформаційні ресурси та надають інформацію з цих ресурсів споживачам або дають можливість споживачам підключитися до Інтернету і користуватися ним самостійно.

Нарешті, до суб'єктів інформаційних взаємовідносин слід також віднести споживачів, які здійснюють пошук і отримання інформації в Інтернеті, тих, хто розміщує інформацію в Інтернеті на серверах, користується послугами інформаційної пошти.

Об'єктами, з приводу яких виникають інформаційні відносини в мережі Інтернет, слід визнати програмно-технічні комплекси, інформаційні системи, інформаційно-телекомунікаційні технології, засоби зв'язку і телекомунікацій, що забезпечують здійснення інформаційних процесів, а також інформацію, інформаційні ресурси, інформаційні продукти, інформаційні послуги, доменні імена, інформаційні права і свободи та законні інтереси особистості, суспільства, держави в інформаційній сфері, інформаційну безпеку та національний інформаційний суверенітет.

Особливістю цих відносин, слушно зауважує І. Бачило, також є наявність технічного компонента, інформаційного наповнення, особливого суб'єктного складу. Це суспільні відносини, що існують в електронно-цифровій формі у кіберпросторі. Варто також зазначити, що суб'єкти цих відносин можуть перебувати у різних країнах, а їхня діяльність може регулюватися законодавствами різних країн. Інтернет-відносини не можуть існувати без використання інформаційно-телекомунікаційних технологій і мереж. Ці відносини мають інформаційне наповнення, тобто складаються щодо інформації в Інтернеті [41, с. 255].

При цьому у контексті активного використання Інтернету як глобального інформаційного середовища постає питання законодавчого врегулювання нових інформаційних відносин, що виникають у системі людина – Інтернет. Право на інформацію, закріплене в загальновизнаних актах міжнародного права, вочевидь, поширюється й на інформаційні права людини, що виникають у разі використання Інтернету (як-от: отримання, поширення, пошук, продукування інформації чи ще будь-який процес, пов'язаний із використанням інформації), і це адекватно не відображено в національному законодавстві.

Пріоритетними методами та способами правового регулювання суспільних відносин, що виникають з приводу використання Всесвітньої комп'ютерної мережі Інтернет, є публічно-правовий та приватно-правовий (метод юридичної рівності сторін), позитивне зобов'язання та дозвіл, оскільки вони є засобами юридичного стимулювання поведінки учасників згаданих суспільних відносин [42, с. 125].

Слід водночас зауважити, що серед фахівців (насамперед у технічній сфері) існує вкрай негативне ставлення до самої ідеї правового регулювання відносин, які виникають у мережі Інтернет. В Інтернеті поширено Декларацію незалежності кіберпростору Дж. Барлоу, в якій проголошувалися право на свободу інтернет-простору та принцип невтручання жодної з країн у регулювання інтернет-відносин. Поява Декларації пов'язана з тим, що завдяки лобіюванню медіамагнати спровокували Конгрес США прийняти Акт про благопристойність комунікацій, який мав ввести цензуру в Інтернеті [43].

Для визначення оптимального напрямку законодавчого регулювання у сфері Інтернету у низці країн проведено спеціальні дослідження, створено наукові центри та громадські організації, прийнято кодекси поведінки й численні законодавчі акти. Ураховуючи, що глобальна комп'ютерна мережа створює єдиний інформаційний простір без державних кордонів і обов'язкових обмежень для всіх її користувачів, проблема законодавчого регулювання Інтернету має ідентичний характер у всіх країнах. Однак у різних регіонах цей процес має свої особливості. Так, США взяли курс на побудову «інформаційної магістралі» як технологічного засобу, який дає можливість кожному знайти необхідну інформацію. Інформаційна магістраль визначається як сукупність усіх технологій, що пов'язані з продукуванням, обробкою, зберіганням і поширенням інформації, включаючи телебачення, комп'ютерні мережі, супутникове мовлення, комерційні онлайн-компанії.

У країнах ЄС головну увагу приділяють соціальному аспекту чергового етапу світової технологічної революції в контексті розвитку Інтернету. Низка резолюцій і документів Ради Європи присвячено формуванню національної політики в галузі побудови інформаційного суспільства, причому це завдання сприймається не як данина моді, а як необхідна умова розвитку суспільства,

недотримання якої призводить до гальмування темпів розвитку і відкидання з провідних економічних і технологічних позицій.

Розвиток Інтернету у пострадянських країнах відбувається не так швидко, як у країнах Заходу, до того ж з традиційним акцентом на забезпеченні інформаційної безпеки з метою підтримки контролю за будь-яким видом інформації. Для порівняння та усвідомлення сучасного рівня розвитку законодавства в галузі Інтернету зауважимо, що на сайті Конгресу США (див. офіційний сервер Конгресу США за адресою <https://www.congress.gov/about>) функціонує Congress.gov – офіційний веб-сайт федеральної законодавчої інформації США. Сайт забезпечує доступ до точної, своєчасної та повної законодавчої інформації для членів Конгресу, законодавчих органів та громадськості, яка надається бібліотекою Конгресу (LOC) з використанням даних Бюро представників Палати представників США, Канцелярії Секретаря Сенату, Урядового видавництва, Бюджетного офісу Конгресу та Служби досліджень Конгресу LOC. Congress.gov, який замінив застарілу систему THOMAS 5 липня 2016 року, зазвичай оновлюється вранці після завершення сесії.

Ухвалення спеціальних законодавчих гарантій щодо права на доступ до інформації суттєво поліпшує ситуацію з його забезпеченням. Сьогодні понад 90 країн світу прийняли закони щодо доступу до публічної інформації в тому числі 56 держав – членів Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ). Право на доступ до інформації про діяльність влади на рівні конституції закріпила 21 країна, 45 держав – членів ОБСЄ мають спеціальні закони про доступ до інформації.

Проте перш ніж право на доступ до інформації знайшло втілення в правових системах багатьох країн світу та міжнародно-правових документах, воно пройшло у своєму розвитку кілька етапів. З-поміж значних процесів та подій у цьому контексті можна виділити такі: зародження права на доступ до інформації в рамках свободи слова та друку, до того ж особливостями Інтернету як засобу поширення масової інформації є практично необмежена аудиторія користувачів; транскордонність поширення інформації з високою швидкістю та оперативністю; безмежний вибір джерел і видів інформації за умови відсутності попереднього контролю її змісту; обговорення питань, що виникають, у режимі реального часу; можливість одночасного подання інформації в різній формі (текст, графіка, звук, анімація тощо).

Таким чином, розроблення законодавчої бази щодо регулювання Інтернету, визначення прав і обов'язків, які виникають у зв'язку з використанням мережі, мають з урахуванням зазначених особливостей реалізовуватися в міру вирішення основних завдань інформаційної політики.

Отже, Інтернет починає відігравати все більшу роль у суспільстві та все відчутніше впливає на правовідносини. Перехід до інформаційного суспільства виробляє новий погляд на юриспруденцію і професію юриста. Без цих змін, видається, не можна уявити подальший розвиток правового регулювання права на інформацію, його реалізацію і захист. Але часто вітчизняний фахівець-юрист значно відірваний від технічної сфери, від активного і професійного застосування ІТ під час навчання в юридичних вишах, у науковій та викладацькій роботі, в юридичній практиці.

Таким чином, проблема застосування новітніх ІТ у процесі професійної підготовки юриста невід'ємно пов'язана з тими правовими проблемами, що постають перед суспільством у зв'язку з використанням ІТ, у тому числі вирішення питання правового регулювання роботи мережі Інтернет. Сучасне міжнародне співтовариство намагається розв'язувати ці проблеми завдяки різноманітним етичним кодексам, технічним і програмним засобам, розробленню окремих законодавчих актів, які регулювали б такі небажані явища:

- поширення негативної інформації (расистської, нацистської, порнографічної тощо);
- поширення конфіденційної інформації про особу проти її волі;
- порушення авторського права та права інтелектуальної власності в разі застосування ІТ;
- електронний тероризм;
- електронні крадіжки;
- незаконне знищення чужої інформації;

– шпигунська та диверсійна діяльність (наприклад, зламування сайтів спецслужб, поширення дезінформації тощо);

– азартні ігри в Інтернеті та низка інших конкретних і нагальних проблем.

Перед Україною також постає проблема розроблення чи зміни відповідної законодавчої бази, що передбачала б наявність кількох базових законів у цій галузі (таких як закони «Про телекомунікації», «Про зв'язок») та інших нормативних актів, які регулювали б окремі питання використання ІТ (американська модель). На відміну від Інформаційного кодексу, який нині пропонують розробити в Україні, автор вважає за доцільне впровадити систему правового регулювання ІТ, аналогічну американській. Це пов'язано з тим, що така галузь, як ІТ, дуже швидко змінюється, а разом з нею принципово змінюються зміст і суть проблем, для розв'язання яких потрібне відповідне правове регулювання. У цьому випадку досвід США – одного з лідерів ІТ – видається корисним і розумним. У разі виникнення та назрівання нової проблеми в галузі ІТ, що вимагає нагального законодавчого врегулювання, відразу ж пропонується і видається відповідний законодавчий акт. Отже, автор вважає, що немає об'єктивної необхідності створювати окремий кодекс – натомість необхідно своєчасно та професійно реагувати на виникнення тієї чи іншої проблеми під час використання мережі шляхом прийняття відповідного закону чи, як виняток, підзаконного акта.

Інший аспект проблеми – зміна стилю і ритму сучасного життя. Інформаційне суспільство, на думку Е. Тоффлера, передбачає нові ритми життя, а саме: гнучкий індивідуальний графік роботи, збільшення обсягу нічної роботи, неповний робочий день, дестандартизацію та ін. Це, в свою чергу, зумовлює виникнення нових підходів до професійної підготовки спеціалістів. Новітні інформаційні та телекомунікаційні технології створили нові умови для споживання інформації завдяки наднаціональним і наддержавним мостам зв'язку, зробили можливим існування «світу без кордонів». Таким чином, виникають нові вимоги до традиційної системи освіти й отримання знань, у тому числі виникла потреба модернізувати та вдосконалити систему юридичної освіти. Сьогодні дуже часто можна спостерігати замість умілого використання потрібної інформації та застосування інформаційних систем бездумне «всмоктування», «споживання» недостовірної, негативної інформації, враховуючи спрощені сучасні технології її отримання. Однак виробництво самої інформації, її поширення для сприйняття іншими потребує подальшого розвитку новітніх інформаційних і комунікаційних систем. Це, в свою чергу, зумовлює отримання знань уже в іншій, ускладненій формі (наприклад, електронній), що передбачає більш високий загальнокультурний та інтелектуальний рівень споживача інформації, зокрема фахівця-юриста. Слід підкреслити, що життя у новому столітті потребує від людини не тільки отримання необхідного обсягу професійних знань, а й максимально гармонійного розвитку особистості фахівця.

Наголосимо також на тому, що сучасний фахівець-юрист має можливість завдяки новітнім ІТ здобувати професійні знання та необхідну йому інформацію, розвивати такі якості, як чітке логічне мислення, нестандартність підходів до розв'язання проблеми, вміння відрізнити справжні цінності від кон'юнктурних, здатність до прийняття оптимальних рішень у процесі розв'язання професійних проблем. Тож ідеться про виникнення та створення поняття інформаційної культури сучасного юриста і підвищення її значення для його професійної діяльності.

Автор бачить такі шляхи розв'язання цієї проблеми: формувати і спрямовувати громадську думку про необхідність нового розуміння професії юриста; збільшувати фінансування з боку держави, громадських фондів, приватних джерел на розвиток технічної бази, оснащення робочих місць юристів (особливо це стосується державних установ); всебічно підтримувати на державному рівні просвітницькі, навчальні, наукові програми для підвищення кваліфікації юристів у країнах з розвинутою інформаційною інфраструктурою; розробити і прийняти законодавчі акти, спрямовані на розвиток дистанційного навчання, створення електронних бібліотек, розвиток національних інформаційних ресурсів та поширення телеконференцій; розробити в юридичних вишах серйозні спецкурси з інформатики та суміжних наукових дисциплін. Інакше, як зауважив Ж. Гоне, «історію суспільних наук можна розглядати як спробу впіймати наукову об'єктивність, яка завжди вислизає».

Бурхливий розвиток ІТ, зокрема Інтернету, зумовлює появу в нинішньому житті якісно нових, часом несподіваних, часом невіршуваних етичних, правових, економічних, соціальних та інших -проблем.

Передусім автор вважає за потрібне визначити у базовому законі офіційну політику держави в галузі Інтернету, як це зроблено в інших подібних законах, наприклад у США, Австралії, де наголошується на офіційному курсі сприяння з боку держави розвитку Інтернету як невід'ємної частини добробуту всієї нації. З цією метою необхідно законодавчо визначити курс на мінімізацію в перспективі контролю за мережею з боку держави, що стане запорукою її подальшого розвитку та використання. Повноваження центральних органів виконавчої влади в галузі зв'язку, Національної комісії з питань регулювання зв'язку, нагляд за ринком телекомунікацій та інших сьогодні визначає залежність інтернет-провайдерів від вищезгаданих органів, що, з одного боку, сприяє контролю з боку влади за мережею, а з другого – потенційно закріплює можливість для створення вітчизняних монополістів у галузі телекомунікацій, хоча в законодавстві проголошується політика на розвиток конкуренції.

Спірними виглядають і положення, які визначають, що оператори телекомунікацій зобов'язані за власні кошти встановлювати на своїх телекомунікаційних мережах технічні засоби, потрібні для здійснення уповноваженими органами оперативно-розшукових заходів, і забезпечувати функціонування цих технічних засобів, а також у межах своїх повноважень сприяти проведенню оперативно-розшукових заходів та не допускати розголошення організаційних і тактичних прийомів їх проведення. Це положення, напевно, ускладнює роботу провайдерів телекомунікаційних послуг і, відповідно, розвиток ринку цих послуг.

Особливо важливим, на думку автора, є законодавче визначення поняття «Інтернет» та таких термінів, як «провайдер послуг доступу», «провайдер надання послуг змісту», «провайдер змісту», «інтерактивні комп'ютерні системи», «комп'ютерна мережа», «інформаційна мережа», «телекомунікаційна мережа», «віртуальність», «віртуальний простір», «віртуальне середовище», «кіберпростір», а також уточнення понять «телекомунікації» та «Інтернет» відповідно до міжнародних стандартів (наприклад, за основу можна взяти визначення цих понять, вміщені в Законі «Про телекомунікації» США (1996 р.) [44] та спеціальному Законі (Акті) Австралії «Про компанії Національної широкопasmової мережі» (2011 р.) [45]).

Японський уряд у червні 2001 року ухвалив програму «Електрон-на Японія 2002», відповідно до якої до Інтернету були підключені усі японські школи, а комп'ютерна писемність стала обов'язковим навчальним предметом. Кожного року Японія просувалася великими кроками вперед, створювала нові програми, ухвалювала нові закони, впроваджуючи ІТ у кожен ланку життя населення. Так, згідно з названою та наступними програмами, які на відміну від України чітко реалізовувалися, ІТ впроваджувалися у таких сферах, як медичні послуги, харчування, системи зв'язку негайного реагування у надзвичайних ситуаціях, дистанційного відеозв'язку для літніх людей, фінансування малих та середніх підприємств для швидкого зростання бізнесу та економічного розвитку, міжнародно-конкурентних людських ресурсів, електронного інформаційного обміну для працевлаштування, відкритого доступу до адміністративної інформації, створення веб-сторінок усіх адміністрацій та каналу зв'язку з громадськістю тощо [46].

Очевидно, поки об'єкт правовідносин було не визначено чи визначено нечітко, неможливо повноцінно створювати і розвивати законодавче та правове регулювання цього об'єкта. У цих законах Інтернет визначається як Всесвітня інформаційна система загального доступу, що логічно зв'язана глобальним адресним простором і базується на інтернет-протоколі, визначеному міжнародними стандартами.

У свою чергу, автор пропонує таке визначення мережі Інтернет для використання в юриспруденції: Інтернет – це універсальний засіб інформаційного обміну, який створений і функціонує на базі міжнародної комп'ютерної мережі. Хоча таке визначення є свідомо спрощеним, автор вважає його виправданим, бо інакше це може призвести до ускладнення вживання і тлумачення цього терміна в разі розгляду інформаційних спорів і створення поточного законодавства.

Важливого значення для законодавчого регулювання інформаційного обміну набуває і термін «телекомунікації», який пройшов певну еволюцію у вітчизняній юриспруденції і на сьогодні означає передавання, випромінювання та/або приймання знаків, сигналів, письмового тексту, зображень і звуків або повідомлень будь-якого роду по радіо, провідних, оптичних або інших електромагнітних системах, тобто передавання або приймання будь-якої інформації по будь-яких електромагнітних системах. Автор вважає більш точним визначення телекомунікацій як передачі інформації, вибраної користувачами, без зміни форми і змісту переданої чи отриманої інформації між пунктами, визначеними користувачами.

Таку дефініцію надано у законах про телекомунікації в країнах із прецедентною системою права, які, зокрема, мають на меті:

- активний розвиток мережі Інтернет;
- поширення в Інтернеті всебічної інформації про діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування;
- швидке впровадження Інтернету у навчальних закладах усіх видів;
- перегляд шкільних програм з інформатики зі значним збільшенням кількості годин на вивчення та практичне освоєння роботи в Інтернеті, видання відповідного підручника та методичних посібників;
- запровадження на національному каналі телебачення в найбільш глядацький час циклу науково-пізнавальних програм, присвячених ознайомленню з можливостями Інтернету.

У контексті цієї інформаційної політики автор пропонує прийняти блок законів щодо Інтернету, зокрема: «Про вільне регулювання Інтернету», «Про захист дітей в Інтернеті», «Про безкоштовний національний доступ в Інтернет», «Про свободу Інтернету», «Про нагляд за безпекою онлайнових комунікацій», «Про безпечне дистанційне навчання в Інтернеті», «Про збереження таємниці електронного поштового листування», «Про захист свободи в Інтернеті», «Про освіту у XXI столітті» (при застосуванні Інтернету), «Про заборону азартних ігор в Інтернеті», «Про електронну демократію», «Про захист та запобігання злочинам у галузі електронної комерції» тощо. Автор також вважає за доцільне розробити і прийняти базовий закон «Про засоби масової інформації» (як це вже зроблено у деяких пострадянських країнах).

Як свідчить досвід розвинутих країн, за останні роки кількість зафіксованих випадків шахрайства через Інтернет зросла у десятки разів. Водночас законодавче забезпечення Інтернету, у тому числі з метою захисту інтересів держави, повинно мати межу, яку не можна було б переступити, аби не зашкодити праву на свободу слова та вільного доступу до інформації. Перш за все Інтернет може бути використано просто як інструмент для правопорушень загального характеру, наприклад якщо зловмисник створює веб-сайт для продажу наркотичних засобів чи розповсюдження порнографії або використовує електронну пошту для шантажу. Тут повинні діяти відповідні загальноправові норми, але специфіка Інтернету зумовлюється тим, що з такими злочинами стає важче боротися з огляду на труднощі з відстеження самого зловмисника та його контактів [47, с. 122].

Насправді проблема полягає у тому, що всі учасники відносин в Інтернеті підлягають дії відповідних законів своїх країн. Але незаконний зміст може бути виявлено не на території тієї країни, де він зберігається на сервері. Тому для врегулювання відповідних суспільних відносин, на думку В. Іванова, необхідні відповідні міжнародні угоди [48, с. 25].

Автор вважає визначення на державному рівні важливості використання Інтернету, його значення для інформаційного обміну, для реалізації права на інформацію громадян надзвичайно важливим моментом для розвитку нашого суспільства в цілому. І хоча проміжок часу між ухваленням певних державних рішень та їхнім запровадженням у життя може бути великим, впровадження в життя українського суспільства Інтернету як універсального засобу реалізації права на інформацію – об'єктивний процес, властивий сучасній цивілізації, якого не уникнути.

5.3. Електронне урядування та особливості його законодавчого регулювання в Україні

Електронне урядування (англ. *e-government*) – це спосіб організації державної влади за допомогою інформаційних мереж, що забезпечує функціонування органів влади та місцевого самоврядування в режимі реального часу і робить максимально простим і доступним щоденне спілкування з ними громадян, юридичних осіб, інститутів громадянського суспільства. Водночас у сучасному розумінні цей термін тлумачиться не лише як електронний уряд, а і як електронне управління державою, сутність якого полягає у використанні в органах публічного управління ІКТ, у тому числі можливостей Інтернету, тобто *de facto* йдеться про впровадження нового виду державного управління – електронного урядування (е-урядування).

М. Демкова та М. Фігель у публікації «Доступ до інформації та електронне урядування» слушно зазначають, що головною складовою е-урядування є електронний уряд – «єдина інфраструктура міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, з громадянами і суб'єктами господарювання. Проблеми, пов'язані із впровадженням технологій електронного урядування у діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, мають міжвідомчий, міжрегіональний характер і не можуть бути розв'язані окремими органами виконавчої влади. Внаслідок ситуації, що склалася в інформаційній сфері, неможливо підвищити рівень надання адміністративних послуг громадянам і суб'єктам господарювання із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій та підвищити ефективність використання бюджетних коштів, що спрямовуються на створення і розвиток державних інформаційних систем» [49, с. 12].

Схожої позиції з цього питання дотримується й І. Клименко, яка зазначає, що е-урядування – це форма організації державного управління, що сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування з використанням ІКТ для формування нового типу держави, орієнтованої на потреби громадян [50].

Таким чином, е-урядування можна визначити як якісно нову форму організації діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, спрямовану на тісну взаємодію з громадянами та суб'єктами господарювання шляхом надання доступу до державних інформаційних ресурсів, можливості отримувати електронні адміністративні послуги з використанням сучасних ІКТ, у тому числі Інтернету.

При цьому обов'язковими складовими поняття е-урядування згідно з Рекомендацією Rec(2004)15 Комітету міністрів Ради Європи «Про електронне урядування» є електронна демократія (е-демократія) та електронна публічна послуга (е-послуга), тобто опублікування або надання інформації електронними засобами. У цьому контексті Комітет міністрів РЄ рекомендував державам-підписантам:

- переглянути політику впровадження технологій е-урядування, законодавство і практику його застосування у цій сфері;
- залучати до співпраці відповідних іноземних та національних експертів з метою створення спільної стратегії щодо напрямів впровадження і розвитку е-урядування;
- розробити стратегію е-урядування, яка відповідатиме принципам національної організації демократичного урядування та сприятиме позитивному розвитку демократичних процесів [51].

Викладене кореспондується з поняттям е-урядування, наданим у Концепції розвитку електронного урядування в Україні від 20 вересня 2017 року, згідно з якою е-урядування – це форма організації державного управління, котра сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням ІКТ для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян [52].

В Україні основними джерелами законодавства в галузі е-урядування є:

– Конституція України, відповідно до статті 32 якої кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею (ч. 3);

– Цивільний кодекс України, статтею 200 якого визначено, що:

інформацією є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді (ч. 1);

суб'єкт відносин у сфері інформації може вимагати усунення порушень його права та відшкодування майнової і моральної шкоди, завданої такими правопорушеннями (ч. 2);

порядок використання інформації та захисту права на неї встановлюється законом (ч. 3) [53];

– Закон України «Про інформацію», згідно з яким основними принципами інформаційних відносин є:

гарантованість права на інформацію;

відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією;

достовірність і повнота інформації;

свобода вираження поглядів і переконань;

правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації;

захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя (ст. 2) [54];

– Закон України «Про науково-технічну інформацію», згідно зі статтею 5 якого усі громадяни України, юридичні особи, державні органи, органи місцевого і регіонального самоврядування відповідно до Конституції України і цього Закону мають право на відкриту науково-технічну інформацію, що передбачає можливість вільного її одержання, зберігання, використання і поширення під час здійснення наукової, науково-дослідної, виробничої, громадської та іншої діяльності, що не забороняється чинним законодавством (ч. 1) [55];

– Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», положення якого регулюють відносини у сфері захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах [56];

– Закон України «Про інформаційні агентства», відповідно до статті 1 якого інформаційні агентства – це зареєстровані як юридичні особи суб'єкти інформаційної діяльності, що діють з метою надання інформаційних послуг.

Діяльність інформаційних агентств – це збирання, обробка, творення, зберігання, підготовка інформації до поширення, випуск та розповсюдження інформаційної продукції. Випуск та розповсюдження інформаційними агентствами власної продукції з метою отримання прибутку є підприємницькою діяльністю у цій сфері і здійснюється на основі цього Закону та чинного законодавства України. Особливості діяльності інформаційних агентств під час виборчого процесу регулюються законодавством про вибори (ст. 5) [57];

– Закон України «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем», яким врегульовано відносини, що виникають у зв'язку з набуттям і здійсненням права власності на топографії інтегральних мікросхем – виробів кінцевої або проміжної форми, призначених для виконання функцій електронної схеми, елементи і з'єднання яких неподільно сформовані в об'ємі і (або) на поверхні матеріалу, що становить основу такого виробу [58];

– Закон України «Про Національну програму інформатизації», відповідно до статті 2 якого Національна програма інформатизації визначає стратегію розв'язання проблеми забезпечення інформаційних потреб та інформаційної підтримки соціально-економічної, екологічної, науково-технічної, оборонної, національно-культурної та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення і включає:

Концепцію Національної програми інформатизації;

сукупність державних програм з інформатизації;

галузеві програми та проекти інформатизації;

регіональні програми та проекти інформатизації;

програми та проекти інформатизації органів місцевого самоврядування (ч. 1, 2) [59];

– Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг», який встановлює основні організаційно-правові засади електронного документообігу та використання електронних документів [60];

– Закон України «Про телекомунікації», метою якого є забезпечення повсюдного надання телекомунікаційних послуг достатніх асортименту, обсягу та якості шляхом обмеженого регулювання ринкових відносин для сприяння ефективному функціонуванню відкритого і справедливого конкурентного ринку. Закон визначає засади захисту прав споживачів та контролю за ринком телекомунікацій з боку держави (ст. 2) [61];

– Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», яким, зокрема, визначено, що одним із головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися й обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному й особистому розвитку та підвищуючи якість життя. Крім цього, у Загальних положеннях Закону зазначено, що ступінь розбудови інформаційного суспільства в Україні порівняно зі світовими тенденціями є недостатнім і не відповідає потенціалу та можливостям України, оскільки:

розвиток нормативно-правової бази інформаційної сфери є недостатнім;

рівень інформатизації галузей економіки, деяких регіонів держави є низьким;

не скоординовано зусилля державного і приватного секторів економіки для ефективного використання наявних ресурсів;

повільно створюється інфраструктура для надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування інформаційних послуг з використанням мережі Інтернет юридичним і фізичним особам;

ефективність використання фінансових, матеріальних, кадрових ресурсів, спрямованих на інформатизацію, впровадження ІКТ у соціально-економічну сферу, зокрема в сільське господарство, є низькою;

спостерігається відставання у впровадженні технологій електронного бізнесу, електронних бірж та аукціонів, електронних депозитаріїв, у поширенні безготівкових розрахунків за товари і послуги тощо;

рівень комп'ютерної та інформаційної грамотності населення є недостатнім, запровадження нових методів навчання із застосуванням сучасних ІКТ – повільним;

спостерігається поглиблення «інформаційної нерівності» між окремими регіонами, галузями економіки та різними верствами населення [62];

– Закон України «Про захист персональних даних», який:

регулює правові відносини, пов'язані із захистом і обробкою персональних даних;

спрямований на захист основоположних прав і свобод людини та громадянина, зокрема права на невтручання в особисте життя, у зв'язку з обробкою персональних даних;

поширюється на діяльність з обробки персональних даних, яка здійснюється повністю або частково із застосуванням автоматизованих засобів, а також на обробку персональних даних, що містяться у картотеці чи призначені до внесення до картотеки, із застосуванням неавтоматизованих засобів (ст. 1) [63];

– Закон України «Про електронні довірчі послуги», який визначає правові та організаційні засади надання електронних довірчих послуг, у тому числі транскордонних, права та обов'язки суб'єктів правових відносин у сфері електронних довірчих послуг, порядок здійснення державного нагляду (контролю) за дотриманням вимог законодавства у сфері електронних довірчих послуг, а також правові та організаційні засади здійснення електронної ідентифікації. Метою Закону є врегулювання відносин у сферах надання електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації [64].

У цьому Законі також визначено, що:

електронна довірча послуга – це послуга, яка надається для забезпечення електронної взаємодії двох або більше суб'єктів, які довіряють надавачу електронних довірчих послуг щодо надання такої послуги (п. 11 ч. 1 ст. 1);

електронний підпис – електронні дані, які додаються підписувачем до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються і використовуються ним як підпис (п. 12 ч. 1 ст. 1);

державне регулювання та управління у сферах електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації здійснюється на засадах:

забезпечення принципу верховенства права у процесі надання і отримання електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації;

створення сприятливих та конкурентних умов для розвитку і функціонування сфер електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації;

вільного обігу електронних довірчих послуг в Україні, а також можливості вільного надання електронних довірчих послуг надавачами електронних довірчих послуг, розташованими в інших державах, діяльність яких відповідає вимогам цього Закону;

забезпечення захисту прав і законних інтересів користувачів електронних довірчих послуг;

гарантування доступності та можливостей використання електронних довірчих послуг для людей з обмеженими фізичними можливостями;

відповідності вимог до надання електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації європейським і міжнародним стандартам;

забезпечення функціональної сумісності та технологічної нейтральності національних технічних рішень, а також недопущення їх дискримінації;

забезпечення захисту персональних даних, що обробляються під час надання електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації (ч. 1 ст. 4) [64].

Згідно з частиною 1 статті 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Основні заходи міжнародної співпраці у сфері телекомунікацій Україна здійснює у межах Міжнародного союзу електрозв'язку, членом якого вона є з 1994 року, та в рамках європейських і регіональних організацій зв'язку і телекомунікацій [65].

Правовою основою діяльності Міжнародного союзу електрозв'язку є такі міжнародно-правові акти, як Конвенція Міжнародного союзу електрозв'язку [66] та Статут Міжнародного союзу електрозв'язку [67].

Керівні органи Міжнародного союзу електрозв'язку складаються з Повноважної конференції, яка є вищим органом Союзу, і Ради, яка діє від імені Повноважної конференції та виконує її функції у періоди між проведенням засідань останньої та всесвітніх конференцій з міжнародного електрозв'язку.

Виконавчим органом Союзу є Генеральний секретаріат, до структури якого також належать: сектор радіозв'язку; сектор стандартизації електрозв'язку; сектор розвитку електрозв'язку.

Основними завданнями діяльності Союзу згідно зі статтею 1 його Статуту є:

– розподіл радіочастотного спектра, виділення радіочастот і ре-естрація присвоєних радіочастот та відповідних позицій на орбіті геостационарних супутників так, щоб уникнути шкідливих перешкод між радіостанціями різних країн;

– координація зусиль, спрямованих на усунення шкідливих перешкод між радіостанціями різних країн і на поліпшення використання спектра радіочастот і орбіт геостационарних супутників для служб радіозв'язку;

– полегшення міжнародної стандартизації електрозв'язку із задовільною якістю обслуговування.

Для виконання зазначених цілей Союз, окремі його підрозділи або відповідні міжнародні конференції можуть ухвалювати рішення, вносити зміни до чинних міжнародних угод та регламентів і заохочувати країни-члени до підписання нових міжнародних угод [67].

До актів у галузі міжнародно-правового регулювання телекомунікацій також слід віднести Генеральну угоду з торгівлі послугами 1994 року, яка є невід'ємною частиною багатосторонніх торговельних угод СОТ [68].

Згідно з Додатком 1В до Угоди:

а) «телекомунікації» означають передачу або прийом сигналів будь-яким електромагнітним способом;

б) «телекомунікаційна послуга загального користування» означає будь-яку телекомунікаційну послугу, щодо якої діє недвозначна або фактична вимога, що вона має надаватися широкому суспільному загалу. Така послуга може включати, *inter alia*, телеграф, телефон, телекс і передачу даних і, як правило, включає передачу в режимі реального часу інформації споживачів між двома пунктами або більше без будь-яких змін форми або змісту інформації споживача між початковим та кінцевим пунктом передачі;

с) «телекомунікаційна мережа загального користування» означає телекомунікаційну інфраструктуру загального користування, яка дає можливість здійснювати телекомунікаційні зв'язки від одних визначених кінцевих пунктів мережі до інших або між ними;

д) «внутрішньокорпоративні комунікації» означають телекомунікації, завдяки яким компанія підтримує зв'язок у межах самої компанії або з її філіями, відділеннями та між ними згідно із законами і правилами країни-члена. З цією метою терміни «філії», «відділення» і там, де можливе застосування, «дочірні підприємства» мають бути визначені кожним членом [69].

Крім цього, до джерел законодавства у галузі е-урядування слід віднести акти Президента, Уряду та інші підзаконні (передусім відомчі) нормативно-правові акти, зокрема йдеться про:

– Указ Президента «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні», у п. 1 якого зазначається, що розвиток національної складової глобальної інформаційної мережі, забезпечення широкого доступу до неї громадян і юридичних осіб усіх форм власності в Україні, належне представлення в ній націо-нальних інформаційних ресурсів є одним із пріоритетних напрямів державної політики у сфері інформатизації, задоволення конституційних прав громадян на інформацію, побудови відкритого демократичного суспільства, розвитку підприємництва [70];

– Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020», яким як мету реформи державного управління визначено побудову прозорої системи державного управління, створення професійного інституту державної служби, забезпечення її ефективності. Результатом запровадження реформи має стати створення ефективної, прозорої, відкритої та гнучкої структури публічної адміністрації із застосуванням новітніх ІКТ (е-урядування), яка здатна виробляти і реалізовувати цілісну державну політику, спрямовану на суспільний сталий розвиток і адекватне реагування на внутрішні та зовнішні виклики [71];

– розпорядження Голови Верховної Ради України «Про веб-ресурси Верховної Ради України», відповідно до якого:

до веб-ресурсів Верховної Ради України належать: веб-сайт Верховної Ради України, веб-сайт Голови Верховної Ради України, веб-сайти комітетів Верховної Ради України та підрозділів Апарату Верховної Ради України;

веб-сайт – сукупність інформаційних ресурсів (електронних документів), програмних та апаратних засобів, що забезпечують доступ юридичних і фізичних осіб до інформаційних ресурсів та інформаційних послуг певного суб'єкта за унікальною адресою у мережі Інтернет (п. 2);

веб-ресурси Верховної Ради України є офіційним джерелом інформації Верховної Ради України, що забезпечують висвітлення діяльності Верховної Ради України, парламентських органів та Апарату Верховної Ради України, сприяють обміну інформацією з іншими органами державної влади та органами місцевого самоврядування, інформаційній взаємодії з урядовими і неурядовими організаціями інших країн, із громадськістю (п. 3);

забороняється використовувати веб-ресурси Верховної Ради України в цілях, не пов'язаних з діяльністю Верховної Ради України та її органів, з метою отримання прибутку, а також із порушенням законодавства України (п. 5) [72];

- постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку підключення до глобальних мереж передачі даних», якою встановлено правовий статус домену gov.ua як офіційної інтернет-адреси органів державної виконавчої влади. Органи виконавчої влади та інші державні органи зобов'язані реєструвати свою адресу виключно на домені gov.ua. Інші державні підприємства, установи та організації, які одержують, обробляють, поширюють і зберігають інформацію, що є об'єктом державної власності та охороняється згідно із законодавством, реєструють свої адреси на домені ua [73];

- розпорядження Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд», яким затверджено Концепцію формування системи національних електронних інформаційних ресурсів. За цією Концепцією національними електронними інформаційними ресурсами (національними ресурсами) є ресурси незалежно від їх змісту, форми, часу та місця створення, форми власності, призначені для задоволення потреб громадянина, суспільства, держави. За формою власності національні ресурси поділяються на державні, комунальні та приватні [74];

- постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів». З метою запровадження єдиної системи обліку електронних інформаційних ресурсів держави в Україні створено Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів – інформаційно-телекомунікаційну систему, призначену для реєстрації, обліку, накопичення, оброблення і зберігання відомостей про склад, зміст, розміщення, умови доступу до електронних інформаційних ресурсів та задоволення потреб юридичних і фізичних осіб в інформаційних послугах [75];

- розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні», відповідно до якого розвиток електронного урядування визначено одним з першочергових пріоритетів реформування системи державного управління. Також у рамках реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами – з іншої, Україна має забезпечити комплексний розвиток електронного урядування відповідно до європейських вимог [76].

У розпорядженні також зазначається, що «з огляду на міжнародний досвід розвиток електронного урядування є одним з основних факторів забезпечення успішності реформування та підвищення конкурентоспроможності країни. Реформа будь-якої галузі в сучасних умовах спрямована на широке використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для досягнення необхідного рівня ефективності та результативності. Адже саме інструменти е-урядування здатні забезпечити значне покращення якості обслуговування фізичних і юридичних осіб та підвищення відкритості, прозорості й ефективності діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Крім того, запровадження е-урядування є базовою передумовою для розбудови в Україні ефективних цифрової економіки і цифрового ринку та її подальшої інтеграції до єдиного цифрового ринку ЄС (EU Digital Single Market Strategy)» [76].

Слід зазначити, що названа Концепція не є першою, а за задумом уряду є продовженням реалізації заходів, спрямованих на розвиток е-урядування і визначених у попередньому нормативно-правовому акті з такою самою назвою, ухваленому у 2010 році. У цьому контексті виникає питання, а що змінилося за 7 років та наскільки просунулася наша країна на шляху до повного запровадження сучасних ІКТ у діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування?

Як зазначено у Концепції 2017 року, згідно з останнім дослідженням ООН (United Nations E-government Survey 2016) щодо розвитку е-урядування (E-government Development Index), Україна посіла 62 місце серед 193 країн [76]. Враховуючи зовнішні та внутрішні політичні, економічні, технологічні, соціальні й інші особливості розвитку вітчизняного суспільства, вважаємо за доцільне

порівняння факторів, які заважають Україні зайняти більш високе місце у названому рейтингу, у двох однойменних концепціях.

Концепція розвитку е-урядування в Україні (2010 р.) [77]	Концепція розвитку е-урядування в Україні» (2017 р.)
Концепція розвитку е-урядування в Україні (2010 р.) [77]	Концепція розвитку е-урядування в Україні» (2017 р.)
Незважаючи на стрімкий розвиток протягом останнього десятиліття інформаційно-комунікаційних технологій та широке застосування їх у державному управлінні, нерозв'язаними залишаються такі проблеми: <i>відсутність національної системи індикаторів (параметрів) оцінювання стану електронного урядування;</i> <i>відсутність єдиних стандартів та регламентів функціонування системи електронного документо-обігу з використанням електронного цифрового підпису, а також ведення державних інформаційних ресурсів, адаптованих до міжнародних;</i> <i>недостатність нормативно-правової і методологічної бази, що дає змогу органам державної влади та органам місцевого самоврядування, громадянам і суб'єктам господарювання функціонувати в умовах інформаційного суспільства;</i> <i>неврегульованість на законодавчому рівні питання надання адміністративних послуг та звернення громадян до органів державної влади й органів місцевого самоврядування через Інтернет;</i> <i>відсутність інтегрованої системи національних інформаційних ресурсів та інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування;</i> <i>обмеженість доступу громадян та суб'єктів господарювання до інформаційних ресурсів органів державної влади та органів місцевого самоврядування;</i> <i>низька якість і недостатня кількість адміністративних послуг, що надаються громадянам і суб'єктам господарювання із застосуванням електронних засобів;</i> <i>недостатність діючих Урядового порталу, веб-сайтів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, що не забезпечують інтерактивний режим функціонування та надання адміністративних послуг у режимі «єдиного вікна»;</i> <i>обмеженість можливостей систем електронного документообігу органів державної влади та органів місцевого самоврядування;</i> <i>відсутність єдиних форматів та протоколів електронного цифрового підпису;</i> <i>низький рівень обізнаності державних службовців, представників місцевого самоврядування та громадян</i>	Це свідчить про значне відставання України від світових темпів розвитку електронного урядування та необхідність удосконалення державної політики у даній сфері, спрямованої на розв'язання таких першочергових проблем: <i>недостатній рівень єдиної координації, контролю та взаємодії замовників завдань і проектів у сфері інформатизації та розвитку електронного урядування;</i> <i>економічна криза, що призвела до зменшення обсягу фінансування завдань та проектів у сфері розвитку електронного урядування;</i> <i>низькі якість, ефективність і результативність реалізації проектів і завдань у зазначеній сфері;</i> <i>несформованість та недостатність нормативно-правової бази, що регулює сферу розвитку електронного урядування;</i> <i>низька якість управління розробленням, впровадженням, підтримкою функціонування та розвитком інформаційно-телекомунікаційних систем (бази даних, реєстри тощо) та ресурсів (центри обробки даних, телекомунікаційні мережі тощо) органів влади;</i> <i>несформованість базової інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури електронного урядування як техніко-технологічної основи для реалізації всіх проектів і завдань у зазначеній сфері;</i> <i>відсутність автоматизованого обміну даними та інтероперабельності між інформаційно-телекомунікаційними системами органів влади;</i> <i>недостатній рівень інформаційної безпеки та захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах органів влади;</i> <i>низькі темпи запровадження електронних форм взаємодії між органами влади і фізичними та юридичними особами, зокрема надання електронних послуг та доступу до відкритих даних;</i> <i>неврегульованість питання електронної ідентифікації та автентифікації фізичних і юридичних осіб під час взаємодії з органами влади;</i> <i>низькі темпи розвитку внутрішніх систем електронного документообігу та сучасних інформаційно-аналітичних інструментів підтримки прийняття управлінських рішень;</i> <i>недостатній рівень готовності державних службовців та працівників органів місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб до</i>

Концепція розвитку е-урядування в Україні (2010 р.) [77]	Концепція розвитку е-урядування в Україні» (2017 р.)
щодо суті та переваг електронного урядування; повільність процесів інформатизації бібліотек, архівів, музеїв, що може призвести до поглиблення «інформаційної нерівності»; недостатність необхідних фінансових та матеріально-технічних ресурсів і неефективне їх використання	<i>запровадження і використання інструментів електронного урядування;</i> цифрова нерівність у використанні інформаційно-комунікаційних технологій між органами влади на центральному та місцевому рівнях; недостатній рівень участі громадян та контролю у зазначеній сфері

Аналіз наведених даних показує, що за 7 років більшість недоліків Концепції е-урядування 2010 року лишилися неподоланими, тобто у 2017 році прийнято нову програму, незважаючи на невиконання попередньої. Підкреслимо, що ці дані також не відображають головної причини відставання країни щодо запровадження е-урядування – корупційну складову діяльності органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб.

Аналіз нововведень в контексті створення системи електронного урядування свідчить також, що вона в багатьох аспектах непророблена і на практиці не працює. Наприклад, це стосується використання електронного чипа паспорта громадянина України у формі ID-картки, оформлення акта купівлі-продажу нерухомості через Єдиний реєстр об'єктів нерухомості та інших нагальних питань.

Тому Концепція розвитку е-урядування в Україні має не тільки носити декларативний характер, а й передбачати реальні заходи, у тому числі державного примусу, із подолання супротиву корумпованого державного апарату щодо «покращення якості надання публічних послуг фізичним та юридичним особам відповідно до європейських вимог» [77].

Фактичне, а не задеклароване запровадження е-урядування в Україні дасть змогу громадянам мати доступ до інформації про діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, безпосередньо брати участь у процесах підготовки проектів рішень, що приймаються на всіх рівнях державного управління, сприятиме зменшенню рівня корупції та детінізації економіки, дасть можливість досягти якісно нового рівня управління державою і суспільством у цілому і зміцнить довіру громадян до інститутів держави.

Видається доцільним, що програми чи концепції розвитку е-урядування повинні також визначити перспективні напрями розвитку правової культури в Україні. Це передбачатиме високий рівень освіченості, вільне та ефективне використання інтернет-технологій. Тут треба особливо відзначити правовий веб-консалтинг, якого фактично в Україні ще немає; створення оплачуваних та безкоштовних правових баз даних, видання електронних правових журналів; створення електронних правових бібліотек; проведення телеконференцій з актуальних проблем правознавства; створення та популяризацію віртуальних книжкових магазинів, які спеціалізуються на правовій літературі.

Ще один важливий напрям – користування новітніми комп'ютерними системами. Для цього потрібні досконале знання та використання технічних засобів і програмного забезпечення з метою оптимального використання інформаційних ресурсів та програмних можливостей у різних галузях юриспруденції. Наприклад, це можуть бути програма розпізнавання образів, ідентифікації персональних даних, використання спеціальних баз даних, які містять таємну чи конфіденційну інформацію в правоохоронних органах, системи захисту та шифрування комп'ютерної інформації, різноманітні автоматизовані системи обробки та управління інформацією на базі комп'ютерної техніки.

Особливе значення для правової культури мають формалізація правової інформації, використання методів формальної логіки в праві, інтеграція та синтез інших наукових знань і практичних навичок, що визначається перш за все рівнем інтелекту індивіда.

Дещо специфічною, але дуже важливою складовою правової культури є духовний компонент, тобто рівень духовності. Ніякі процеси в Україні – ні державотворення, ні соціально-економічні

програми, ні законодавча діяльність – не спрацьовуватимуть, поки не буде зроблено акцент на розвитку особистості. Під цим розуміють не тільки формальне відвідування чи побудову церков, посвячення навчальних, державних та інших закладів.

Духовний розвиток особистості – глибинний внутрішній процес, який може стимулюватися різноманітними зовнішніми факторами: захистом суспільної моралі, розвитком гуманістичних та творчих ідей у суспільстві, розробкою серйозних виховних та навчальних програм, розглядом права не стільки з позитивістської позиції, скільки з *jus*-натуралістичної тощо. Але головним умінням сучасного юриста є здатність знайти необхідну інформацію, проаналізувати та правильно узагальнити її, зробити точні висновки. Звичайно, такі аналітичні здібності залежать від багатьох чинників, зовнішніх і внутрішніх: генетичної програми, виховання, якості освіти, соціальних умов, виду діяльності та інших, що в кінцевому рахунку визначають рівень свідомості індивіда і, як наслідок, рівень його культури, зокрема правової.

Таким чином, у результаті розвитку та впливу новітніх ІТ можна сподіватися на розвиток правової культури, а головне – на нове сучасне сприйняття правової культури як комплексу світоглядних уявлень та професійних знань, що передбачає підвищення інтелектуального і духовного рівня особистості, її аналітичних здібностей, вільне та ефективне використання сучасних ІТ і комп'ютерних систем.

Видається, що основою державотворчих процесів в Україні має бути насамперед справжня свобода її громадян. Мається на увазі свобода вибору в широкому сенсі – правовому, культурологічному, ідеологічному, соціально-економічному тощо. Свобода вибору є також основою правової культури, яка повинна не нав'язуватися «зверху», а «викристалізуватися зсередини» суспільного середовища. Щодо регулятивних дій в інформаційному суспільстві передбачається розроблення норм і принципів з метою захисту прав людини та демократичних цінностей у рамках співпраці з Радою ЄС і сприяння транскордонному співробітництву між національними законодавчими органами, які врегульовують сектори телерадіомовлення, комунікаційні та інформаційні послуги.

Аналіз категорії «соціокультурна трансформація» є важливою ланкою в осмисленні всієї сукупності процесу соціальних змін і може слугувати ефективним механізмом у вирішенні практичних завдань суспільства в його поступальному прогресивному розвитку [78].

Вітчизняні науковці вважають становлення відкритого інформаційного суспільства однією з пріоритетних цілей української держави. Процес формування такого соціуму в Україні в умовах переходу від інформаційної закритості до презумпції відкритості інформації є досить складним. Очевидно, що наша держава перебуває лише на початку цього процесу і відстає від промислово розвинутих країн світу. Так, ряд дослідників зауважують, що «для країн, схожих на сучасну Україну, яка донині перебуває в стані цивілізаційної невизначеності, інформаційне суспільство, на жаль, багато в чому залишається радше популярним гаслом із лексики європейських декларацій, ніж реальною практикою» [79, с. 5]. Така оцінка пояснюється тим, що в прогресивних країнах інформаційне суспільство визначають як «гуманітарну категорію, що описує якісні суспільні трансформації, зміщення акцентів із виробничої до невиробничої сфери, зміну характеру інформаційних потоків, групових та індивідуальних ідентичностей» [79, с. 6].

5.4. Негативні та позитивні наслідки подальшого розвитку інформаційного суспільства

Коли хтось питає про королівський шлях до науки, зазначав свого часу Г. Гегель, йому годі запропонувати якийсь затишніший шлях, крім поради просто покласти на здоровий людський глузд, а в усьому іншому – просто не відставати від часу й розвитку філософії, читати рецензії на філософські праці, а то навіть і передмови та перші параграфи самих праць: адже ці праці подають загальні принципи, на яких тримається геть усе, а рецензії поряд з історичною інформацією – ще й судження, що, будучи судженнями про певний філософський твір, виходять за межі самого цього твору [80, с. 64].

Дійсно, наукове знання, з одного боку, раціоналізує взаємовідносини суспільства і природи, якщо йдеться про природничі знання, і культуру суспільства, якщо мається на увазі знання соціальних наук, трансформованих в дії та рішення. З іншого боку, воно створює потребу в усе новому знанні, щоб подолати нові та породжені людською діяльністю виклики.

У зв'язку з цим, як зазначає німецький соціолог Н. Бехманн, важливо провести розмежування знання та інформації. Знання створює здатність дії, тоді як інформація є обробленим для цілей використання знанням, тому знання відображає статичний структурний аспект, а інформація – процесуальний аспект комунікації [81].

Інформаційна революція, наслідком якої стало формування нового етапу розвитку людської цивілізації – інформаційного суспільства, як і будь-які інші революційні пертурбації у життєдіяльності соціуму, розвивалася за сталою схемою. Філософсько-правове науково-теоретичне обґрунтування її необхідності надали геніальні представники людства: В. Вернадський, П.Т. де Шарден, Ф. Махлуп, Е. Леруа, Д. Белл, З. Бжезинський, Є. Фромм, Е. Тофлер, Дж.К. Гелбрейт, М. Кастельс, У. Ростоу, Р. Лейн, Р. Арон, Г. Кан та ін., реалізовували видатні фахівці у галузі інформатики, кібернетики та соціології: Н. Віннер, В. Глушков, Г.М. Маклюєн, Е. Масуда, К. Кохіяма, Г. Паск, Ю. Хаяси, Л. Кауфман, М. Ігараши, Г. Блек, У.Р. Ешбі, У.Г. Уолтер та ін. При цьому інформаційне суспільство, становлення якого фактично відбувається в усіх країнах, незалежно від рівня економічного та технологічного розвитку, за задумом його теоретиків вбачалося як проміжна стадія на шляху до формування ще вищого етапу розвитку людської цивілізації – суспільства знань.

У Всесвітній доповіді ЮНЕСКО 2005 року зазначається, що «суспільство знань відрізняється від інформаційного суспільства, оскільки інформаційне суспільство ґрунтується на понятті технології, а суспільство знань має ширші соціальні, етичні та політичні параметри. Зазначено, що до засобів поширення знань, крім Інтернету та мультимедійних засобів, слід зараховувати пресу, радіо, телебачення, а також систему освіти. Розвиток сфери освіти потребує особливої уваги до книг, підручників та викладачів. Змістовий аспект освіти невіддільний від мов та знань, зокрема місцевих та автохтонних знань у суспільствах знання. Відповідно, необхідна увага до культурного і лінгвістичного різноманіття, що повинно привести до гуманізації процесу глобалізації» [82].

У літературі використовуються такі можливі терміни, пов'язані з формуванням «суспільства знань»: «економіка знань» (економіка, що базується на знаннях, суспільство знань), «нова економіка», «інформаційна економіка» (інформаційне суспільство), «постіндустріальне суспільство», «суспільство навчання упродовж життя», «цифрове суспільство», «суспільство мережевого інтелекту», «глобальне суспільство» тощо [83, с. 37].

Таким чином, слід констатувати, що у наукових колах ставлення як до самого поняття «суспільство знань», так і до його сутності як філософсько-соціального феномена є неоднозначним.

Так, американський дослідник Р. Лейн вказував, що величезні інвестиції в інформацію ідуть на підтримку діяльності, яка аж ніяк не сприяє розвитку раціонального й аналітичного мислення в контексті формування суспільства знань. «Сучасна роль інформації – від реклами до порнографії і чисто розваги – мають на меті за її допомогою заплутати, паралізувати або просто відволікти людське мислення» [84, с. 7].

Натомість, за М. Вебером, суспільство знань – це просто технічний термін, який простий за формою і добре запам'ятовується, своєрідна утопія як інтелектуальна конструкція, як ідеальний тип, оскільки дає змогу висвітлити лише певні нові сторони у житті суспільства, проте не відповідає реальному стану суспільства як системи і тому не може цілковито сприйматися як наступний етап розвитку суспільства як цілого [85, с. 45].

У свою чергу М. Кастельс визначає соціуми інформаційної епохи як мережеве суспільство, тому що «воно створене мережами виробництва, влади і досвіду, які утворюють культуру віртуальності в глобальних потоках, що перетинають час і простір... Не всі соціальні виміри та інститути слідує логіці мережевого суспільства, подібно до того як індустріальні суспільства протягом довгого часу включали численні доіндустріальні форми людського існування. Але всі суспільства інформаційної

епохи дійсно пронизані – з різною інтенсивністю – повсюдною логікою мережевого суспільства, чия динамічна експансія поступово абсорбує і підпорядковує соціальні форми, які існували до того» [86].

У наші дні в науковому, громадському і політичному дискурсах терміни «суспільство знань» і «знаюче суспільство», зазначає О. Карпов, часто вживаються в принципово різних сенсах. У першому випадку увага акцентується на ролі знань в економіці та соціальній сфері, у другому – на доступності освіти. Термін «знаюче суспільство» активно використовується в політичних колах країн, що розвиваються. Наприклад, на виборах у Фіджі влітку 2014 року політики говорили, що побудова «знань суспільства» ґрунтується на політичному порядку денному і передбачає «безкоштовне навчання в системі початкової, середньої та вищої освіти» [87, с. 813].

Президент Інституту інформаційного суспільства Японії Й. Масуда запропонував екологічну парадигму розвитку інформаційного суспільства – «комп'ютопії», яка ґрунтується на ідеї симбіозу людини та природи на основі принципу синергізму. Й. Масуда стверджує, що на ґрунті біокомп'ютерної технології виникає нова культура (зміни у бажаннях, цінностях, способі життя та поведінки людини тощо), що зумовить появу нового генотипу людини – *Homo intelligens*. Нова людина з'явиться як новий вид, який матиме високий рівень інтелектуальної інформації та знань (що стануть доступні завдяки комп'ютеру), за допомогою нових засобів комунікації сформує вільні громадські інформаційні мережі [88, с. 351].

Слід підкреслити, що, на думку деяких вчених, на ґрунті біокомп'ютерної технології вже виникає новий генотип людини (зміни у бажаннях, цінностях, способі життя та поведінки людини тощо), що зумовить появу нового психотипу. Але історія свідчить, що спроби формування «нового типу людини» не призводять до поліпшення *Homo sapiens*, а з урахуванням сучасної специфіки інформаційного суспільства можна очікувати в кращому разі створення біороботу на зразок *Homo gadgetus*, а не *Homo intelligens*, як пропонують деякі фахівці з питань інформаційного суспільства для більш ефективного користування досягненнями ІТ.

У необхідності формування людини нового типу для суспільства знань був переконаний і П. Друкер, який вказував, що «домінуючою соціальною групою будуть «працівники знань», вміння яких ґрунтуватимуться на оперуванні теоретичними (рідше – теоретично-практичними) знаннями та освітою. У «суспільстві знання» можливості лідерства будуть відкриті для всіх. Окрім того, можливості набуття знань більше не залежатимуть від отримання якоїсь визначеної освіти тільки в певному віці. Навчання стане індивідуальним, особистісним інструментом, доступним кожному в будь-якому віці, хоча б тому, що безліч знань і умінь можна буде набути за допомогою нових навчальних технологій» [89].

Можна провести аналогію з висловлюванням Феофана Прокоповича, що коли людина знайома з етикою як наукою, це не означає, що вона буде чинити морально, але, звичайно, значно краще, коли людина не лише знайома з етикою, а й дотримується її норм та правил [90, с. 505]. Так само і в інформаційному суспільстві: людина може мати доступ до будь-якої інформації, але це не означає, що вона буде освіченою і прагнути отримати знання.

Повертаючись до тези Р. Лейна, в якій сучасна інформаційна діяльність характеризується як така, що «аж ніяк не сприяє розвитку раціонального й аналітичного мислення», слід констатувати, що для життя суспільства також характерні такі компоненти, як менталітет певного суспільного або архетипного колективного несвідомого за К. Юнгом, маніпуляція свідомістю за В. Кара-Мурзою, а також ефект натовпу за Г. Лебоном як реально існуючі компоненти життєдіяльності соціуму, котрі у сукупності унеможливають науково прораховані керуваності даних інтенцій.

Можна погодитися з П. Друкером у тому, що знання докорінно різняться від попередніх основних чинників виробництва – природних ресурсів, фізичного капіталу і робочої сили, бо не є лімітованими, невичерпними, що є ознакою не так ресурсу, як людської потреби, оскільки не підлягають економічному відчуженню і водночас створюють новий тип соціальної нерівності, адже застосування знань потребує відповідного інтелектуального рівня [91, с. 48]. У трактуванні Г. Кана це зіставляється із серією пов'язаних між собою технологій «K4 I2» (команда, контроль, комунікації, комп'ютер = K4; інформація, інтелект = I2) [92, с. 195].

Як зазначає відомий американський вчений Т. Веблейн, хоча виробнича ефективність або споживання будь-якого конкретного індивіда, як правило, не надто приймається в розрахунок, однак переважання і поширення того варіанта людського характеру, типовою рисою якого вона виступає, – справа важлива. Ця схильність впливає на економічне життя колективу, позначаючись на темпах і характері економічного розвитку, що досягаються. Погано це чи добре, але той факт, що такий певний тип особистості будь-якою мірою панує над способом мислення населення, не може не мати значного впливу на всю сферу колективного економічного життя, його напрям, норми й ідеали [93, с. 266].

Отже, ще однією з перепон на шляху побудови суспільства знань у його класичному розумінні є економізація інформації, використання її виключно з метою оптимізації виробництва, що *de facto* мало наслідком трансформацію інформації у товар і відповідно створення для неї своєї ніші за формулою товар – гроші – товар.

В індустріальній економіці, на думку англійського економіста Т. Стоуна, господарська діяльність мала своєю метою переважно виробництво товарів, а обмежувальним фактором найчастіше був капітал. В інформаційній економіці господарська діяльність – це головним чином виробництво та застосування інформації з метою зробити всі інші форми виробництва більш ефективними і тим самим створити більше матеріальних багатств. Тут лімітуючий фактор – наявність або відсутність знань. Тому у постіндустріальному або інформаційному суспільстві економічна і політична влада переходить до виробників інформації [94, с. 34].

Із цією тезою опосередковано погоджується й один з ідеологів суспільства знань – П. Друкер, який визначає нове знання як головний економічний ресурс, оскільки саме нова економіка є «економікою знань», сфера виробництва і поширення інформації – «індустрією знань», а все суспільство – «суспільством знань». Тобто не старі фактори виробництва, а виключно знання створюють сьогодні продуктивність і є підґрунтям для економічного зростання. Крім того, П. Друкер доводить, що у нових економічних умовах знання є взагалі єдиним ресурсом, який має значення з-поміж традиційних факторів виробництва (маються на увазі праця, капітал та земля) [95, с. 39].

Цікавою у цьому контексті вбачається також концепція американського дослідника К. Віїга, який структурує знання, необхідні для сучасного суспільства, відповідно до чотирьох концептуальних -рівнів:

- знання щодо мети (світогляд, цілі, система понять);
- систематичні знання (системи, схеми, методи);
- практичні знання (пов'язані з умінням приймати рішення);
- автоматичні знання (застосовуються без залучення логічних міркувань) [96, с. 83].

Аналізуючи дослідження вищезгаданих та інших дослідників інформаційного суспільства щодо його становлення та подальшого розвитку, особливості його функціонування в Україні і за кордоном, можна зазначити, що для нього характерні як позитивні, так і негативні риси, причому останнє десятиліття переважають, на нашу думку, негативні.

До позитивних сторін цієї соціально-політичної формації слід віднести:

- створення умов для переходу до саморегулювання (завдяки розвитку горизонтальних (мережевих) корпоративних зв'язків) соціуму замість чинної владної вертикалі;
- інтеграція різних правових систем в умовах глобалізації завдяки автоматизації та цифровізації всіх видів юридичної діяльності;
- виникнення нових галузей знань (міждисциплінарних), пов'язаних з концептом «інформація»;
- е-урядування, яке дає можливість суттєво поліпшити життя пересічного громадянина, звільнити його від свавілля корумпованого чиновництва; внаслідок чого його впровадження нашою державою зустрічається з опортунізмом з боку останнього;
- створення всесвітньої мережі Інтернет, де акумулюється вся оцифрована інформація, і таким чином Інтернет трансформується в глобальну базу знань;

– формування нової банківської системи, за якої паперові гроші поступово, але невпинно витісняються пластиковими картками, а розрахунки готівкою при операціях купівлі-продажу–безготівковою оплатою.

Зрозуміло, це неповний перелік позитивних досягнень інформаційної революції, на них є посилання у попередніх розділах монографії.

Поряд з позитивними тенденціями розвитку інформаційного суспільства можна відзначити і низку негативних проявів, зокрема вказаних професором Х.-Д. Кюблером у концепції доби інформаційної надлишковості. Сутність її полягає у тому, що тривалий інформаційний надлишковий потік та вибух знання, який у більшості випадків супроводжується яскравими ярликами на зразок «нове!» та привертає короточасну суспільну, передусім медійну, увагу, зникатиме, забуватиметься. У такому разі доцільно вести мову не про суспільство знань, а про суспільство забуття [97].

Можна погодитися з Х.-Д. Кюблером, що феномен так званого інформаційного забруднення може не лише мати наслідком дезорієнтацію та стан розгубленості у суспільстві, а й створює сприятливі умови для зростання прихильності до дешевих, рекламованих фундаменталістських течій з їх показовою ліберальністю та популізмом. При цьому негативний ефект зазначеного феномена помітно підсилюється, якщо таке забруднення знаходить ідеологічну та матеріально-технічну підтримку з боку соціуму у вигляді державних структур, політичних сил та інститутів громадянського суспільства.

Вважаємо негативною тенденцією тотальну віртуалізацію життя, яка змінює тридиційний уклад і стиль життя, відокремлює людину від зовнішнього, реального світу, живого спілкування, знищує природні почуття, перетворюючи людину в електронного раба, наближуючи людського індивіда до рівня машини [98].

Враховуючи, що члени нової спільноти – інформаційного суспільства – відрізняються один від одного світоглядом, моральними принципами, рівнем освіти та інтелекту, новітні технології вони використовують не тільки для звільнення людини від тяжкої і монотонної праці, тобто за її прямим призначенням, а й для:

- завдання шкоди економіці, зокрема шляхом втручання у роботу систем енергозабезпечення, крадіжки коштів з електронних рахунків [99];
- завдання шкоди політично-соціальному стану (втручання у вибори, злам дипломатичної або особистої переписки);
- розпалення міжнаціональної та релігійної ворожнечі тощо.

Як правило, відповідь криється у корисливих мотивах, намаганні протиставити себе суспільству, відчутті зверхності до некваліфікованих користувачів ІТ тощо. Видається, що основна причина скоєння комп'ютерних злочинів пов'язана з рівнем правосвідомості індивіда й загальним рівнем культури і безпосередньо не залежить від типу суспільства (інформаційного, індустріального, аграрного тощо).

У цьому контексті можна погодитися з міркуваннями Н. Бровко щодо визнання обов'язку держави спрямовувати фінансові, економічні, матеріально-технічні, інформаційні ресурси на формування правосвідомості громадянина сучасного суспільства [100, с. 311–312]. З цього випливає, що насамперед держава відповідає за зростання загального рівня злочинності серед її громадян, а сім'я – за виховання і, відповідно, поведінку конкретної людини. Сьогодні є підстави стверджувати, що зменшення «традиційної» злочинності і поява нових видів злочинів, пов'язаних з розвитком технологій, свідчить про хибність обраного напрямку подальших суспільних трансформацій, насамперед, у галузі науки, освіти і культури. Це також підтверджується тенденцією до загального занепаду цих галузей, духовної деградації як на глобальному, так і на регіональному рівні, незважаючи на всі переваги щодо використання ІКТ, які існують у глобальному інформаційному середовищі.

Інтенсифікація інформаційних потоків як один із головних чинників входження глобалізованого світу в еру інформаційного суспільства, на думку О. Вознюка, зумовлює

поширення тенденції сучасної науки до експонентного зростання і поновлення знань, постійного розширення та поглиблення сфер наукового дослідження. На початку XX ст. загальний обсяг знань, які виробляло людство, подвоювався кожні десять років. У наш час цей процес займає лише рік. Відповідно до прогнозів у недалекому майбутньому загальний обсяг знань буде подвоюватися кожні кілька місяців. Ось чому головна тенденція сучасного світу – поновлення знань – передбачає і розвиток іншої тенденції, яка визначає спрямованість скоріше на цілісність знань, ніж на їх конкретний зміст, оскільки експоненціальний темп розвитку сучасного надзвичайно динамічного світу призводить до того, що спеціалізовані знання втрачають свою прикладну цінність через 10–15 років [101, с. 4].

Водночас треба зазначити, що у формуванні громадської думки в сучасному інформаційному суспільстві все більшу (і часто аморальнішу) роль відіграють ЗМІ. Формування індивідуальної думки пересічного громадянина перебуває під значним впливом медіа, кількість людей, здатних на самостійне мислення, за деякими даними становить лише 2 % від загалу [102, с. 102].

В умовах побудови інформаційного суспільства, єдиного кібер-простору в XXI ст. природне право людини на комунікацію й інформацію, вільний обмін якою став доступним завдяки мережі Інтернет, набуває особливої уваги. Це явище потребує всебічного вивчення з позиції нових прав, свобод та обов'язків людини, які виникають при використанні глобального інформаційного простору та нового усвідомлення життя у світі «без меж». Сьогодні в Україні законодавче регулювання Інтернету ще недостатньо врегульовано, а проблеми, які виникають у зв'язку з цим, потребують нагального вирішення – це, передусім, захист честі, гідності людини, її приватного життя, конфіденційності різного роду інформації, захисту психічного здоров'я людини від впливу негативної інформації та багато інших.

Очевидно, погляд на основні права, свободи та обов'язки людини за умов віртуалізації реальності змінюється, а з ним і праворозуміння, правова культура особистості, в результаті – її правосвідомість, відповідно змінюються правові норми та погляди на права індивідуума (а може, вже і його клона). Але якими б не були ці зміни у майбутньому, сьогодні перед Україною стоять конкретні завдання, пов'язані з розвитком інформаційного законодавства, зокрема створення блоку законів, які сприяли б розвитку українського сегмента Інтернету, а головне – розроблення реальних механізмів запровадження в дію цих законів; вивчення міжнародного досвіду та ратифікація міжнародних документів у цій галузі; узгодження вітчизняного законодавства з міжнародними правовими стандартами.

І нарешті, Україна має визначитись, який шлях їй обрати для подальшого руху в інформаційне суспільство – надання максимальної свободи інформації чи її дозування? Політологи вважають, що XXI ст. – це час дискусій про духовність і відкрите суспільство, що передбачає свободу і доступ до інформації для широкого кола людей. Вони повинні мати можливість вільно, без страху думати, відкрито виражати думки, вільно розпоряджатися своїми силами, здібностями та майном. Свобода інформації може бути обмежена лише виключно в інтересах свободи.

Історія свідчить, що демократії теж помиляються. Є питання, які парламентською демократією сьогодні не вирішити. Право і політика, що визначаються більшістю, все частіше вторгаються у сферу інформації, вносячи іноді хаос та руйнування. А це може стати загрозою правам і свободам людей. З одного боку, необмежена свобода призводить до розбещеності, духовної деградації, фальшивого морального стану суспільства, з другого – придушування та обмеження свободи штовхає суспільство до розширення адміністративної влади, розвитку корупції, застою, байдужості, врешті-решт – до тоталітаризму, який видається за благо. Отже, надлишок свободи створює хаос, а її нестача – стагнацію. Вихід – знайти ту «золоту середину» між повною свободою та її розумним обмеженням, без якої неможливий справжній розвиток суспільства, цивілізації в цілому.

За тисячі років розвитку цивілізації людство так і не розробило однозначних механізмів стримування антигуманістичних явищ завдяки складності, багатогранності та неоднозначності соціальних процесів. За минулі 5–6 тисячоліть, зазначав Марк Твен, народилися, розквітли та здобули визнання не менш як 5–6 цивілізацій. Вони зійшли за цей час зі сцени та зникли, але жодна так і не

змогла винайти гідний своєї величі, простий і доладний спосіб вбивати людей. Уже добрий мільйон років людство сумовито розмножується і сумовито знищує одне одного. Для чого? Жоден мудрець не відповів на це питання. Але хто отримує від цього користь? Як би там не було насправді, незалежно від мети світобудови людство поставлено перед фактом свого існування. Отже, бажає воно чи ні, але мусить вирішувати проблеми повсякденного життя і, насамперед, розв'язувати питання задоволення потреб як окремих своїх членів, так і всього соціуму в цілому.

У ХХІ ст. інформаційні потреби людства виходять на перше місце, відповідно право на інформацію та свобода інформації, справедливий механізм їх реалізації та захисту стають першочерговим питанням при розбудові інформаційного суспільства, як справедливо зазначено в Резолюції 59(1) Генеральної Асамблеї ООН: «Свобода інформації є основним правом людини і критерієм усіх інших свобод».

Саме інформаційна та інтелектуальна свобода веде до того, що не тільки звичайні громадяни, а й особи, які ухвалюють рішення, все більш орієнтуються на знання, інтуїцію, індивідуальний смак, розумність і економічну доцільність власного судження, а не на вождів та авторитети.

Шлях реалізації та розвитку права на інформацію і вільного інформаційного обміну у суспільстві – його інформатизація, тобто сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, спрямованих на створення умов для задоволення інформаційних потреб громадян та суспільства, розвитку і використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та ІТ, які побудовані на основі сучасної обчислювальної та комунікативної техніки.

Розвиток ІТ, на нашу думку, призвів до наступного етапу – появи ІКТ (інформаційно-комунікативних технологій) і, відповідно, поступового переродження інформаційного суспільства в медійне. Медійне суспільство на відміну від інформаційного орієнтується не на об'єктивну інформацію – потенційне джерело знань, а на інформацію, дезінформацію та дифамацію, які поширюються мас-медіа для споживання на кшталт будь-якого товару, у тому числі з метою маніпулювання свідомістю. У такому медійному суспільстві різниця у поняттях інформації, дезінформації, дифамації не є принциповою, вони відіграють роль «і хліба, і видовищ» одночасно. Людину в медійному суспільстві насамперед цікавлять комунікації, і вона, використовуючи ІКТ як засіб обміну даних, засіб впливу і врешті-решт засіб життя, перетворює власне реальне життя на віртуальне за сценарієм, який пропонують медіа.

Очевидно, що і в Україні почався процес усвідомлення того, що саме інформація є головним ресурсом, який заощаджує матеріальні, трудові, енергетичні, фінансові ресурси, стає рушієм прогресу. Це привело до зростання тиску громадськості на державу для забезпечення її невтручання в особисту сферу діяльності людей, надання їм більших прав і свобод, до появи в політиці держави ліберально-демократичних тенденцій на шляху задоволення інформаційних потреб як окремої особи, так і суспільства.

Немає сумнівів, що сучасні світові тенденції розвитку суспільства в еру високих ІТ потребують створення нових механізмів регулювання та управління на державному, міжнародному і громадському рівнях. Це, у свою чергу, передбачає появу нових структур, таких як національні та міжнародні асоціації й агентства, спеціалізовані незалежні комісії, тимчасові робочі групи. Так, в Україні сьогодні є актуальною проблема збору і зберігання національних інформаційних ресурсів, що дало б можливість акумулювати всі знання і досягнення нації як складову світової глобальної інформаційної бази даних. Ще наприкінці 2000 року було створено Асоціацію інтернет-провайдерів України, мета якої – координація зусиль провайдерів зв'язку для створення максимально сприятливих економічних, правових та організаційних умов для розвитку вітчизняного сегмента мережі Інтернет. У продовження цього процесу важливого значення набуває участь країни в різноманітних міжнародних організаціях і заходах, спрямованих на захист права на інформацію як одного з фундаментальних прав людини, створення електронного уряду, розвиток електронної комерції й електронних транснаціональних навчальних програм. Цивілізоване усвідомлення і

своєчасна реалізація цих програм на державно-національному рівні є важливою умовою подальшої розбудови правового, демократичного і цивілізованого суспільства в Україні.

Отже, сучасна епоха характеризується небаченим досі зростанням впливу науково-технічного прогресу на природу, на всі сфери життя суспільства, на людину, на саме її існування у результаті інформатизації, комп'ютеризації, електронно-атомних технологій, новітніх засобів масової інформації, які тепер не мають меж. Під впливом цього формується нова картина світу, відбувається радикальна зміна ціннісних орієнтацій і пріоритетів людини. Загальнолюдські цінності набувають все більшого визнання. У зв'язку з цим сучасна філософія як форма світогляду набуває таких основних рис:

- осмислення глобальних проблем, які стоять нині перед людством, а саме: екологічних, ресурсозберігаючих, продовольчих, демографічних, енергетичних, технологічних тощо;
- переосмислення в цьому контексті проблем самої людини, її виживання як виду;
- визнання пріоритету у філософії загальнолюдських цінностей, відображених у Загальній декларації прав людини;
- плюралізм (множинність) філософських вчень і напрямів, заперечення монополізму будь-якого з них;
- толерантність (терпимість) щодо ставлення до різних філософських концепцій;
- постановка проблеми щодо формування планетарної свідомості.

ВИСНОВКИ

Розбудова інформаційного суспільства є наслідком глобальної інтенсифікації інформаційних процесів і зумовлена об'єктивною історичною закономірністю. До основних передумов формування такого суспільства слід віднести: 1) опанування спочатку усною, а згодом письмовою мовою; 2) запровадження друкарства та засобів передачі інформації на значну відстань; 3) створення соціальних мереж на базі електронної обчислювальної техніки та використання системно-кібернетичного підходу для удосконалення системи управління в основних галузях суспільних відносин.

Формування інформаційного суспільства на рівні конкретних країн і регіонів відбувається різними темпами, має свою специфіку, в цілому носить глобальний характер, але ще передчасно розглядати його як суспільство знань, адже економічна і політична складові застосування ІТ переважають духовну та морально-етичну. Причинами цього, зокрема, є загальний занепад культури та духовних цінностей на фоні розвитку кібернетичної злочинності, культивування насильства, агресії, прагматизму тощо. Сучасна цивілізація носить, безперечно, технократичний характер. Духовна сфера без сучасної, зрозумілої загалу, адекватної вимогам часу ідеології поступилася споживанню та матеріальним інтересам.

Це означає, що гуманітарна сфера відіграє за відсутності практичного сенсу порівняно з фундаментальною наукою й технологіями все меншу роль у суспільстві, зокрема стає все більше незрозумілою для загалу абстракцією філософія. А відтак доцільним є розвиток нових підходів і загальнонаукових методологій, серед яких інформаційний підхід та пов'язана з ним методологія видаються найбільш дієвими і витребуваними у суспільстві, орієнтованому на інформатизацію й технологізацію всіх сфер життєдіяльності.

Історичний досвід розвитку людської цивілізації свідчить, що впровадження прогресивних технологій має двоякий характер: з одного боку, це нові блага та можливості, з іншого – негативні явища, які нерідко супроводжуються злочинними проявами як у відношенні індивідууму та соціальних груп, так і людства в цілому. Враховуючи, що технічний прогрес зупинити неможливо, виникає необхідність протидії неправомірному використанню ІТ, запровадження системи заходів щодо підвищення рівня інформаційної та правової культури, орієнтованих на гармонізацію відносин в інформаційному суспільстві, подолання соціальної, когнітивної та цифрової нерівності.

Характерною особливістю інформаційного суспільства є наявність потужного інструментарію впливу на масову свідомість. Це пов'язано із проблемою більш високого порядку – світоглядного, яка полягає у тому, що через мас-медіа у свідомості індивідів фіксується певний набір стереотипів, вигідних даному конкретному суспільству, у такий спосіб, що людина сприймає привнесені соціальні програми, суспільні догми, ідеологеми за «власну думку» та керується запрограмованим набором так, якби це виходило з її особистих інтересів.

Серйозною проблемою сучасного інформаційного суспільства є виникнення нового понятійного апарату, певні зміни і диференціювання вже сталих термінів, пов'язаних з його функціонуванням. Непринциповою стає різниця у змісті понять «інформація» – «дезінформація» – «дифамація», «інформування» – «доносництво» (яке в жодному випадку недоцільно заохочувати).

Специфічною рисою інформаційного суспільства є також розвиток права у напрямі вироблення власних «мережевих» традицій і звичаїв щодо його регулювання, створення етичних кодексів поведінки у віртуальному середовищі та їхнє поступове домінування над традиційними законодавчими нормами права. Це зумовлює, в свою чергу, тенденцію саморегуляції суспільних відносин, зокрема правовідносин, на рівні і національного інформаційного простору, і глобального.

Спільною рисою при формуванні інформаційного суспільства в різних країнах незалежно від запровадженої правової системи є більш інтенсивний порівняно з індустріальною епохою розподіл соціуму на два основні класи. Це клас інтелектуалів, носіїв знань, і клас тих, хто не входить у нову

інформаційну економіку, панівним товаром якої стає інформація з коротким життєвим циклом. Одним з наслідків такого розмежування є зверхнє ставлення представників інтелектуальної еліти до «комп'ютерних невігласів», що також є однією з причин локального соціального напруження, у т. ч. поширення кіберзлочинності.

Притаманним інформаційній добі є й те, що домінуючі функції і процеси все більше виявляються організованими за принципом мереж, оскільки парадигма нової інформаційної технології забезпечує матеріальну основу для всебічного їх проникнення в структуру суспільства. Відповідно до цієї тенденції вертикальна структура влади певною мірою трансформується у горизонтальні корпоративні зв'язки, побудовані за мережним принципом.

Невід'ємною стороною інформатизації суспільства в умовах глобалізації є також тенденція до уніфікації світу, життя за єдиними принципами, пошанування однакових цінностей, дотримання одних і тих самих традицій і норм поведінки. В цілому сучасна уніфікація всіх сфер соціального життя відбувається за західними зразками, на які орієнтується сьогодні й Україна.

Можна відзначити і певні ознаки утопічності ідеології інформаційного суспільства, які, насамперед, вбачаються в її головному постулаті, відповідно до якого у ньому завдяки використанню ІКТ має утворюватися нова парадигма взаємних відносин держави й громадянина. Вона має ґрунтуватися на принципі комплексного підходу до інтеграції різних галузей знань і сфер діяльності соціуму з урахуванням інтересів особистості, суспільства і держави, що видається логічним на теоретичному рівні, але вбачається *a priori* неможливим на практиці.

Незважаючи на загальні глобалізаційні процеси, можна зазначити, що у країнах з різними правовими системами мають місце власні особливості щодо регулювання інформаційних правовідносин. Так, головна тенденція у цьому напрямі у країнах із прецедентною правовою системою – це формування систем саморегулювання на базі етичних кодексів, в основі яких – державна політика розбудови національної інформаційної супермагістралі, а також домінування сьогодні законодавства заборонного характеру на тлі базових законів в інформаційній галузі. Для країн із континентальною правовою системою, зокрема у контексті розвитку інформаційного суспільства, характерна насамперед її інтеграція з прецедентною правовою системою і навіть часткове поглинання нею. Про це свідчить, наприклад, аналіз рішень Суду ЄС (Суду справедливості) та Європейського суду з прав людини, які носять прецедентний характер. Водночас у країнах ЄС прослідковується тенденція фактичного обмеження права на інформацію через прийняття новітніх законодавчих актів. Офіційно ж інформаційна політика в країнах з континентальною правовою системою орієнтована на сприяння реформуванню державного управління в країні, її участі в транскордонному вільному обміні інформацією, пропаганду ідеалів європейського демократизму, створення відповідної правової бази, технічного оснащення інформаційного сектора і підготовку кваліфікованих спеціалістів для національних корпорацій.

Одним з центральних питань у контексті розбудови інформаційного суспільства в країнах як з прецедентною правовою системою, так і з континентальною є формування електронного уряду, що передбачає комплексне перетворення системи виконавчих органів державної влади. Цей процес включає в себе чотири елементи: електронну демократію, електронні послуги, електронний менеджмент і електронне державне управління. При цьому рівень розвитку е-урядування визначається такими критеріями, як бюджетна прозорість, доступ до державної інформації, розкриття даних про доходи і майновий стан депутатів і високопоставлених державних службовців, рівень участі громадян у розробці та реалізації державної політики і управління.

Формування інформаційного суспільства у країнах – колишніх республіках СРСР через істотні відмінності їх організаційних укладів та рівня розвитку економічного, технологічного, інноваційного та інформаційного секторів суттєво відстає від країн Західної Європи, США та Японії в умовах ринку. Але останні 10 років спостерігається тенденція до збалансування певної «цифрової» нерівності цих країн та суттєві набутки щодо використання ІТ в усіх сферах їхньої життєдіяльності, суттєвий розвиток цифровізації та інформатизації суспільно важливих процесів.

Аналіз правового і законодавчого регулювання інформаційного суспільства в країнах із різними правовими системами показує, що загальним трендом інформаційної епохи щодо розвитку права як регулятора соціальних відносин є глобальна інтеграція різних правових систем (не тільки прецедентної і континентальної). Так, із подальшим формуванням глобального інформаційного суспільства правові системи мусульманських країн, Китаю, Індії інтегрують і синтезують надбання інших правових систем, набувають їхні риси. Зокрема, це стосується й інформаційних правовідносин, все більше орієнтованих на максимальний контроль з боку держави за обігом інформації в телекомунікаційних системах, використанням ІТ для спостереження за своїми (й іноземними) громадянами у контексті боротьби з тероризмом та інших питань національної та глобальної безпеки.

Слід підкреслити, що концепція інформаційного суспільства формувалась під впливом ідей покращення умов життя індивідуума, гармонізації його взаємовідносин із соціумом, що *a priori* передбачає моральність, культуру поведінки та повагу до загальнолюдських цінностей при використанні інформаційного простору.

Ключову роль для створення єдиного інформаційного середовища в інформаційному суспільстві відіграє мережа Інтернет. Виникнувши як суто технічний засіб передачі інформації, Інтернет за досить короткий строк перетворився на важливий соціальний феномен. Сьогодні Інтернет вже сам форматує соціум за тими моделями, які закладаються в нього замовниками (платниками) інформаційних (а фактично – медійних) послуг. При цьому мережа Інтернет є комплексом технічних і програмних засобів й одночасно світовим банком даних про всіх і про все і таким чином стає об'єктом і предметом дослідження фахівців у різних галузях, зокрема правознавців.

Сьогодні в інформаційному суспільстві постає необхідність переосмислення й, відповідно, вироблення нового підходу до регулювання права на інформацію, яке закріплене в загальновизнаних актах міжнародного права і, вочевидь, поширюється на інформаційні права людини, що виникають у разі використання мережі Інтернет. На сьогодні закріплення регулювання питань реалізації і захисту інформаційних прав людини в національному законодавстві потребує удосконалення й подальшого розвитку. Зокрема, це стосується й електронного урядування, при впровадженні якого інформаційні права людини набувають нового рівня й змісту і яке в Україні є ще на початковій стадії впровадження на відміну від технологічно розвинутих країн.

Одною з головних причин відставання України щодо запровадження е-урядування є значна доля корупційної складової у діяльності органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, недостатній освітній рівень, у тому числі рівень комп'ютерної грамотності.

Подальший розвиток сучасної технократичної цивілізації, зокрема у формі інформаційного суспільства, пропонує також новий варіант правосуддя – електронний (віртуальний), тобто на базі інформаційних технологій, що включає сьогодні автоматизацію певних судових процедур та спрощення інформування зацікавлених осіб через Інтернет, засоби мобільного зв'язку тощо.

Незважаючи на очевидні позитивні риси інформаційного суспільства, сьогодні стає очевидним, що його трансформація у суспільство знань, у тому числі в Україні, не відбувається й у найближчому майбутньому не очікується. Основними факторами, які стали перепорою на цьому шляху, є недостатній рівень культури значної частини ІТ-користувачів та традиційне для людства використання досягнень науки і техніки собі на шкоду, а не за їх прямим призначенням, насамперед у військових цілях.

Як загальну тенденцію щодо подальшої трансформації інформаційного суспільства можна визначити його певний регрес. Розвиток ІТ (інформаційних технологій) призвів до наступного етапу – появи ІКТ (інформаційно-комунікативних технологій) і, відповідно, поступового переродження інформаційного суспільства в медійне, яке на відміну від інформаційного орієнтується не на об'єктивну інформацію – потенційне джерело знань, а на інформацію, дезінформацію та дифамацію, які поширюються мас-медіа разом для споживання на кшталт будь-якого товару, у тому числі з метою маніпулювання свідомістю. У такому медійному суспільстві різниця у поняттях «інформація», «дезінформація», «дифамація» не є принциповою, вони

відіграють роль «і хліба, і видовищ» одночасно. Мас-медіа та їхній інформаційний контент – своєрідний інформаційний *fast-food* – вочевидь, поглинули сьогодні потребу в отриманні фундаментальних знань. Людину в медійному суспільстві насамперед цікавлять комунікації, і вона, використовуючи ІКТ як засіб обміну даних, засіб впливу і врешті-решт засіб життя, перетворює власне реальне життя на віртуальне за сценарієм, який пропонують медіа.

Водночас розвиток інформаційного суспільства залишається безальтернативно задекларованим на правовому, законодавчому та світоглядному рівні. Отже, Україна має визначитись, який шлях їй обрати для подальшого руху саме в інформаційне суспільство – надання максимальної свободи інформації чи її дозування. Люди повинні мати можливість вільно, без остраху думати, відкрито виражати свої думки, вільно розпоряджатись своїми силами, здібностями та майном. Свобода інформації може бути обмежена лише виключно в інтересах свободи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

До розділу 1

- Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. – М.: Academia, 2004. – 944 с.
- Тоффлер Э. Третья волна. – М.: АСТ, 2004. 261 с.
- Rayward W. Boyd. Information Revolutions, the Information Society, and the Future of the History of Information Science // Article in Library Trends. – 2014. – Vol. 10. – P. 681–713. – DOI: 10.1353/lib.2014.0001.
- Чому мавпи не говорять. Гість «Американської години» – психолог Роберт Сайфарт // Сайт «Радіо Свобода». – 15.09.2018. – <https://www.svoboda.org/a/1972151.html>.
- Дятлов С.А. Субтанционально-информационная парадигма развития общества // Социально-экономические проблемы информационного общества / под ред. Л.Г. Мельника. – Сумы: Университетская книга, 2005. – С. 185–212.
- Боулдинг Б. Экономика будущего космического корабля // Новые идеи в географии. Вып. 3: Экология и экономика. – М.: Прогресс, 1977. – С. 45–54.
- Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. – М.: Логос, 2000. – 304 с.
- Уолтер А. Инноватори. Як група хакерів, геніїв та гиків здійснила цифрову революцію / пер. з англ. – К.: Наш формат, 2017. – 488 с.
- Drucker P.F. Post-Capitalist Society. – Harper Collins Publ., 1993. – 232 p.
- Кастельс М. Информациональная эпоха, экономика, общество и культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
- Giddens A. The Consequences of Modernity. – Cambridge: Polity Press, 1990. – 55 p.
- Тапскотт Д. Электронно-цифровое общество / пер. с англ. – М.: Рефл-бук, 1999. – 432 с.
- Кастельс М. Інформаційне суспільство та держава побуту. Фінська модель / М. Кастельс, П. Хіманен; пер. з англ. – К.: Ваклер, 2006. – 256 с.
- Згуровський М. Шлях до інформаційного суспільства – від Женеви і Тунісу // Дзеркало тижня. – 2005. – 9 верес.
- Колодюк А.В. Теоретичне обґрунтування поняття та виникнення інформаційного суспільства // Борисфен. – 2004. – № 11. – С. 18–19.
- Воробйова О. Інформаційне суспільство та його вплив на становлення електронного бізнесу // Демократичне врядування. – 2010. – Вип. 5. – 07.02.2019. – www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeVr/2010_5/fail/Vorob.pdf.
- Селезньова О.М. Інформаційне суспільство: сутність, особливості, становлення // Інформація і право. – 2013. – № 3 (9). – С. 91–96.
- Moiseev N. Information society: opportunity and reality // Information society. – М.: АСТ, 2004. – 507 с.
- Шипов Г.И. Будущее физики – новая научная парадигма // А., 2006. ?
<http://www.trinitas.ru/rus/doc/0231/008a/02311065.htm>академия Тринитаризма. – М., 2006. –
<http://www.trinitas.ru/rus/doc/0231/008a/02311065.htm>.
- Юзвизин И. Информациология. – М.: Радио и связь, 1996. – 220 с.
- Shapiro A.N. Political Philosophy of the Information Society // NOEMA: Technologies & society. – 5 Sept., 2012.
- Joslyn C. Metasystem Transition Theory/ C. Joslyn, F. Heylighen, V. Turchin // Principia Cybernetica WEB. – July 7, 1997. – <http://pespmc1.vub.ac.be/MSTT.html>.
- Турчин В.Ф. Феномен науки: Кибернетический подход к эволюции. – Изд. 2-е. – М.: ЭТС, 2000. – 368 с.
- Turchin V. The Cybernetic Manifesto/ V. Turchin, C. Joslyn// Principia Cybernetica WEB. – Oct. 1989. – <http://pespmc1.vub.ac.be/MANIFESTO.html>.

- Науковий світогляд на зламі століть: монографія* / В.С. Лук'янець, О.М. Кравченко, Л.В. Озадовська, О.Я. Мороз; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К.: Парапан, 2006. – 287 с.
- Бондаренко Ю.Г.* Одухотворенная материя (Алгебра природы). – М.: Сфера, 1993. – 134 с.
- Philosophy of Information Society: Proceedings of the 30th Intern. Ludwig Wittgenstein-Symp. in Kirchberg 2007* / ed. H. Hrachovec, A. Pichler. – Vienna: Alan N. ShapiroVerl., 2009. – 326 p.
- Кун Т.* Структура научных революций / пер. с англ. – М.: Ермак, 2003. – 605 с.
- Можейко М.А.* Порядок дискурса // Энциклопедия постмодернизма. – Минск: Интерпрессервис, 2001. – 1038 с.
- Петрова Л.В.* Фундаментальні проблеми методології права (філософсько-правовий дискурс): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: Нац. юрид. акад. – Х., 1998. – 36 с.
- Лук'янець В.С.* Сучасний науковий дискурс: оновлення методологічної культури / В.С. Лук'янець, О.М. Кравченко, Л.В. Озадовська. – К., 2000. – 303 с.
- Бурлачук В.* Жан Бодрийяр, маси і «кінець соціології» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С.46–59.
- Попович М.* Поняття «дискурс» у метафоричному та логіко-лінгвістичному розумінні // Філософська думка. – 2003. – №1. – С. 25–36.
- Костицький М.В.* Методологічні проблеми Екологічної Конституції Землі // Костицький М.В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : Вибр. наук. пр. – Чернівці : Рута, 2009. – Кн.1. – С. 90–96.
- Туниця Ю.* Екологічна Конституція Землі : Ідея. Концепція. Проблеми. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – Ч.1. – 297 с.
- Назаретян А.П.* В многомерном мире раскрывается ограниченность гуманизма // Общественные науки и современность. – 1991. – № 6. – С. 74–79.
- Моисеев Н.Н.* Гуманизм – заслон против надвигающегося средневековья. Доклад, прочитанный на Международной конференции по гуманизму. – М.: МГУ, 1997. – <https://zdravomyslie.livejournal.com/65569.html>.
- Jantsch E.* The Self-Organizing Universe. Scientific and Human Implications of the Emerging Paradigm of Evolution. – New York : Pergamon Press, 1980. – 343 p.
- Бондаренко Ю.Г.* Всеобщие законы мироздания : монография. – М.: Новый центр, 2002. – 544 с.
- Журкин В.М.* Единый алгоритм науки. Спектр науки / Академия паранаук. – Петрозаводск, 1993. – <http://megascience.ru/ruindex.html> [2019,02.06].
- Звезда пленительного счастья* : интервью с Н.Э. Тернюком // Мысль. – 7 сент. 2009 г. – <http://timeua.info/260309/ternuk.html>.

До розділу 2

- Лісовий В.* Цінність // Філософський енциклопедичний словник / редкол. : В. І. Шинкарук [та ін.]. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
- Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. – <https://sociology.mephi.ru/docs/polit/html/ingl.htm> [2018, 10, 12].
- Платон.* Диалоги / пер. з давньогрец. – К.: Основи, 1999. – 395 с.
- Аристотель.* Большая этика // Сочинения: в 4 т. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с
- Тарновский Е.* Четыре свободы. – СПб.: Макет, 1995. – 191 с.
- The rights of Americans. What they are – What they should be* / ed. N. Dorsen. – New York: Pantheon Books, 1971. – 679 p.
- Рабинович П.* Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції // Український часопис прав людини. – 1995. – № 1. – С. 14–22.
- Гусарев С.Д.* Основы державы і права / С.Д. Гусарев, Р.А. Калюжний, М.А. Колодій. – К.: Либідь, 1998. – 208 с.
- Годованець В.Ф.* Конституційне право України : навч. посіб. / В.Ф. Годованець, А.С. Головін. – К.: Персонал, 2011. – 381 с.

- Вероятностей* теория // Математический энциклопедический словарь; гл. ред. Ю.В. Прохоров. – М.: Сов. Энциклопедия, 1988. – С. 113–117.
- Информации* теория // Новая философская энциклопедия. Т. II: Е–М. – М.: Мысль, 2010. – С. 141–142.
- Философия* техники: история и современность / под. ред. В.М. Ро-зина. – М.: ИФАН, 1997. – 283 с.
- Шевчук О.Б.* Е-Ukraine. Інформаційне суспільство: бути чи не бути? / О. Б. Шевчук, О. П. Голобуцький. – К.: Атлант, 2001. – 102 с.
- Турунок С.Г.* Гражданское общество и правовое государство // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С.51 – 63.
- Карпіловська Є.А.* Вплив інновацій на стабільність мовної системи: Регулятори системної рівноваги SASHA // Мовознавство. – 2008. – № 2/3. – С. 148–158.
- Кузнєцова І.В.* Системний підхід у психологічному аналізі інтернет-реальності // Наукові записки. Сер. «Психологія і педагогіка». – 2012. – Вип. 20. – С. 146–155.
- Шеннон К.* Работы по теории информации и кибернетике / пер. с англ; под ред. Р.Л. Добрушина, О.Б. Лупанова. – М.: Изд-во иностр. лит., 1963. – 825 с.
- Информатика.* Енциклопедія кібернетики / відп. ред. В.М. Глушков. – К., 1973. – Т. 1. – 584 с.
- Горлинський В.В.* Феномен безпеки як об'єкт аксіологічної рефлексії. – 07.09.2018. – https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Gorlynsky.htm.
- Князев А.А.* Информационная война // Энциклопедический словарь СМИ. – Бишкек : Изд-во КРСУ, 2002. – <http://www.evartist.narod.ru/text16/069.htm>.
- Северина С.В.* Інформаційна безпека та методи захисту інформації // Вісник Запорізького національного університету. – 2016. – №1(29). – С. 155 – 161.
- Конвенція* про заснування Всесвітньої Організації Інтелектуальної Власності, підписана в Стокгольмі 14 липня 1967 року (змінена 2 жовтня 1979 року). – http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_169.
- Миронова В.В.* Інформаційна культура як основа загальної культури людини. – http://mdgukid.at.ua/publ/informacijna_kultura_jak_osnova_zagalnoji_kulturi_ljudini/1-1-0-68.
- Венгеров А.Б.* Категория «информация» в понятийном аппарате юридической науки // Советское государство и право. – 1977. – № 10. – С. 70 – 78.
- Закон* України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовт. 2017 р. № 2163-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 45. – Ст. 403.
- Кримінальний кодекс* України: ред. від 28 серп. 2018 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст.131.
- Кіберзлочинність* : есе з права ІТ. – 03.09.2018. – http://ukrainepravo.com/legal_publications/essay-on-it-law/it_law_prytula_cybercrime.
- Кіберполіція* викрила організаторів масштабної шахрайської онлайн фінансової бірж. – https://zik.ua/news/2018/08/30/kiberpolitsiya_vykrylaorganizatoriv_masshtabnoi_shahrayskoi_onlayn_finansovoi_1396863.
- Закон* України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовт. 2017 р. № 2163-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 45. – Ст. 403.
- Definition of «hacker»* // Collins English Dictionary. – <https://en.oxforddictionaries.com/definition/hacker>.
- Комп'ютерна* злочинність : навч. посіб. / П.Д. Біленчук, Б.В. Романюк, В.С. Цимбалюк [та ін.]. – К.: Атіка, 2002. – 240 с.
- Всесвітній* саміт з питань інформаційного суспільства (Женева 2003 – Туніс 2005). Підсумкові документи. – К.: Державний департамент з питань зв'язку та інформатизації, 2006. – <http://old.apitu.org.ua/wsis/dp>.
- Окинавская* хартия глобального информационного общества. (Окинава, 22 июля 2000 г.) // Законодавство України. Документ 998_163 (Okinawa Charter on Global Information Society. Okinawa, July 22, 2000). – http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_163.
- Європа* та Глобальне інформаційне суспільство. Рекомендації Європейській раді (Брюссель, 26 трав. 1994 р.) = Europe and the Global Information Society. Recommendations to European Council (Brussels, 26 May 1994) // Європа на шляху до інформаційного суспільства : матеріали Європ. Комісії 1994–1995 рр. / Держ. комітет зв'язку та інформатизації України. – К.: Зв'язок, 2000.

- Уэбстер Ф. Теории информационного общества / пер. с англ. Е.Л. Вартановой. – М.: Аспект пресс, 2004. – 400 с.
- Martin W.J. The Global Information Society. – London: Aslob, 1995. – 233 p.
- Ліпкан В.А. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції: навч. посіб. / В.А. Ліпкан, Ю.Є. Максименко, В.М. Желіховський. – К.: КНТ, 2006. – 280 с.
- Праворська Н.І. Інформація та інформаційна культура на межі тисячоліть // 36. наук. пр. ф-ту прикл. математики та комп'ютер. технологій Хмельниц. нац. ун-ту. – Хмельницький: ПП Ковальський, 2009. – С. 176–179.
- Новицький А.М. Феномен «інформаційного суспільства» як об'єкт наукового дослідження // Інформація і право. – 2011. – № 1. – С. 25–29.
- Бебик В.М. Соціально-комунікаційна праксеологія: поняття і методологія // Інформація і право. – 2011. – № 2. – С. 53–60.
- Рейман Л.Д. Информационное общество и роль телекоммуникаций в его становлении // Вопросы философии. – 2001. – № 3. – С. 3–9.
- Арістова І.В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти / за заг. ред. О.М. Бандурки. – Харьков : Ун-т внутр. справ, 2000. – 386 с.
- Ракитов А.И. Философия компьютерной революции. – М.: Полит-издат, 1991. – 287 с.
- Проценко І.В. До розгляду феномена інформаційного суспільства // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2008. – Вип. 32. – С. 170–174.
- Словник української мови : в 11 т. – К., 1973. – Т. 4. – 840 с.
- Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій [та ін.]; Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – 688 с.
- Кастельс М. Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
- Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / пер. с англ. О.И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 606 с.
- Информационное право : учеб. / И.Л. Бачило, В.Н. Лопатин, М.А. Федотов; под ред. Б.Н. Топорнина. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 789 с.
- Новицька Н.Б. Право і мораль як соціальні регулятори формування інформаційного суспільства в Україні // Науковий вісник НУПС України (економіка, право). – 2012. – № 1 (56). – С. 164–169.
- Винер Р. Человек управляющий. – М.; Харьков; Минск; СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
- Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере // Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988. – С. 50–510.
- Баранов А.А., Брижко В.М., Базанов Ю.К. Права людини і захист персональних даних / А.А. Баранов, В.М. Брижко, Ю.К. Базанов. – К., 2000. – С. 51–52.
- Скаун О.Ф. Юридическая деонтология : учеб. – Харьков : Эспада, 2002. – 504 с.
- Аграновская Е.В. Правовая культура и обеспечение прав личности. – М. : Юридическая литература, 1974. – 126 с.
- Горлинський В.В. Феномен безпеки як об'єкт аксіологічної рефлексії. – https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Gorlynsky.htm.
- Фрейре П. Формування критичної свідомості / пер. з англ. О. Дем'янчука. – К.: Юніверс, 2003. – С. 19–36.
- Кремень В.Г. Філософія: мислителі, ідеї, конституції: підручник / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.
- Політологія / за ред. О.І. Семківа. – Вид. 2-ге, із зм. – Львів: Світ, 1994. – 589 с.
- Рішення КСУ від 10 квіт. 2003 р. № 8-рп/2003 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 17. – С. 138. – Ст. 790.

До розділу 3

- Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К., 1996. – 251 с.

- Гамильтон А. К народу штата Нью-Йорк Декабря 10, 1787 г. // Федералист № 24: Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея. – М.: Прогресс; Литера, 1994. – С. 166–172.
- Mossberger K. The evolushen of Urban Regine Theory. The Challenge of Competualizeshen / K. Mossberger, G. Ctocker // Urban Affairs Review. – 2000. – Vol. 36. – № 6. – P. 810–835.
- Monk D.-H. Technological Change in the Information Economy // London: Frances Pinter, 1989. – P. 39–63.
- Права человека и защита персональных данных / А.А. Баранов [и др.]. – К.: Госкомсвязи и информатизации Украины, 2000. – 280 с.
- Акт Сполучених Штатів Америки про свободу інформації: Титул 5 Кодексу США, §552 станом на 27 жовтня 1986 р. – К.: Консорціум «Верховенство права», 1996. – 13 с.
- Современное право средств массовой информации в США / Американская Ассоциация юристов. Правовая инициатива в Центральной и Восточной Европе, Центр права и СМИ; под ред. А.Г. Рихтера. – М.: Право и СМИ, 1997. – 256 с
- The Telecommunications Act of 1996 and its Impact. – <http://www.stern.nyu.edu/networks/telco96.html>. – [02.09.2018].
- Печурин Н. Государственное регулирование Интернета / Н. Печурин, Н. Кушакова // Мир связи и информатики. – 2000. – № 4. – С. 86–92.
- Глобальна інформаційна інфраструктура (ГИ). – <http://www.linktionary.com/g/gii.html>.
- Тарновский Е. Четыре свободы. – СПб: Макет, 1995. – 191 с.
- Цивільний кодекс України (від 16 січня 2003 р.). – К.: Атіка, 2003. – 415 с.
- Международные акты о правах человека: сб. док. / Комиссия по правам человека при Президенте РФ; сост. В.А. Карташкин, Е.А. Лукашева. – М.: Норма, 2000. – 784 с.
- Мащенко І. Телебачення України. Т. 2: Телебачення de jure. – К.: Тетра, 2000. – 527 с.
- Права человека и ты: Основные документы ООН, документы ОБСЕ и документы СЕ о правах человека / сост. и ред. Ф. Куинн. – Варшава: ОБСЕ/БДИПЧ, 1997. – 288 с.
- Белоусова Н.Б. Особливості реалізації стратегії інформаційного суспільства в Європейському Союзі / Н. Білоусова, Д. Квартенко // Проблеми міжнародних відносин: зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 6. – С. 49–50.
- Білорус О. Право на комунікацію / О. Білорус, О. Зернецька О. // Віче. – 2000. – № 2(95). – С. 115–132.
- Марчук Н.В. Інформаційна цивілізація: соціальні риси віртуального феномена // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 4. – С. 209–214.
- White Paper. The Challenges and Ways Forward into the 21s Century. – Brussels. 1993. – <http://aei.pitt.edu/1139>.
- Green Paper. Living and Working in the Information Society: People First. European Comission. Brussels. 1996. – <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1996:0389:FIN:EN:PDF>.
- Networks for Peopleand their Communities. Making the Most of the Information Society in EuropeanUnion. – Brussels, 1996. – <http://aei.pitt.edu/8692/1/8692.pdf>
- Шевчук О.Б. Е-Ukraine: Інформаційне суспільство: бути чи не бути / О.Б. Шевчук, О.П. Голобуцький. – К.: Атлант UMS, 2001. – 102 с.
- Макаренко Є.А. Проблеми правової охорони даних та свобода інформації у документах Ради Європи // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка : Міжнародні відносини. – К., 1999. – Вип.13. – С. 78–81.
- Глосарій термінів Європейського Союзу. – http://europa.dovidka.com.ua/e.html#_Toc90362132.
- European Commission: Information and Communication Techno-ligies. – http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/ict/index_en.htm.
- Струнін П.А. Особливості реалізації інформаційної політики в країнах Північної Європи // Грани. – 2014. – № 7 (111). – С. 107 – 113.
- Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність // Офіційний вісник України. – 2007. – № 65. – С. 107. – Ст. 2535.
- Ліпкан В.А. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції : навч. посіб. / В.А. Ліпкан, Ю.Є. Максименко, В.М. Желіховський. – К.: КНТ, 2006. – 280 с.
- Кріль М.М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець XX – початок XXI ст.) : навч. посіб. – Вид 3-тє, виправл. і допов. – К. : Знання, 2013. – 278 с.

Історія Центрально-Східної Європи : посіб. / за ред. Л.О. Зашкільняка. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 660 с.

Киш Є.Б. Центральна Європа: теоретико-методологічні засади концепту // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». – 2012. – Вип. 28. – С. 190–194.

Кравець М. Філософія формування інформаційного суспільства у європросторі // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2010. – № 4. – С. 37–43.

Основи інформаційного права України : навч. посіб. / В.С. Цимбалюк, В.Д. Гавловський, В.В. Гриценко [та ін.]; за ред. М.Я. Швеця, Р.А. Калюжного, П.В. Мельника. – К.: Знання, 2004. – 274 с.

Информационное Общество. Доклад Международной федерации журналистов : Обобщающий документ, представленный Международной федерацией журналистов. – www.novsu.ru/npe/files/um/1412/bg/shell/arh/publm. – [04.02.2019].

Семагіна Л.А. Інформаційні технології в глобальному світі // Вісник ХНУ ім. В.Н. Карабіна. Питання політології. – 2003. – № 592. – С. 345 – 347.

Strategia rozwoju polskiej gospodarki w latach 2013–2020 / Ministerstwo Edukacji Narodowej. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2013. – 120 s. – <http://www.ms.gov.pl/portal/SZS/495/6271>.

Fundusze unijne dla oświaty w nowej perspektywie finansowej UE 2014–2020/Ministerstwo Edukacji Narodowej. – http://www.kuratorium1.home.pl/kuratorium2/nadzor_pedagog/informacja_ogolna/Fundusze_unijne_dla_oswiat.pdf.

Cyfrowa Przyszłość. Edukacja medialna i formacja nowych kompetencji – definicje edukacji medialnej i formacyjnej / red. J. Lipszyc, I. Część. – Fundacja Nowoczesna Polska, 2013. – 196 s.

Полянничко З.О. Тенденції інформатизації шкільної освіти у Республіці Польща // Педагогічний процес: теорія і практика. – 2014. – Вип. 3. – С. 121–126.

Станович Ю.М. Актуальні питання функціонування електронної юстиції в Україні в контексті європейського досвіду // Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні: матеріали наук.-практ. конф. (м. Алушта (АРК), 29 квітня – 1 травня 2010 р.) / Київ. ун-т права НАН України. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – С. 203–204.

Михалач А.В. Чехии появится город информационных технологий. – <http://420on.cz/news/people/49514-v-chehii-poyavitsya-gorod-informatsionnyh-tehnologiy>.

Информация по законодательству и системе государственного регулирования в сфере ИКТ // Новая экономика. – http://neweco.ru/international/?page=cooperate_ven.

Regulatory reform in Hungary. – Paris: OECD, 2000. – 364 p.

Становище по стратегия за електронно управление в Република България 2010–2015. – <http://www.bait.bg/novini/stanovishte-po-strategiya-za-electronno-upravlenie-v-republika-balgariya-2010-2015>.

Лахижа М. Розвиток електронного урядування в Республіці Болгарія // Публічне управління: теорія та практика. – 2015. – № 1 (13). – С. 24–29.

Березовець Л.В. Інституційне забезпечення – фундаментальна передумова побудови та розвитку інформаційного суспільства // Інформаційне суспільство. Шлях України. Бібліотека інформаційного суспільства. – К., 2004. – С. 83–92.

Дедков Н. Сербия и развитие информационных технологий. – www.serbia-home.com/archives/1233.

Тоффлер Э. Третья волна. – М.: АСТ, 2004. – С. 6–261.

Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society. – Washington: World Future Soc., 1983. – 419 p.

Curtiss A. 1984 Redux: Say Hello to Big Brother. – USA : Author-House, 2011. – 564 p.

Hayashi Y. Johoka shakai: Hado na shakai kara sofuto na shakai. – Токио: Feo, 1969. – 189 p.

West J. Back to the Future: Japan's NII Plans / J. West, J. Dedrick, K.L. Kraemer. – Irvine, 1996. – 35 p.

Савинцева М.И. Правовое регулирование информационно-телекоммуникационной сферы и направлений развития информационного общества Японии // Япония: ежегодник. – 2008. – С. 126–146.

Грицяк Н.В. Державне управління в умовах розвитку інформаційного суспільства : навч. посіб. – К.: Вид-во НАДУ, 2012. – 220 с

- Информационное общество в Японии: тенденции развития и новшества в сфере телекоммуникации // Японский опыт для российских реформ. – М., 1995. – Вып. 4. – С. 23–31.*
- e-Japan Strategy. IT Strategy Headquarters. – Jan. 22, 2001. – https://japan.kantei.go.jp/it/network/0122full_e.html.*
- Japan's New IT Reform Strategy and U-Japan. – Tokyo, 2007. – 76 p.*
- White Paper 2006: Information and Communications in Japan «Ubiquitous Economy»/ Ministry of Internal Affairs and Communications. – Tokyo, 2006. – 30 p.*
- McAfee and Security & Defence Agenda (SDA) Unveil Global Cyber Defense Report. – <http://www.mcafee.com/us/about/news/2012/q1/20120120-01.aspx>.*
- Вершинская О.Н. Существующие модели построения информационного общества // Информационное общество. – 1999. – № 3. – С. 53–58.*
- Бебик В. Інформаційне суспільство Китаю: між безпекою та ринком : [док. фільм]. – <https://www.youtube.com/watch?v=7OCY-jl1YvQ>.*
- Милибэнд Д. Лондон: постсоветского пространства больше нет // BBC News Official Site. – http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_7558000/7558484.stm.*
- Постсоветский / Академик : словарь синонимов. – https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_synonym/131596/%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9.*
- Независимая газета. – 1992. – 7 февр.*
- Smith A. Ethno-symbolism and the Study of Nationalism // Nations and Nationalism. A Reader / ed. Ph. Spenser, H. Wollman. – New Brunswick ; New Jersey : Rutgers University Press, 2005. – P. 9–43.*
- Лебон Г. Психология народов и масс / пер. с фр. – М.: Академический проект, 2011. – 238 с.*
- Кольев А.Н. Нация и государство. Теория консервативной реконструкции. – М., 2005. – 340 с.*
- Anderson B. Imagined Communities. – London ; New York, 1995. – 224 p.*
- Погорельская С. Внутриполитические аспекты новой германской внешней политики // МэиМО. – 2001. – № 7. – С. 12–16.*
- Информационное общество Эстонии. Затраты на реализацию. – <https://ru-ru.facebook.com/notes/shodennik>.*
- Мерило Я. В Эстонии при построении информационного общества частный сектор имел особенно большое значение. – <http://itexpert.org.ua/rubrikator/item/36705-v-estonii-pri-postroenii-informatsionnogo-obshchestva-chastnyj-sektor-imel-osobenno-bolshoe-znachenie-ya-merilo.html>.*
- Грундспенькис Я.А. Развитие технологии информационного общества в Латвии // Educational Technology & Society. – 2006. – № 9(1). – P. 428–432.*
- Закон Латвийской Республики от 17 нояб. 2004 г. «Об услугах информационного общества». – http://latvia.news-city.info/docs/sistemse/dok_iegtz.htm.*
- Йокубаускаене С. Обзор процессов развития общества знаний в Литве. – http://archyvas.infobalt.lt/sl/index_ru.php?t=ivpk.*
- Палюлис Н. Непрерывная учеба – путь к успеху электронной власти / Н. Палюлис, Э. Хливицкас // Вестник МГУ. Серия 21. Управление (государство и общество). – 2006. – № 2. – С. 1–17.*
- Informational Lithuania – New Tendencies and Perspectives. Journal of Business Economics and Management / N. Paliulis, V. Elskytė, J. Merkevičius, E. Trasauskas. – Stralsund: North-German Academy of Informology, 2003. – Vol. IV. – № 2. – P. 5–9.*
- Портал e-Policija. – <https://www.epolicija.lt/ru/about-portal>.*
- Ерасов Б.С. Унификация мира. Глобализация подрывает жизнеспособность незападных цивилизационных структур. – <http://www.wplus.net/pp/citwatch>.*
- Звіт щодо України : [підготовлено Офісом Програми з кіберзлочинності на основі експертної підтримки незалежних експертів Ради Європи пана Маркко Куннапу і пана Марка Юріча «Про чинне законодавство і проекти законів, що доповнюють різні питання, пов'язані з кіберзлочинністю та електронними доказами, та вносять зміни до них». – <https://rm.coe.int/16806f3743>.*

До розділу 4

- Енциклопедія постмодернізму* // за ред. Ч.Е. Вінніста, В.Е. Тейлора . – К.: Основи, 2003. – 503 с.
- Новейший философский словарь*. – Изд 3-е., испр. – Минск: Кн. Дом, 2003. – 1280 с.
- Економічна енциклопедія*: у 3 т. / редкол.: С.В. Мочерний [та ін.]. – К.: Академія, 2000. – Т. 2. – 864 с.
- Мережко О.* Проблеми кібервійни та кібербезпеки в міжнародному праві. – <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3233>.
- Бачило И.Л.* Информация – объект права // Научно-техническая информация. Сер. 1. Организация и методика информ. работы. – 1999. – № 8. – С. 27–32.
- Резолюция* 1-й сессии Генеральной ассамблеи ООН/RES/59 (I) от 14 дек. 1946 г. «О Созыве международной Конференции по вопросу о свободе информации» (A/PV.65). – [https://undocs.org/ru/A/RES/59\(I\)](https://undocs.org/ru/A/RES/59(I)).
- Закон України «Про Концепцію Національної програми інформатизації»* від 4 лют. 1998 р. № 75/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 27-28. – Ст. 182.
- Венгеров А.Б.* Проблемы правового регулирования АСУ // Ученые записки ВНИИСЗ. – 1973. – Вып. 28. – С. 3–20.
- Баранов О.А.* Інформаційне право України: стан, проблеми, перспективи: підруч. – К.: Софт Прес, 2005. – 316 с.
- Коваленко Л.П.* Деякі питання щодо визначення інформаційного права // Юрист України. – 2014. – № 2(27). – С. 122 – 127.
- Цимбалюк В.С.* Інформаційне право – право інформаційного суспільства // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. пр. – 2010. – № 3 (7). – С. 153–157.
- Виноградова Г.В.* Інформаційне право України : навч. посіб. – К.: МАУП, 2006. – 144 с.
- Куліш А.М.* Інформаційне право України : навч. посіб. / А.М. Куліш, Т.А. Кобзева, В.С. Шпіро. – Суми: Сум. держ. ун-т, 2016. – 108 с.
- Colby D.* Using communication theory to understand cyberlaw and its discontents / D. Colby, R. Trager // Journal of law, Technology & policy. – 2005. – № 2. – P. 187–247.
- Стэндлер Р.Б.* Что такое компьютерный закон. – <http://www.rbs2.com/cdefn.htm>.
- Копылов В.А.* Информационное право : учеб. – Изд. 2-е, доп. – М.: Юристъ, 2002. – 427 с.
- Николайчук Л.М.* Формалізація та інформатизація юридичних знань на основі продукційних моделей та графів взаємодії суб'єктів юриспруденції / Л.М. Николайчук, О.П. Безштанько // Штучний інтелект. – 2008. – № 4. – С. 395–401.
- Йолон П.* Формалізація // Філософський енциклопедичний словник / редкол. : В.І. Шинкарук [та ін.]. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
- Новий словник іншомовних слів*: близько 40 000 сл. і словосполучень / Л.І. Шевченко, О.І. Ніка, О.І. Хом'як, А.А. Дем'янюк; за ред. Л.І. Шевченко. – К.: Арій, 2008. – 672 с.
- Бибик С.П.* Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання/ С.П. Бибик, Г.М. Сюта; за ред. С.Я. Єрмолаєнко. – Харків: Прапор, 2012. – 623 с.
- Конверський А.Є.* Логіка : підруч. – Вид 3-тє, переробл. та допов. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 296 с.
- Семиотика*: учеб. пособие / сост. И.В. Арзамасцева. – Ульяновск: УлГТУ, 2009. – 89 с.
- Государственный стандарт* Союза ССР «Единая система классификации и кодирования технико-экономической информации». – ГОСТ 6.01.1-87. – М.: Госкомитет СССР по стандартам, 1987. – 15 с.
- Петров А.Н.* Компьютерный анализ текста: историография метода // Круг идей: модели и технологии исторической информатики. – М., 1996. – С. 255–277.
- Фоменко І.* Сучасні інформаційні технології в навчанні бібліотечних та інформаційних фахівців // Вісник Книжкової палати. – 1997. – № 7. – С. 9–10.
- Hopcroft J.E.* Introduction to Automata Theory, Languages, and Computation / J.E. Hopcroft, R. Motwani, J.D. Ullman. – 2nd ed. – Stanford: Addisonwesley publishing company, 2001. – 528 p.

- Батюк А.Є. Автоматизація технологічного процесу обробки інформації в сучасних умовах / А.Є. Батюк, Г.Т. Кравчук // Автоматизація виробничих процесів у машинобудуванні та приладобудуванні. – Львів: Вид-во держ. ун-ту «Львівська політехніка», 2000. – Вип. 35. – С. 11–15.
- Полякова Т.А. Проблемы создания правовых условий внедрения электронного документооборота в сферу судопроизводства и использования электронных документов в качестве доказательств // Проблемы правовой информатизации. – 2007. – № 1. – С. 58.
- Бондаренко М. Судочинство он-лайн: мрія чи реальність? // Правовий тиждень. – 2009. – № 48 (147). – С. 8–10.
- Пограничний С. Виртуальный суд: опыт и перспективы // Судебно-юридическая газета. – 2009. – № 03(003). – С. 4.
- Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10. – Ст. 88.
- Уніфікована судова система Нью-Йорка. – <http://iapps.courts.state.ny.us/webcivil/ecourtsMain>.
- Public Access to Court Electronic Records. – <http://www.pacer.gov/cmecf>.
- Federal Court of Australia. – <https://www.fedcourt.gov.au>.
- Концепція електронного суду України. Державне підприємство «Інформаційні судові системи». – К., 2012. – http://www.kbs.org.ua/files/koncept_d.pdf.
- Концепція галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи. – http://court.gov.ua/tu16/info_suddi/conzepcia.
- Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 черв. 2016 р. № 1402-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 31. – Ст. 545; ВВР, 2017, № 2, Ст. 25; ВВР, 2017, № 7-8, Ст. 50.
- Постанова КМУ від 29 берез. 2006 р. № 373 «Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах» (у ред. від 7 верес. 2011 р.) // Офіційний вісник України. – 2006. – № 13. – С. 164. – Ст. 878.
- Цитпеліус Р. Філософія права : підруч. / пер. з нім. – К.: Тандем, 2000. – С. 11–14.
- Києвець О.В. Загальні принципи права у практиці міжнародного кримінального суду та міжнародних трибуналів // Право і безпека. – № 2 (39). – 2011. – С. 11–14.
- Лукашук И.И. Международное «мягкое» право // Государство и право. – 1994. – № 8-9. – С. 159–163.
- Международное право : учеб. / отв. ред. Ю.М. Колосов, Ю.С. Кривчикова. – М.: Международные отношения, 2000. – 720 с.
- Терещенко Л.К. Информация и собственность // Защита прав создателей и пользователей программ для ЭВМ и баз данных. – М., 1996. – С. 3–11.
- Устав Организации Объединенных Наций и Устав Международного Суда ООН // Организация Объединенных Наций : сб. док. / отв. ред. В.В. Бахрушев. – М.: Наука, 1981. – 647 с.
- Загальна декларація прав людини 1948 року // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – С. 89. – Ст. 3103.
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року. – https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
- Міжнародна конвенція про використання радіомовлення в інтересах миру 1936 року. – http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_229.
- Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй 2000 року. – https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_621.
- Конвенція ООН про права дитини 1989 року // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. – № 1. – С. 205.
- Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів) // Офіційний вісник України. – 2010. – № 17. – С. 93. – Ст. 799.
- Декларація по защите журналистов в ситуациях конфликта и напряженности, принятая 3 мая 1996 г. на 98-й сессии Комитета министров Совета Европы. – http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_122.
- Конвенція Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року // Офіційний вісник України. – 2006. – № 32. – Ст. 270.
- Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року // Офіційний вісник України. – 2005. – № 4. – С. 403. – Ст. 266.

Хартия основных прав Европейского Союза. – https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524.

United Nations Manual on the Prevention and Control of Computer-related Crime // International Review of Criminal Policy – Nos. 43 and 44. – 1999. – https://en.wikisource.org/wiki/International_review_of_criminal_policy_-_Nos._43_and_44.

Борьба с преступным использованием информационных технологий : Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей [по докладу Третьего комитета (A/55/593)]55/63. – <https://undocs.org/ru/A/RES/55/63>.

Борьба с преступным использованием информационных технологий : Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей [по докладу Третьего комитета (A/56/574)]56/121. – <https://undocs.org/ru/A/RES/56/121>.

Достижения в сфере информатизации телекоммуникаций в контексте международной безопасности : Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 3 дек. 2012 г. [по докладу Первого комитета (A/67/404)]67/27. – <https://undocs.org/ru/A/RES/67/27>.

Computer-related crime : Recommendation No. R (89) 9 on computer-related crime and final report of European committee on crime problems. – Stasbourg, 1990. – 60 p.

Конвенція про кіберзлочинність 2001 року // Офіційний вісник України. – 2007. – № 65. – Ст. 107. – С. 2535.

Хамадун И.Т. В поисках кибермира. Декларация Эриче по принципам киберстабильности и кибермира / Всемирная федерация ученых. – https://www.itu.int/dms_pub/itu-s/opb/gen/S-GEN-WFS.01-1-2011-MSW-R.docx.

Recommended Benchmarks for Democratic Legislatures. A Study Group Report Published by the Commonwealth Parliamentary Association. Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Advisory Opinion // ICJ Reports. – 1951. – P. 23.

Бентам И. Тактика законодательных собраний / пер. Л.А. Велихова. – Челябинск: Социум, 2006. – 199 с.

Рекомендации Комитета министров Совета Европы CM /Rec(2009)1 государствам-участникам Совета Европы по электронной демократии. – <https://pandia.ru/text/78/246/35624.php>.

Регламент ЕСПЧ. Письменные замечания (утверждено Председателем Суда на основании статьи 32 Регламента 1 нояб. 2003 г., изменена 22 сент. 2008 г. и 29 сент. 2014 г.). – <https://roseurosud.org/images/reglament-espch.pdf>.

Justice and Technology in Europe: How ICT Is Changing the Judicial Business / ed. M. Fabri, F. Contini. – Alphen aan den Rijn: Kluwer Law Int., 2001. – 365 p.

Martinez A.C. E-Justice: Using Information Communication Technologies in the Court System/ A.C. Martinez, P.F. Abat. – Hershey: IGI Global, 2009. – 270 p.

McQuail D. Mass Communication Theory: An Intioduction. Third edition. – London: Sage Publications, 1994. – 623 p.

Oxford English Law Dictionary // Oxford English Dictionary. – <http://www.search.oed.com>.

Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. – Вид. 6-ге. – Харків: Консум, 2002. – 160 с.

Марченко М.Н. Правовые системы современного мира : учеб. пособие / МГУ им. М.В. Ломоносова, юрид. фак. – М.: Зерцало-М, 2001. – 394 с.

Freedom of Information Act 2000. – <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/36>.

Freedom of Information (Scotland) Act 2002. – <http://www.legislation.gov.uk/asp/2002/13>.

Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). – <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3e485e15-11bd-11e6-ba9a-01aa75ed71a1/language-en>.

Data Protection Act 2018. – http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2018/12/pdfs/ukpga_20180012_en.pdf.

Your right to know. The Government's proposals for a Freedom of Information Act. – <https://www.gov.uk/government/publications/your-right-to-know-the-governments-proposals-for-a-freedom-of-information-act>.

- Свобода слова і приватність.* – Харків : Права людини, 2002. – № 2. – 216 с.
- The Office of the Information Commissioner.* – <https://ico.org.uk>.
- Henman P. Governing electronically: E-government and the reconfiguration of public administration, policy, and power. – Basingstoke ; New York : Palgrave Macmillan, 2010. – 271 p.
- The Cyberspace is not a «No land Law» : A Study of the Issues of Liability for Content circulating on the Internet / M. Racicot, S. Mark, S. Hayes, A.R.Szibbo, P. Trudel // Computer Law & Security Review.* – 1998. – Vol. 14, Issue 2. – P. 96–106.
- Об использовании возможностей Интернета для оказания публичных услуг (2004–2005) : докл. / Канадская социально-экономическая исследовательская компания.* – www.ekos.com.
- Мелюхин И.К. О зарубежном опыте регулирования Интернет // Информационные ресурсы России. – 2004. – № 1. – С. 39–40.
- Лайтен Р. Право и политика в век Интернет // Политическая наука : сб. науч. тр. / РАН, Ин-т науч. информ. по обществ. наукам [и др.]. – М., 2002. – 189 с.
- Security and freedom through encryption (safe)act. july 2, 1999. – Ordered to be printed Mr. Bliley, from the Committee on Commerce, submitted the following.* – <https://www.congress.gov/106/crpt/hrpt117/CRPT-106hrpt117-pt2.pdf>.
- Закони та практика ЗМІ в Україні / Харківська правозахисна група.* – Харків : Фоліо, 2002. – 128 с.
- Свобода слова. Рішення Верховного Суду США : пер. з англ. / під ред. М. Гаррісон, С. Гілберта.* – К.: Оптима, 2004. – 252 с.
- Настюк В.Я. Інформаційне право : підруч. / за ред. В.Я. Настюка. – Харків: Право, 2015. – 281 с.
- У США порнографію визнали проявом свободи слова.* – <http://tsn.ua/svit/u-ssha-pornografiyu-viznali-proyavom-svobodi-slova.html>.
- US Department of Homeland Security. Strategic Principles for Securing the Internet of Things. Version 1.0. – Novem., 15, 2016. – 22 p.
- What Is E-Government? Gartner's Definitions.* – <https://www.gartner.com/doc/308454>.
- Ho T.A. Reinventing Local Governments and the E-Government Initiative // Public Administration Review. – 2002. – Vol. 62. – P. 434–444.
- The Administrative Procedure Act (APA), 5 U.S.C. § 553 Rule making / US Law. LII. Legal Information Institute.* – <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/5/553>.
- Конституции государств Европейского Союза / под общ. ред. Л.А. Окунькова.* – М.: Инфра-М, 1997. – 894 с.
- Закони та практики ЗМІ у одинадцяти демократіях світу.* – Харків: Фоліо, 2000. – 199 с.
- Талапина Э.В. Цифровая администрация: возможности сравнительно-правового анализа // Право цифровой администрации в России и во Франции : сб. науч. материалов Рос.-фр. междунар. конф. (27–28 февраля 2013 г.). – М., 2013. – С. 27–42.
- Loi française № 78-17 du 6 janvier 1978 «Relative à l'informatique, aux fichiers de cartes et aux libertés» // Journal officiel de la République Française.* – 7 jan. 1978 – 25 jan. 1978.
- La loi pour la confiance dans l'économie numérique, № 2004-575 du 21 juin 2004.* – <https://www.futura-sciences.com/tech/actualites/tech-loi-numerique-projet-len-definitivement-adopte-assemblee-3645>.
- Жиль У. Французская модель – открытое правительство // Право цифровой администрации в России и во Франции : сб. науч. материалов Рос.-фр. междунар. конф. (27–28 февр. 2013 г.). – М., 2013. – С. 43–68.
- La loi pour une République numérique (abr. loi numérique).* – N 016-1321 du 7 oct. 2016. – <https://www.economie.gouv.fr/republique-numerique>.
- Жеплинський А.Т. Доступ до інформації в країнах Центральної і Східної Європи / А.Т. Жеплинський, Т. Сенев, Р. Дзеньвільський // Служби безпеки в умовах конституційної демократії та публічні інтереси. – 1999. – №2-3. – С.1–25.
- Інформаційне законодавство : у 6 т. Т. 4: Інформаційне законодавство країн Європи і Азії: зб. законодав. актів / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка, І.С. Чиж.* – К.: Юридична думка, 2005. – 384 с.
- Уголовный кодекс Федеративной Республики Германия: [в ред. от 13 нояб. 1998 г. по состоянию на 15 мая 2003 г.] / науч. ред. Д.А. Шестакова.* –СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 524 с.
- Юридична психологія / В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєв [та ін.]; за ред. Я.Ю. Кондратьєва; Нац. акад. внутр. справ України.* – К.: Ін Юре, 2000. – 351 с.

Указ Президента Республики Беларусь от 8 нояб. 2011 г. № 515 «О н <http://e-gov.by/zakony-ob-obrashheniyah-grazhdan/o-nekotorykh-voprosakh-razvitiya-informacionnogo-obshchestva-v-respublike-belarus>.

которых вопросах развития информационного общества в Республике Беларусь». – <http://e-gov.by/zakony-ob-obrashheniyah-grazhdan/o-nekotorykh-voprosakh-razvitiya-informacionnogo-obshchestva-v-respublike-belarus>.

Государственная программа развития цифровой экономики и информационного общества на 2016–2020 годы : Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 23 марта 2016 г. № 235. – <http://www.pravo.by/document/?guid=3871&p0=C21600235>.

Информация о ходе выполнения Государственной программы развития цифровой экономики и информационного общества на 2016–2020 годы, утвержденная постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 23 марта 2016 г. № 235. – <https://www.mpt.gov.by/ru/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-cifrovoy-ekonomiki-i-informacionnogo-obshchestva>.

Measuring of Informational Society. The ICT Development Index. – Geneva: The International Telecommunication Union, 2009. – 108 p.

Информационное общество в Республике Беларусь : сб. ст. – Минск, 2015. – 109 с.

Конституция Республики Молдова от 29 июля 1994 г. – http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=3249.

Закон Республики Молдова «Об информатике» от 22 июня 2000 г. № 1069-XIV. – http://www.mtic.gov.md/img/pdf/1069_2000-06-22_ru.pdf.

Закон Республики Армения «О телекоммуникации» : [принят Нац. Собр. Респ. Армения 17 февр. 1998 г.]. – http://lib.rada.gov.ua/LibRada/static/LIBRARY/catalog/law/armen_telecom.htm.

Состояние, проблемы и перспективы развития информационного общества в СНГ. – www.e-cis.info/foto/pages/23668.doc.

Прохоренко О.А. Либералізація інформаційного простору як фактор становлення громадянського суспільства в Грузії: реалії та перспективи на рубежі ХХ–ХХІ ст. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 6 : Історичні науки. – 2014. – Вип. 12. – С. 353–362.

Кунцева-Габашвили Н. Партнерские сети и многоуровневое сотрудничество для формирования информационного общества в Грузии // Информационное общество. – 2002. – Вып. 1. – С. 67–69.

Кожен першокласник у Грузії отримує від держави нетбук. – <http://wz.lviv.ua/world/123143>.

Барлыбаева С. Информационное общество в казахстанской перспективе // Вестник КазНУ. Сер. Международные отношения и международное право. – 2011. – Т. 2. – № 2. – С. 53–56.

Государственная программа «Информационный Казахстан 2020». – http://egov.kz/cms/ru/articles/gp_inf_kaz_2020.

Указ Президента Азербайджанской Республики «Об утверждении Концепции развития «Азербайджан 2020: взгляд в будущее». – https://azertag.az/ru/xeber/Ukaz_Prezidenta_Azerbaidzhanskoi_Respubliki_Ob_utverzhdenii_Koncepcii_razvitiya_Azerbaidzhan_2020_vzglyad_v_budushchee-100266.

Закон Кыргызской Республики «Об информатизации» от 8 окт. 1999 г. № 107. – http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=131.

Кыргызская Республика: Новые перспективы. Комплексная основа развития Кыргызской Республики до 2010 года. Общенациональная стратегия. Обращение Президента Кыргызской Республики А.А. Акаева. – online.zakon.kz/document/?doc_id=30434708#pos=1;-127.

Закон Кыргызской Республики от 19 июля 2017 г. № 127 «Об электронном управлении». – <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111634>.

Обзор законодательства Республики Кыргызстан в сфере информационных свобод. – <https://digital.report/zakonodatelstvo-kyrgyzystana-infosvobody>.

Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему внедрению и развитию современных информационно-коммуникационных технологий» № ПП-1730 от 21 марта 2012 г. // Собрание законодательства Республики Узбекистан. – 2017. – № 2. – Ст. 25.

Указ Президента Республики Таджикистан «О Государственной стратегии «Информационно-коммуникационные технологии для развития Республики Таджикистан» от 5 нояб. 2003 г. № 1174. – http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=63002.

Обзор законодательства Республики Таджикистан в сфере электронного правительства. – <https://digital.report/zakonodatelstvo-tadzhikistana-v-sfere-elektronnogo-pravitelstva>.

До розділу 5

Землянова Л.Н. Зарубежная коммуникативистика в преддверии информационного общества. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. – 300 с.

Новая постиндустриальная волна на Западе: антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 640 с.

Глобализация и ее воздействие на осуществление в полном объеме всех прав человека: Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 20 дек. 2004 г. [по докладу Третьего комитета (A/59/503/Add. 2)]59/184. – <https://undocs.org/ru/A/RES/59/184>.

Декларация принципов «Построение информационного общества – глобальная задача в новом тысячелетии» (Женева, 2003 г.). – Тунис, 2005. – http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_c57.

Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знанием, или История будущего // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 337–371.

Drucker P.F. Post Capitalist Societi. – New York : Harer Collinsbook, 1995. – 235 p.

Уэбстер Ф. Теории информационного общества / пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.

Кастельс М. Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология. – М., 1999. – С. 494–505.

Кісілевич-Чорнойван О.М. Міжнародне інформаційне право : навч. посіб. – К.: Персонал, 2011. – 160 с.

Мартин Г. Западная глобализация: атака на процветание и демократию / Г. Мартин, Х. Шуманн. – М.: Альпина, 2001. – 335 с.

Lee J. 10-year retrospect on stage models of e-government: a qualitative meta-synthesis // Government information quarterly. – 2010. – № 27 (3). – P. 220–230.

Бжезинский З. Между двумя веками: роль Америки в технотронную эру / пер. с англ. И.М. Максимовой. – М.: Прогресс, 1972. – 308 с.

Marchand P. Marshall McLucan. The Medium and the Messenger. – Cambridge: MIT Press, 1998. – 322 p.

Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. – Washington, 1981. – 103 p.

Караулов А. Осторожно, постмодерн. – http://www.maximonline.ru/poleznoe/luchshee/_article/ostorozhnopostmodern.

Потятиник Б.В. Медіа: ключі до розуміння. – Львів: ПАІС, 2004. – 312 с. – (Серія «Медіакритика»).

Торосян Д. Роль религиозного фактора, традиционных, духовно-нравственных ценностей в социализации российской молодежи в условиях глобализации. – www.lib.ua-ru.net/diss/cont/388293.html.

Зернецька О.В. Феномен глобальної культури // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект : зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 108–111.

Бурмака М.В. Технологія створення контактної телевізійної програми в контексті українського телебачення : дис. ... канд. філол. наук / КНУ ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. – К., 2004. – 244 с.

Лук'янець В.С. Сучасний науковий дискурс: оновлення методологічної культури. – К., 2000. – 303 с.

Костицький М.В. Проблеми соціальної дієздатності людини у світі, що глобалізується (психологічний і юридичний аспекти) // Актуальні проблеми юридичної психології : тез. доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 29–30 верес. 2006 р.). – К., 2006. – С. 9–15.

Kushakova-Kostytska N.V. Features of the scientific elite formation in the conditions of e-government // Virtus: Scientific Journal. – Issue 26. – Monreal (Canada): CPM «ASF», 2018. – P. 263–265.

Капица С. Модель роста населения Земли и экономическое развитие человечества // Экономист. – 2000. – № 12. – С. 103.

Пераккіоно М.М. «Італікс-ревю» – мультимедіа, технологія, демократія // Телецентр. – 2004. – № 5. – С. 42.

Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1994. – 261 с.

Berger P.L. The Desecularization of the World: A Global Overview // The desecularization of the world: resurgent religion and world politics / ed. P.L. Berger. – Washington, 1999. – 143 p.

- Понкин И.В. Права человека и традиции на фоне столкновения общемировых процессов идеологической глобализации и десекуляризации мира // Человек и право в контексте российской действительности : сб. науч. ст. / под общ. ред. С.И. Носова. – М.: Изд-во РАГС, 2010. – 284 с.
- Казанова Х. По той бік секуляризації. Релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. з англ. О. Панича. – К.: Дух і Літера, 2017. – 264 с.
- Kukić S. Religion and its role in transitional information society / S. Kukić, M. Čutura // Informatologia. – 2012. – Vol. 45. – № 1. – S. 14–26.
- Prorsus M. Encyclical letter of his Holiness Pius XII by Divine providence pope to our venerable brethren the patriarchs, primates, archbishops, bishops and other ordinaries in peace and communion with the apostolic see on motion pictures, radio and television. – http://w2.vatican.va/content/pius-xii/en/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_08091957_miranda-prorsus.html.
- Документи Другого Ватиканського Собору: конституції, декрети, декларації. – Львів: Свічадо, 1996. – 759 с.
- Декрет Другого Ватиканського Собору про засоби соціальної комунікації InterMirifica (8 груд. 1963 р.) // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, Інтернет та інші медіа / упоряд. і наук. ред. М. Перун. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2004. – 440 с.
- Папа про «нечувані можливості» інтернет-євангелізації. – <http://credo.pro/2011/03/41542>.
- Біблія. Святе Письмо Старого і Нового Завіту / пер. І. Хоменка. – Львів: Свічадо ; Місіонер, 2008. – 1475 с.
- Конференція християн-журналістів 17 верес. 2008 р. – http://ecbua.info/index.php?option=com_content&view=article&id=842%3As-s-i-1708&catid=107%3Ass-s&Itemid=135&lang=ua.
- Науменко Т.В. Социология массовой коммуникации в структуре социологического знания // Социологические исследования. – М.: Издательство ФГУП, 2003. – № 10. – С. 39–46.
- Скаун О.Ф. Теория государства и права: энцикл. курс : учеб. – Харьков: Эспада, 2005. – 840 с.
- Копылов В.А. Информационное право. – М.: Юрист, 2003. – 512 с.
- Андреев Б.В. Право и Интернет. – М., 2001. – 48 с.
- Бабкин С.А. Право, применяемое к отношениям, возникающим при использовании сети Интернет. – М.: ЮрИнфоР, 2003. – 69 с.
- Бачило И.Л. Информационное право. – М.: Юрайт, 2009. – 454 с.
- Жилінкова І. Правове регулювання Інтернет-відносин // Право України. – 2003. – № 5. – С. 124–128.
- A Declaration of the Independence of Cyberspace by John Perry Barlow. – <https://www.eff.org/cyberspace-independence>.
- The Telecommunications Act of 1996 and its Impact. – <http://www.stern.nyu.edu/networks/telco96.html>.
- National Broadband Network Companies Act 2011. – <http://www.comlaw.gov.au/Details/C2011A00022>.
- E-Japan Strategy II. – http://japan.kantei.go.jp/policy/it/0702senryaku_e.pdf.
- Е-будущее и информационное право / В.М. Брижко, В.С. Цимбалюк, А.А. Орехов, О.Н. Гальченко; под ред. Р.А. Калужного, М.Я. Швеца. – К.: Интеграл, 2002. – 264 с.
- Іванов В. Правове регулювання Інтернет. Деякі аспекти // Свобода висловлювань і приватність. – 2002. – № 3. – С. 21–27.
- Доступ до інформації та електронне урядування / Авт.-упоряд. М.С. Демкова, М.В. Фігель. – К.: Факт, 2004. – 336 с.
- Клименко І.В. Технології електронного врядування: навч. посіб. / І.В. Клименко, К.О. Линьов. – К.: Вид-во ДУС, 2006. – 225 с.
- Recommendation Rec(2004)15 of the Committee of Ministers on electronic governance. – https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805db3b2.
- Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні» від 13 груд. 2010 р. № 2250-р // Урядовий кур'єр. – 2011. – 5 січ. – № 1.
- Цивільний кодекс України (в редакції від 1 січ. 2019 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

Закон України «Про інформацію» від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII (в редакції від 1 січ. 2017 р.) // Там само. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

Закон України «Про науково-технічну інформацію» від 25 черв. 1993 р. № 3322-XII (в редакції від 19 квіт. 2014 р.) // Там само. – 1993. – № 33. – С?. 345.
т. 345.

Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» від 5 лип. 1994 р. № 80/94-ВР (в редакції від 19 квіт. 2014 р.) // Там само. – 1994. – № 31. – Ст. 286.

Закон України «Про інформаційні агентства» від 28 лют. 1995 р. № 74/95-ВР (в редакції від 21 трав. 2015 р.) // Там само. – 1995. – № 13. – Ст. 83.

Закон України «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» від 5 листоп. 1997 р. № 621/97-ВР (в редакції від 5 груд. 2012 р.) // Там само. – 1998. – № 8. – Ст. 28.

Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 4 лют. 1998 р. № 74/98-ВР (в редакції від 1 серп. 2016 р.) // Там само. – 1998. – № 27-28. – Ст. 181.

Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 трав. 2003 р. № 851-IV (в редакції від 7 листоп. 2018 р.) // Там само. – 2003. – № 36. – Ст. 275.

Закон України «Про телекомунікації» від 18 листоп. 2003 р. 1280-IV (в редакції від 4 листоп. 2018 р.) // Там само. – 2004. – № 12. – Ст. 155.

Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 9 січ. 2007 р. № 537-V // Там само. – 2007. – № 12. – Ст. 102.

Закон України «Про захист персональних даних» від 1 черв. 2010 р. № 2297-VI (в редакції від 30 січ. 2018 р.) // Там само. – 2010. – № 34. – С?.?481.

т. 481.

Закон України «Про електронні довірчі послуги» від 5 жовт. 2017 р. № 2155-VIII // Там само. – 2017. – № 45. – Ст. 400.

Закон України «Про ратифікацію Статуту і Конвенції Міжнародного союзу електрозв'язку» від 15 лип. 1994 р. № 116/94-ВР // Там само. – 1994. – № 33. – Ст. 306.

Конвенція Міжнародного союзу електрозв'язку від 22 груд. 1992 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 3. – С. 318. – Ст. 140.

Статут Міжнародного союзу електрозв'язку. Здійснено у Женеві 22 груд. 1992 р. // Там само. – 2007. – № 3. – С. 303. – Ст. 140.

Закон України «Про ратифікацію Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі» від 10 квіт. 2008 р. № 250-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 23. – Ст. 213.

Генеральна угода про торгівлю послугами від 15 квіт. 1994 р. Світова організація торгівлі (СОТ) // Офіційний вісник України. – 2010. – № 84. – С. 482. – Ст. 2989.

Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні: Указ Президента України від 31 лип. 2000 р. № 928/2000 // Там само. – 2000. – № 31. – С. 11. – Ст. 1300.

Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січ. 2015 р. № 5 // Там само. – 2015. – № 2. – С. 14. – Ст. 154.

Розпорядження Голови Верховної Ради України «Про веб-ресурси Верховної Ради України» від 19 трав. 2015 р. № 699. – [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/699/15- %D1 %80 %D0 %B3](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/699/15-%D1%80%D0%B3).

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку підключення до глобальних мереж передачі даних» від 12 квіт. 2002 р. № 522 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 16. – С. 129. – Ст. 864.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд» від 24 лют. 2003 р. № 208 // Там само. – 2003. – № 9. – С. 112. – Ст. 378.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів» від 17 бер. 2004 р. № 326 // Там само. – 2004. – № 11. – С. 45. – Ст. 665.

Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні» від 20 верес. 2017 р. № 649-р. – <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250287124>.

- Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні»* від 13 груд. 2010 р. № 2250-р // Урядовий кур'єр. – 2011. – 5 січ. – № 1.
- Тарасов А.* Сущность концепта «социокультурная трансформация». – <http://cyberleninka.ru/article/n/suschnost-kontsepta-sotsiokulturnayatransformatsiya>.
- Баймуратов М.А.* Международное право. – Харьков : Одиссей, 2000. – 736 с.
- Гегель Г.В.Ф.* Феноменология духу / пер. з нім. П. Тарашук; наук. ред. пер. Ю. Кушаков. – К.: Основи, 2004. – 548 с.
- Beckmann G.* Concepts of Information Society and the Social Function of Information and the Social Function of Information // Towards the Information Society. The Case of Central and Eastern European Countries. – Berlin: Springer, 2000. – P. 37–51.
- К обществам знания: Всемирный доклад ЮНЕСКО 2005.* – <http://unesdoc.unesco>.
- Федулова Л.І.* Концептуальні засади економіки знань // Економічна теорія. – 2008. – № 4. – С. 37–59.
- Lane R.E.* The Decline of Politics and Ideology in a Knowledgeable Society // American Sociological Review. – 1966. – Vol. 1. – № 5. – P. 3–12.
- Гайденко П.П.* История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс / П.П. Гайденко, Ю.Н. Давыдов. – М.: Политиздат, 1991. – 367 с.
- Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
- Карпов А.О.* Основные теоретические понятия общества знаний // Вестник Российской академии наук. – 2015. – Т. 85, № 9. – С. 812–820.
- Масуда Й.* Гіпотеза про генезис Homo intelligens / пер. з англ. // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К.: Либідь, 1996. – С. 335–361.
- Друкер П.Ф.* Эра социальной трансформации. – <http://www.archipelag.ru/geoeconomics/osnovi/leader/transformation>.
- Прокопович Ф.* Етика. Філософські твори в трьох томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1980. – 550 с.
- Друкер П.Ф.* Задачи менеджмента в XXI веке / пер. с англ. – М.: Вильямс, 2000. – 272 с.
- Новая технократическая волна на Западе : науч. изд. / под. ред. П.С. Гуревича.* – М.: Прогресс, 1986. – 453 с.
- Веблен Т.* Теория праздного класса : моногр. / пер. с англ. – М.: Прогресс, 1984. – 336 с.
- Stonier T.* The Wealth of information: profile of a postindustrial economy. – London: Themes Methuen, 1983. – 244 p.
- Друкер П.Ф.* Эпоха разрыва: ориентиры для нашего меняющегося общества. – М.: Вильямс И.Д., 2007. – 336 с.
- Wiig K.M.* Knowledge Management Foundation: thinking about thinking: how people and organizations create, represent, and use knowledge. – Arlington: Schema Press Ltd., 1993. – 478 p.
- Кюблер Х.-Д.* Міфи про суспільство знань / пер. з нім. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 264 с.
- Kilgore J.* 21st Century Slavery, Electronic Style. – <http://publici.ucimc.org/2013/11/electronic-monitors-21st-century-slavery-electronic-style>. – [2019.02.14].
- Селіванов М.* Кіберзлочинність – злочинність XXI століття: Інформаційне суспільство та його злочини // Юридична газета. – 2013. – № 8-9(350-351). – 19–26 л?? ??. 18?20. ют. – С. 18–20.
- Бровко Н.І.* Філософсько-правові засади формування правосвідомості особистості в процесі навчання та виховання : моногр. – Біла Церква: Білоцерківдрук, 2018. – 432 с.
- Вознюк О.В.* Розвиток вітчизняної педагогічної думки: синергетичний підхід : моногр. / за ред. П.Ю. Сауха. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 184 с.
- Тофтул М.Г.* Сучасний словник з етики. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 416 с.

МОНОГРАФІЯ

Кушакова-Костицька Наталія Вадимівна

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ
РОЗВИТКУ
ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА
В УКРАЇНІ

Комп'ютерна верстка *С.Я. Кожмана*

Коректор *Г.М. Руденко*

Художнє оформлення обкладинки *А.В. Слюсаренко*

Підписано до друку 28.03.2019. Формат 60×84 1/16. Бумага офс. № 1.

Гарнітура «Таймс». Ум. друк. арк. 20,2. Ум.-вид. арк. 22,1.

Наклад 300 прим. Зам. 140.

ТОВ-Видавництво «ЛОГОС»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 201 від 27.09.2000 р.

01030, Київ-30, вул. Богдана Хмельницького, 10, тел. 235-60-03